

बुद्ध चरित

नरसिंहराव बोणानाथ

સ્વ. ન. ભો. દિવેટીઆના
સુંદર ગ્રંથો

©

કુસુમમાળા	૧-૮-૦
નૃપુરજંકાર	૨-૮-૦
હૃદયવીણા	૧-૧૨-૦
પુદ્ગલચિત્ર	૩-૮-૦
મનોમુકુર ભા. ૧-૨-૩-૪	૬-૦-૦
વિવર્તલીલા	૧-૮-૦
સ્મરણમુકુર	૩-૦-૦
ગુ. ભાષા અને સાહિત્ય	૩-૦-૦
Gujarati Language & Litrature P.I & II	6-0-0
Gujarati Language & Litrature	1-0-0

૭

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

ગાંધીસ્તો : અમદાવાદ

R/169

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગૂજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૬૫૩૭

કિંમત ૩-૮-૦

ગ્રંથનામ જુદ્દાચરિત્ર

વર્ગાક ૬૧૧૪: ૧

दुधचारेत

(ओडविन आर्नेल्डकृत ज्ञानभूतियातिमांथी डेटलाड प्रसंगे)
(EPISODES FROM THE LIGHT OF ASIA)

नरसिंहराव लोणानाथ दिवेटिया

भूतभरि अथरल कार्यालय
गांधी रस्ते : अमहावाड

ગજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગજરાતી કૌપીશર્ષટ-સંગ્રહ
૨૬૫૩૭

આવૃત્તિ પહેલી : ઈ. સ. ૧૯૩૪

આવૃત્તિ બીજી : ઈ. સ. ૧૯૪૭

કીમત ૪-૮-૦

પ્રકાશક :

શંભુલાલ જમશીભાઈ શાહ
ગૂર્જર મંથરત્ન કાર્યાલય,
ગાંધી રસ્તા : અમદાવાદ

મુદ્રક :

ગોવિંદલાલ જમશીભાઈ શાહ
શ્રી આર દા મુદ્રણાલય
પાનકોર નાકા : અમદાવાદ

સ્પષ્ટીકરણ

આ સંગ્રહમાંનાં કાવ્યો, એનો અપવાદ બાદ કરતાં, સર એશિયન આર્નોલ્ડ કૃત 'Light of Asia' માંના અમુક ભાગોનાં ભાષાન્તરો છે; અપવાદમાં ૧ પુસ્તક ગૃહાગમન અને ૨ તદ્ગુણ એ એ કાવ્યો છે. હેમાંનું પ્રથમોક્ત કાવ્ય સ્વ. ઘોટાદકરની કૃતિ છે, એ કાવ્યની અવતરણ નોંધમાં ઋણ દર્શાવ્યું છે, અને તે લેવાની પરવાનગી આપનારનો આભાર માન્યો છે. ઉત્તરોક્ત કાવ્ય, તદ્ગુણ, મહારી કલ્પનામાંથી જ પ્રગટ થયું છે તે વાત ટીકા પૃષ્ઠ ૧૨૨ માં, અન્તભાગમાં, સૂચવેલું છે. આકીનાં કાવ્યો—અને તદ્ગુણ પણ—કિયે કિયે સ્થળેથી ઉદ્ભવ કર્યાં છે તે નીચે આપેલી નોંધ ઉપરથી જણાશે:

૦ મુજબ કાવ્ય વિશે અવતરણ નોંધમાં માહિતી આપી છે. તેમાં ઉમેરવાનું કે એ કાવ્ય 'વસન્ત' સંવત્ ૧૯૮૦ ના જ્યેષ્ઠ માસના અંકમાં પ્રગટ થયું હતું; નામ "ભારતભાનુ" એમ રાખ્યું હતું.

૧ પ્રેમપ્રસૂત કાવ્ય સંવત્ ૧૯૭૩ ના માસના ('વસન્ત'ના) અંકમાં પ્રગટ થયું હતું.

૨ મહાભિનિષ્ક્રમણ કાવ્ય 'નૂપુરજંકાર'માં અંક ૩૬ મે દાખલ છે. મહારા એક હરિકીર્તનને પ્રસંગે એ રચાઈ યોગ્યું હતું. તા. ૨૫ મી ઓગસ્ટ ૧૯૧૨ ને દિવસે એ કીર્તન સાન્તાકુંઝમાં કયું હતું,

૩ કિસાગોતમી કાવ્ય 'નૂપુરજંકાર'માં અંક ૩૨ મે દાખલ છે. અમદાવાદમાં પ્રાથનાસમાજ મન્દિરમાં ઈ. સ. ૧૮૯૧ આખરમાં કરેલા હરિકીર્તનમાં એ લીધું હતું.

૪ સુજાતાની કથા એ કાવ્ય ઈ. સ. ૧૯૨૨ ના "ગુજરાતી"ના ૧૫ મી ઓક્ટોબરના (દીપોત્સવી) અંકમાં પ્રગટ થયું. તે પૂર્વે નોવેમ્બર ૧૯૨૧ માં સાન્તાકુંઝના હિન્દુ સ્ત્રીમંડળમાં કીર્તનમાં યોગ્યું હતું. તે પછી વળી તા. ૩-૩-૨૪ ને દિવસે સાન્તાકુંઝમાં (હાલમાં સ્વ.) ગિરભશંકર ત્રિવેદીના ધરના વાસ્તુપ્રસંગે કીર્તનમાં વાપર્યું હતું.

૫ બુદ્ધનું પ્રલોભન એ કાવ્ય ઈ. સ. ૧૯૧૪ માં સેપ્ટેમ્બરમાં મુંબઈમાં કરેલા હરિકીર્તનમાં રચીને વાપર્યું હતું.

*૬ ત્રિયોગિની યશોધરા એ કાવ્ય 'નૂપુરજંકાર'માં અંક ૪૦ મે દાખલ છે.

૭ બુદ્ધનું ગુણગન સ્વ. ઓટાદકૃત 'નિર્જરિણી'માંથી ઓપાડી લીધું છે, (પરવાનગી લઈને).

*જમ્બૂઝ્યોતિના લક્ષ્મણ તરીકે આ પ્રસંગમાળા (કાવ્ય ૧ થી ૬) અનુચિત નહિ ગણાય. 'જમ્બૂઝ્યોતિ' તે કથ્કારે ખડાશે તે કહેવું અશક્ય છે.

૮ તદ્ગુણ કાવ્ય 'નૃપુરઙ્કાર'માં અંક ૧૮ એ દાખલ છે. 'વસન્ત' ૧૯૬૯ ના આશ્વિનના અંકમાં એ પ્રગટ થયું હતું.

આ સર્વ છૂટક છૂટક વેરાયલા ચરિતમણુકાને એકત્ર એક સૂત્રમાં પેરાવીને વાચકવર્ગ આગળ મૂકવાથી નવીન ચિત્ર ઉપરિચિત થઈને જીવ પ્રકારનું દર્શન થશે, એ વિચારીશું તો આ પ્રયાસ નિષ્પ્રયોજન અથવા પુનરુક્તિ-દોષથી દૂષિત નહિ લાગે. તે ઉપરાંત એ નવીન અંશના ઉમેરા કર્યા છે તે પણ આકર્ષણમાં સહાયજૂત થશે:

- (૧) ટીકામાં કેટલાક નવીન વિચારો છૂટક છૂટક વેરાયાછે અને રચના સુસ્થિષ્ટ થઈ છે.
- (૨) પ્રત્યેક કાવ્ય માટે અક્રેકું ચિત્ર સાદું અથવા ત્રિરંગી, મૂક્યું છે.

આ ચિત્રોમાં કેટલાક વિવેચકોને જાનતાઓ જણાશે; અને પણ પૂર્ણ સંતોષ થયો નથી, x તે માટે મૂળ ચિત્ર-કારના કરતાં પ્લોક તૈયાર થઈને પ્રેસમાં છાપવાની ક્રિયામાં કેટલીક જાનતાઓ પણ કારણજૂત હશે. આમ છતાં મૂળ ચિત્રકાર, રા. જગમોહન મિસ્ત્રીએ લીધેલા પરિશ્રમ

x દાખલા તરીકે, વિદ્યાગિની 'ચરોધરા'ના ચિત્રમાં 'શ્વેત વસન્ત જ નહું નાખ્યું' હર ઉપરે જે આડું' છે એ સ્થિતિ પ્રતિબિમ્બિત થઈ નથી—એ ચિત્ર થઈ ગયા પછી ફેરફાર કરાવતાં મમ લેવો પડે તેમ હતું, તેથી એ જાનતા જતી કરવી પડી—આધારી ધમ્ભાવિરુદ્ધ. ખીજ પણ ન્હાની ન્હાની જાનતાઓ જણાશે.

માટે, તેમ જ હેમની કલાયોજના માટે, અહિં ઉપકાર ન માનું તો નગુણો જ મ્હારી જાતને હું ગણું.

રા. જગમોહનદાસ મિસ્ત્રીનો પ્રથમ પરોક્ષ પરિચય મ્હને રા. ન્હાનાલાલ કવિના એક અનુપમ સૌન્દર્યવાળા ગદ્યકાવ્ય—‘અમર પંથનો યાત્રાળુ’ એ મથાળાનું ‘નેયું’ ને તે સાથેનું ચિત્ર એ ચિત્રકારનું ‘નેયું’, હેના સૌન્દર્યથી હું આકર્ષાયો—તે વખતનો હતો. તે ઉપરથી મ્હને ઈચ્છા થઈ કે આ પુસ્તક માટે ચિત્રો જગમોહન કને ચીતરાવું. તે પ્રસંગને પરિણામે પરિચય વધ્યો. એ પરિચયશૃંખલાનો ખીન્ને મધુર અંકોડો મ્હારા દૌહિત્ર; સ્વ. પ્રેમકુમાર, હતો. એ બંને કલાભક્તોને પરસ્પર વિચાર, કલ્પના ઈત્યાદિની આપલે કરનારી કલાપરાયણ ચર્ચાઓ થતી હતી.

“ગુજરાતી” પ્રેસનો—અર્થાત, બાઈ નટવરલાક્ષ્મી મ્હારે અસાધારણ ઉપકાર થયો છે, તે અહિં સ્વીકારું છું. હેમના સૌજન્ય વિના આ પુસ્તક વિલમ્બ ખમી રહીને પ્રગટ થાત જ નહિ.

નરસિંહરાવ લોળાનાથ

મરીન વીલા.

ખાર, (મુંબઈ-૨૧)

તા. ૨૭ મી સપ્ટેમ્બર, ૧૯૩૪

બીજી આવૃત્તિ વખતે

પ્રથમ આવૃત્તિ પછી લગભગ તેર વર્ષના ગાળા પછી બીજી આવૃત્તિ પ્રગટ થાય છે. વિદ્યારસિકોમાં આ પુસ્તક સારો ચાહ મેળવી શક્યું હતું. પછી તેા ગ્રંથના લબ્ધપ્રતિષ્ઠ કર્તાનું અવસાન થયું ને બીજી તરફ છાપકામ ને કામળકવોટાની મુશ્કેલીઓ ખડી થઈ: એટલે કેટલાક વખતથી બીજી આવૃત્તિનું પ્રકાશન થઈયું હતું.

અમને જણાવતાં આનંદ થાય છે, કે અમારી એ મુશ્કેલીઓ શ્રી. ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલયના માલિકોએ દૂર કરી છે. તેમના દ્વારા આ પ્રકાશન થાય છે, માટે અમે તેમને આભાર માનીએ છીએ. નવી આવૃત્તિમાં માત્ર સાઈઝ સિવાય કંઈ ફેરફાર નથી.

આશા છે, કે જિજ્ઞાસુઓ આનો લાભ લેશે.

।નવેદકો

અરુણકાન્ત પ્રસન્નકુમાર દિવેડીઆ સૌ. કુરંબી દેસાઈ
નિરિકાન્ત પ્રસન્નકુમાર દિવેડીઆ સૌ. ચિન્ના દેસાઈ

પ્રનતેરસ. સં : ૨૦૦૩

અમદાવાદ

અનુક્રમણિકા

સ્પષ્ટીકરણ	
મુલ્યમ	૩
પ્રેમપ્રસૂન	૫
મહાલિનિષ્કમણ્ય	૧૬
કિસાગોતમી	૨૩
સુળતાની કથા	૩૧
બુદ્ધનું પ્રલોભન	૪૫
વિયોગિની યશોધરા	૬૨
બુદ્ધનું ગૃહાગમન	૭૧
તદ્ગુણ...	૮૧
ટીકા	૮૧ થી ૧૨૦

पु ङ् य रि त

[ओडविन आर्नोडडकृत
'न'पून्वेति'भांथी
केटसाक प्रसंगे।]

मुखम्

छ. स. १९२४ मां ता. १८ भी भेने दिवसे सान्टाकुञ्जी पेली पार ञुवे नामना गामडामां शेक नरोत्तम भोरारञ्जना अंगलाना कोम्पाड्डमां “छुद्धज्यंती”ने समारम्भ थयो હતો. તે પ્રસંગે કાંઈકે ઉચિત ગીત રચી આપવાની આજ્ઞા રા. ધર્માનન્દ કોસામ્બીએ કરવાથી આ ગીત મ્હેં રચ્યું હતું. તે સાન્તાકુઝની બે યુવતીઓએ ગાયું હતું. આ કાવ્યમાં પ્રેરક બળ આજ્ઞાનું હોવાને લીધે સ્વરૂપમાં કાંઈકે ઊનતા હોવાનો અંભવ છે. તેટલે અંશે રસિક સુત્રોની ક્ષમા માગું છું. છતાં, આ કાવ્ય-ગુમ્ફને માટે મુખ સ્થાન માટે એ ઉચિત જણાશે એમ હું માનું છું. મહાકાવ્યના પ્રમન્ધને વિશે દૃષ્ટીનું વચન છે:

आशीर्नमस्क्रियावस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम् ॥ (કાવ્યાદર્શ

I. ૧૪) સાહિત્યદર્પણુકાર પણુ કહે છે:

आदौ नमस्क्रियाशीर्वा वस्तुनिर्देश एव वा । (VI ૩૧૯)

એમ વસ્તુનિર્દેશ એકલો હોય તો પણુ બસ ગણાય છે. Light of Asia મહાકાવ્ય છે; મ્હારો આ હેમાંનો સંક્ષેપ સંગ્રહ હેના સ્વરૂપની છાયા લઈ સકશે; તેથી તે માટે આ પ્રમન્ધના મુખ તરીકે આ કાવ્ય મૂક્યું છે; ત્હેમાં, કડી ૧ માં સહજ ઇશારારૂપે, કડી ૨-૩ માં સંક્ષેપમાં પણુ સંગ્રાહકરૂપે, અને ખીણ કડીઓમાં સૂચકરૂપે, વસ્તુનિર્દેશ, -વૃત્તાન્તનું અંગુ-લિદર્શન આવી જાય છે, તેથી મુખમ્ એમ સંજ્ઞા આપી છે.

મુખમ્

(અરબી)*

એક ઊગ્યો ભારતભાણુ, હજારો વર્ષ થયાં;
સાંધ્યે અમૂલ્ય પથ નિર્વાણુ, હજારો વર્ષ થયાં.

ધજ્યાગની અન્ધ રજનિમાં ભારતસુત ભટકંત રે;
કપિલવસ્તુમાં ઊગ્યો ભાનુ, દાખવવા શુભ પંથ,
હજારો વર્ષ થયાં.—૧

રાજવિભવ સુખશય્યા છાંડી વનમાં કર્યું પ્રયાણુ રે;
શુદ્ધોદનનો પ્રિય સુત મોંઘો યશોધરાનો પ્રાણુ,
હજારો વર્ષ થયાં.—૨

ઉત્ર તપો તપો, જ્ઞાનપથે ધર્મો, મારવિન્ય મેળવિયોરે;
સમ્માસંપુર્ણ બની જગમાં, જ્યોતિ વિરલ રેલવિયો,
હજારો વર્ષ થયાં.—૩

જન્મ જરા ને મૃત્યુ તણાં દુખ કરવાને નિર્મૂળ રે;
દયા અને વિદ્યાનાં શસ્ત્રો દાખવિયાં આણુમૂલ
હજારો વર્ષ થયાં.—૪

નેરંજરા નદી ! તું ધન્ય જ ! યોધિ તરૂં ! તું ધન્ય રે !
ભારતભૂમિ—ઉદ્ધારક ઊગ્યો જ્યહાં પૂન્યમનો ચંદ,
હજારો વર્ષ થયાં.—૫

હજી તપે એ ભારતભાનુ, અમી ઝરે એ ચંદ રે;
તપજો, અમો ઝરજો, અમ કાજે નિર્વાણુ તણે પંથ,
હજારો વર્ષ લગી.—૬

* 'અલખેલી રે અંબે માત'—એ ચાલ.

૧ પ્રેમપ્રસૂન

સિદ્ધાર્થના જન્મ સાથે જ્યોતિર્વિદ્ તથા ઋષિજને ભવિષ્યકથન કર્યું હતું, કે આ કુમાર વિશ્વસંસારથી વિરક્ત થઈ અન્યરૂપે જગતનો સમ્રાટ થશે. બાલ્ય, યૌવનારમ્ભ, સર્વ સમયમાં સિદ્ધાર્થનું મનનું વલણુ વિલક્ષણુ જોઈને રાજા શુદ્ધોદન ચિન્તામગ્ન રહેતો. મન્ત્રીઓને બેગા કરીને મસલહત કરી, તહેને પરિણામે એક અપૂર્વ સ્વયંવર જેવી યોજના કરી, તહેને અન્તે યશોધરાની સાથે, પૂર્વજન્મના સંબન્ધોને બળે, તારામૈત્રક થતાં વાંત પ્રેમકુસુમનો (પ્રસૂનનો) પ્રસવ થયો.—આ પ્રસંગ આ કાવ્યમાં છેડાયો છે.

Light of Asia (એડ્વિન આર્નોલ્ડકૃત), સર્ગ ૨, પં. ૧ થી ૧૦૩ માંના ભાગનું આ ભાષાન્તર છે.

પ્રેમપ્રસૂન

(વલણુ)

આમ કરંતાં રાજવી કુમાર કીધ પ્રવેશ
નવ યૌવનના ઉદ્યાનમાં, વય અષ્ટાદશ ખેશ રે. ૧

(ઠાળ)

વય અષ્ટાદશ વર્ષમાં જ્યાં નાથ હમારા આવ્યા,
રાજ્યે રાજભવનો રૂડાં ત્રણ રમણીય રચાવ્યાં; ૨
કાળમય પ્રાસાદ ખડેલો, શુભ્ર ગવાયો નામે,
દેવદારુએ મઢયો સકળ, ત્યાં શિશિર પ્રવેશ ન પામે. ૩
રંગરેખા-વિવિધ-ભરિયા આરસનો વર્ણો અન્ય
ગ્રીષ્મકાળે શાન્તિ દેતો રચિયો, નામ સુરમ્ય; ૪
નીલવર્ણી ચોરસાંથી શોભિત ત્રીણું ધામ
ચણ્ડ્યું ઇંટયો પકવ યોજી, રમ્ય પાડ્યું નામ; ૫
ચમ્પક કર્ણી ખીલી હસે, ઋતુરાજ વિલસે જ્યાં રે,
આનન્દ સુખ સુવિલાસ મન્દિર રમ્ય દે તે વારે. ૬
મધુર ઉપવન ખીલિયાં, એ મન્દિરોને વીંટી
સ્વચ્છન્દ ભમતાં ઓત તહેમાં હૃદય લેતાં જીતી; ૭

વૃન્દ તરુનાં ગન્ધ મધુરો વેરતાં સ્થળ સ્થળ ઘણું,
 તૃણભૂમિ લીલી નયન ઠારે, ધવલ મંડપ આણુગણ્યા. ૮
 આ રમણીય સ્થળે સિદ્ધાર્થ ભમંતો કંઈ સ્વચ્છન્દે,
 અનુભવતો નવ નવ લીલાઓ, જીવનભર્યું આનન્દે; ૯
 વેગભર વહેતું રુઘિર રગ રગ રહ્યું યૌવનતાણું,
 ભરપૂર વિધવિધ સુખથકી જીવન સઘન અદકું બન્યું. ૧૦
 તોય કદી કદી ચિન્તન કેરી ઘેરી છાયા આવે;
 સરકંતી વાદળિયો હસતા સરને આંખું બનાવે. ૧૧

(વલણ)

અંખવાણું સર ન્યમ બને પડતાં વાદળી-છાય,
 ત્યમ સિદ્ધાર્થ તણા ઉરવિશે ચિન્તન ઘન પથરાય રે. ૧૨

(રોળા)

સ્થિતિ એ નિરખી રાય મન્ત્રિગણને તેડાવે,
 વળતી વદતો વેણું નૃપતિ કંઈ ગભીર ભાવે: ૧૩
 “ સ્મરણુ ધરો કંઈ પેલી ઋષિની ભવિષ્યવાણી ?
 ને મુજ સ્વપ્નરહસ્ય લીધું પાંડિતે પિછાણી ? ૧૪
 ‘ પ્રાણાધિક મુજ બાળ બની રિપુમર્દન પૂરો,
 લેશે એકલવીર ચકવર્તીપદ શૂરો. ’ ૧૫
 હા ! મુજ ઉર અભિલાષ એહ ઊંછળે છે ભારે,
 રાજ તણો અધિરાજ બને, ને કીર્તિ વધારે. ૧૬

હા ! પણ ભાવિ અન્ય ભાખિયું, મુજ ઉર દમતું,
સ્મરણુ વિશે આપને હશે, યદ્દપિ આણુગમતું; ૧૭
‘હુઃખભરી ને રંક પદ્ધવિયે એ સંચરશે,
કષ્ટ વેઠીં તપ તપી જગતમાં જ્યોતિ ભરશે.’ ૧૮
અરે ! લાલ શો હશે ઈષ્ટ સહુ નષ્ટ થવાથી ?
રાજસુખો સહુ જતાં જ્યોતિ તે પ્રગટે ક્યહાંથી ? ૧૯
તદ્દપિ નયન બાળનાં દીસતાં ચિન્તનભરિયાં,
રાજનિવાસે વશી, દીનપથ ભણીં કંઈ વળિયાં. ૨૦
શાણુ છો સહુ તહમે, મ્હુને કંઈ માર્ગ બતાવો;
ઉન્નત પદને યોગ્ય પંથમાં બાળ ચઢાવો, ૨૧
ને શુભ ચિહ્નનો ક્ષણે, આણુ વર્તાવે સઘણે,
શાસન ઉર્વીતણું કરે ત્યમ ઉરવૃત્તિ વળે.” ૨૨

(દોહરો)

મન્ત્રીગણમાં વૃદ્ધ જે હતો જ્ઞાનભંડાર,
ઉત્તર દેહે રાયને ઊંડો કરી વિચાર. ૨૩

(અનુષ્ટુપ)

“સર્વ આ રોગની શાન્તિ મહારાજ ! મ્હુને જડે :—
પ્રેમની કૂંચીંથી દારો સર્વ તત્કાળ ઊઘડે; ૨૪
નિર્વ્યાપાર ઉરે નિત્યે સ્મરવ્યાપાર ઉઠતો;
નારીના ગૂંથિયા પાશો વિશેથી કેણુ છૂટતો ? ૨૫

મોહની નારીનેનોની સ્વર્ગને વીસરાવતી,
 અધરામૃતધારાથી સુન્દરી લલચાવતી, ૨૬
 સર્વ એ વસ્તુઓથી આ રાજખાળ અન્નણ છે,
 આપો આણી હવે હેને મોહની કેરી ખાણુ જે; ૨૭
 કોમલાહંગી વધૂઓ ને સખીઓ ખેલવા ઘણી
 મળતાં ટળશે સર્વે ભાવિની ભીતિ આપણી. ૨૮
 વજની સાંકળો ખાંધો રોકાએ તોય ના કદી,
 તે જ ચિત્ત અને બન્દી નારીના કેશપાશથી.” ૨૯

(વલણ)

નારીકેશે ખાંધિયા દાસ અને સહુ કોય;
 એ વાત ગમી સહુ મંત્રીને; પણ નૃપ-ઉર સંશય હોય રે. ૩૦

(શ્રુજ્ઞા)

રાય સંશય વદે:—“ વિપ્રસત્તમ અહો !
 યદ્વપિ રમણીય રમણી હું આણું,
 કોટિરમ્ભાસદૃશ હો ભલે સુન્દરી
 ખાળ વરશે ન વરશે શું જાણું ?

પ્રેમની વૃત્તિ સ્વચ્છન્દ વિચરે ખરે,
 યુવકમન સ્થળ અચિન્તિત જ વાળે,
 નગર-દ્વારે સૂતા રંક ભિક્ષુક શિરે,
 હાથણી જેમ જળકળશ ઢાળે. ૩૧

ને વળી સુન્દરીગણનું ઉપવન રચી
 યાચિયે:-, ચૂંટય કર્ણો જે ગમે તે, '
 બાળ મુજ મદન-આનન્દ નવ બાણુતો
 સ્મિત કરી સર્વને વર્જશે તે. " ૩૨

એક મન્ત્રી ત્યહાં બુદ્ધિબળ વાપરી
 બોલિયો:- "હે મહારાજ ! સુણિયે !
 મનુજ-ઉરનાં રહસ્યો અગમ્ય જ ખરે,
 યુક્તિ હું દાખવું, સિદ્ધિ લણિયે, ૩૩

મત્ત કલ્હિયાર વરશૂઠ્ઠગથી શોભતો,
 વન ભમે કચ્હાં લગી એહ ક્ષેમે ?
 તાકિયું તીર વિધિ જે ક્ષણે ફેંકતો
 તે ક્ષણે વિદ્ધ થઈ ભૂમિ સેવે; ૩૪

કો હશે સુન્દરી સર્જ જગદીશ્વરે
 બાંધશે બાળને પ્રેમપાશે,
 જગ જગાડે ઉષા તેથી રૂડી અધિક
 સ્વર્ગ સમ ભાસતી કો જણાશે. ૩૫

તો સમારમ્ભ ઉત્સવ તણો આદરો,
 રાજ-આજ્ઞા બધે ઠામ પ્રેરો :-
 'કન્યકાઓ અખિલ રાજ્યમાંની મળી
 શાક્યલલનાગમ્યા ખેલ ખેલો, ૩૬

રૂપ યૌવન તણી યોગ્યતા આણી ઉર
 આપશે સર્વને તુષ્ટિદાનો
 રાજનો પાટવી રમ્ય ઉત્સવ વિશે,
 એ વિધે સુંદરી સર્વ આણો. ૩૭

યુવતિજન એક પછી એક સિદ્ધાર્થની
 આગળે જે સમે ચાલી જશે,
 નિપુણ જન નીમિયા નૌરખી લેશે તહિ—
 કેઈ રમણીથી ઉર વિદ્ધ થાશે; ૩૮

મૃદુ વદનથી ખસી શોકછાયા જશે;
 એણી પેરે સ્વયંવર સધાશે;
 પ્રેમનાં નયનથી પ્રેમસંવરણ થઈ
 છળ વડે કુંવર સુખમાર્ગ ધાશે. ” ૩૯

(વલણ)

જીવન સુખ પંથે પળે છળખળથી જ કુમાર;
 એ વાત ગમી ભૂપાળને, આજ્ઞા કરી તત્કાળ રે. ૪૦

(ઢાળ)

હૃત આજ્ઞા લેઈ ચાલ્યા શુભ દિવસ ને શુભ પળે:—
 “યુવતી બધી સૌન્દર્યમૂર્તિ રાજમંદિર જઈ મળે; ૪૧
 આનન્દ ઉત્સવ સભા મધ્યે જામશે, સિદ્ધાર્થ લહાં
 તુષ્ટિદાનો મોઘાં મોઘાં આપશે સહુને રૂંડાં; ૪૨

ને જે યુવતી મંડળમાંથી રૂપે ઉત્તમ ઠરશે
સર્વોત્તમ મોંઘામાં મોંઘુ તુષ્ટિદાન તે હરશે. ” ૪૩

વાર્તા સઘળે ઠામ ફેલી કપિલવસ્તુ મોઝાર;
સ્નાન સાધી સજ્જ થાતી કન્યકા સહુ ઠાર. ૪૪

સુગન્ધ દ્રવ્યોથી સંસ્કારી આકર્ષક વપુરૂપ,
શ્યામ અંજન પદ્મ આંજી નયન રહ્યાં રસકૂપ; ૪૫

કેશ કાળા હોળાં બાળા ગૂંથે વેણીં સુરેખ,
કોમળ કર ને ચપળ ચરણમાં અળતાના મૃદુ લેખ. ૪૬

ઉજ્જવળ ભાળે રક્ત કુંકુમ આંદલા અળકંત,
સન્ધ્યાં સુન્દર સાળૂં ઉપર ઉત્તરીય અળકંત, ૪૭

એમ યુથે મળી યુવતી રાજદ્વારે દોડી;
લલિત લીલાલરી લટકે ગરબે રમતી ગોરી. ૪૮

(વલણ)

ગરબે ફરતી ગોરડી, રુમઝુમ રમતા પાય;
પછીં કુંવર કને હોસે ભરી લહાણી લેવા નય રે. ૪૯

*(ગરબી)

સહુ લહાણી લેવા નય શાક્ય યુવતી લટકે;
સિંહાસન ખેઠો કુંવર ત્યહાં ધીરે અટકે; ૫૦

*નવલસામકૃત ‘ધૃતિહાસની આરશી’ની ચાલ.

રચના રમણીય જણાય;—ખાલિકા લાભળી
 ગતિ મન્દ મન્દ જ્યહાં જાય નયન નીચાં ઢાળી; ૫૧
 સિદ્ધાર્થસમીપ જ પાય મૂકતાં ઉર ધડકે;
 રાજવી પ્રતાપથી અધિક દીપ્તિ અદ્ભુત ઝળકે; ૫૨
 નવ દીસે વદન વિકાર, શાન્ત મુદ્રા ધારે,
 શીળો એ રાજકુપાર અગમ્ય દીસે ભારે. ૫૩
 નવ નયન ભરી નિરખાય; દૃષ્ટિ નીચી નાંખી
 ખાળા સહુ લ્હાણી લેઈ ચાલતી ભય રાખી. ૫૪
 કદી રાજકુંવરને યોગ્ય નિરખી કો લલનાને
 ત્હાં સલાજનો પ્રેરતા કુંવર કર ધરવાને; ૫૫
 સ્પર્શી કર સ્થિર ભયભીત રહે હરણીસરખી,
 ખીજે ક્ષણ સખીગણ વિશે ભળી જતી ભડકી; ૫૬
 દીસે અતિ દિવ્ય કુમાર, ભવ્ય કો ઋષિ જાણે !
 યુવતીજનના સંસાર થકી ઊંચે મ્હાલે. ૫૭
 ચાલી ગઈ સઘળી એમ, કુસુમસમ સ્મિત કરતી,
 ને લ્હાણી પૂરી થઈ, અટકી લલનાભરતી; ૫૮
 છેવટે આવી ને યશોધરા વૌવનરાણી,
 સિદ્ધાર્થ તણી મુખરેખ સમીપજને જાણી; ૫૯
 એ કાન્તિમતી ખાલિકા આવતાં ક્ષણ પાસે
 સિદ્ધાર્થ અમકિયો કાંઈ, વિકૃતિ અદ્ભુત ભાસે. ૬૦

(વલ્લભ)

અદ્ભુત મુખચર્યા થતી નિરખી લીધી ગૂઠ,
જે વેળા આવી ખાલિકા લાવણ્યતણું પૂર રે. ૬૧

(ચોખાઈ ત્રણ તાલની)

પૂર એ દિવ્ય લાવણ્ય કેરું,
રૂપ રમણીય દીકું અનેરું;
ગતિક્ષીલામાં પાર્વતી અન્ય,
સુખમોહની હેની અવણ્ય, ૬૨

કામવશમૃગલીશાં નયન;
બિભી સિદ્ધાર્થ સંમુખ ક્ષણ;
સ્થિરનયને નિહાળી કોડે,
નિજ ઉરપર કરયુગ જોડે; ૬૩

રાજવંશી યુવતીને છાજે
એમ ઉન્નત કંઠ વિરાજે;
પૂછે સ્મિતમય વદને વનિતા:—
“લ્હાણી મુજકાજ છે કાંઈ પુનિતા ? ” ૬૪

દેતો ઉત્તર રાજકુમાર:—
“સર્વ લ્હાણી ખપી ગઈ, આજ !
તું છે નગરતણી રૂપરાણી,
આઈ ! તુજ કાજ સવિશેષ લ્હાણી. ૬૫

तुज डानि हुं देड सुधारी,
 दे आ कंठी भाणा तुं भ्दारी. ”
 आपी कंठनी भाणा उतारी,
 मांढिं लीलम यमके लारी : ६६

कटिभेभलास्थाने षांधी,
 स्पर्शसुष सुकुमार न सांधी;
 लेटयां नयन नयन कंठं गूढ,—
 प्रसन्न्युं ते पण प्रेम-प्रसून ! ६७

(૨)

મહાભિનિષ્ક્રમણ

(દેશી)*

નાથસમીપ સૂતી હતી, મૃદુ શય્યામાં જોડ;
 અર્ધઊઠીં ત્યહાં રાણીં એ, તથે પ્રાવરણે દેહ. નાથ૦ ૧
 કરતલ એ લાળે ધર્યાં, ઉર ઉછળે અવિરામ;
 ગરગર અશ્રુ ઢાળતી, સુન્દરી ગુણુધામ. નાથ૦ ૨
 સિદ્ધાર્થકેરો કર પછી, ચુમ્બ્યો કંઈ ત્રણ વાર;
 ત્રીને ચુમ્બને કરુણુરવ, કીધો મૃદુ ઉચ્ચાર. નાથ૦ ૩

(હરિગીત.)

“ નાથ ! જાગો ! નાથ ! જાગો !
 વાણીં દો આસ્વાસની. ”
 “ શું છે ? પ્રાણુ ! શું ? વહાલો !
 શું છે ? ” પૂછતો ઉલ્લાસથી.

૪

* ‘ વૈદલીં વનમાં વલવલે ’—એ ચાલ.

(ગીતિ.)

તદ્દપિ રુવે અવ્યકત જ, કંઠે વાણી રહી કાંઈ અટકી;
હૂમો હૃદય ભરાયો;—અંતે રાણી વદી સુદીન ળની. ૫

(દ્રુતવિલમ્બિત)

“ સૂતી હું નાથ ! સુખે મૃદુ નીંદરે;
શિશુ વહું ઉદરે તુજ તે સ્કુરે;
જીવન, મોદ, અને વર્ગી પ્રેમની,
દ્વિગુણ નારી વહી હૃદયે રહી; ૬
સુખદ ગાન જ તેતાણું હું સુણી
મધુર નીંદરમાં શમતી ઘણી;—
પણ અહો ! કંઈ સ્વપ્ન જ કારમાં,
અનુભવી છર્ગી જર્ગી હું તો હવાં. ” ૭

* * *

(અનુકૃપ)

વદેસિદ્ધાર્થ;—“ ઓ મહારી મધુરી પદ્મની કળી !
સર્વ છે સ્વપ્ન એ રૂડાં, દીઠાં જે તહેં ફરી ફરી. ” ૮
રાણીફૂલે:—“ સત્ય એ નાથ ! પણ એહ વિરામતાં;
બોર વાણી સુણી મહેં તો:—‘આવી એ વેળ’ એમ ત્યહાં. ૯

* * *

સુણ્ણી એ ઝબકી જાગી, સ્વપ્નનો સાર શો હશે ?
મૃત્યુ પામીશ હું ? કે-તું મુજને છોડીને જશે ? ” ૧૦

(ગ્રંથિ)

સન્ધ્યાનું સ્મિત અન્તિમ, હેવાં મધુરાં સુહાગીં લોચનથી;
રડતી નારી ભણીં તે સિદ્ધાર્થ નિહાળીંને કરે વિનતિ. ૧૧

(ગરબી*)

“ ધીરજ ધાર્ય તું પ્રાણુ ! મધુરી ! એ ધીરજ ધારે;
અવિચલ પ્રેમ છે સ્થાન સતત આસ્વાસનું ત્હારે.
ધીરજ ૦ ૧૨

(સાખી)

ભલે સ્વપ્ન તુજ ભાવિનાં ચિત્ર ચીતરે ગૂઠ,
ને દેવો ડગતા ભલે નિજ આસન આરૂઠ;
તદ્દપિ તું ધીરજ ધારે.
ધીરજ ૦ ૧૩

વિશ્વ, શકે, ઉદ્ધારનો માર્ગ જાણવા આજ,
તત્પર બિભું ભેદ કંઈ ગૂઠ સમજવા કાજ;
તદ્દપિ તું ધીરજ ધારે.
ધીરજ ૦ ૧૪

* “ લોચનમનનો રે કે ઝગડો લોચનમનનો. ” એ ચાલ.

દશા આપણી પલટીને, લલે તને નિજ સ્થાન,
સત્ય વહુંછ, યશોધરા હૂતી ને છે મુજ પ્રાણુ;
હૃદય એ તું ધીરજ ધારે.

ધીરજ ૦ ૧૫

દુઃખિત જગ ઉદ્ધારવા અવિરત કરતો ધ્યાન;
નિર્મિત સમય જ આવતાં, લાવિ નિશ્ચય ક્ષણે મહાન;
ઠહાલી ! એ ઘૈર્ય તું ધારે.

ધીરજ ૦ ૧૬

(અનુષ્ટુપ)

રોતી રોતી પડી નિદ્રા-મહિં તોય નિસાસથી,
ઊછળે ઉર, જાણે એ સ્વપ્નવાણી પ્રકાશતી;—
“વેળ એ ! આવી વેળ એ !” ૧૭

(વિષમ હરિગીત)

એ સમે સિદ્ધાર્થ ઊંચા વ્યોમ માંહિં નિહાળતો,
ને, જો! શશી તહિં કર્ક રાશિમાં રહ્યોછ વિરાજતો;
ને ગ્રહો ચિરકાળ પૂર્વે લાખિયા કમમાં ઊંલા,
વદતા જ:—“આવી રજનિ એ ! ઉદ્ધારવા જન જે ડૂંખ્યા. ૧૮

માર્ગ વર્ય તું પુણ્યનો કે જગતકેરી વિભૂતિનો,
આ ક્ષણ જ નિર્ણય કઠિન કર્ય સુખદુઃખ કેરી પ્રસૂતિનો;
રાજનો અધિરાજ ખર્નોને આણુ નિજ વર્તાવવા,
કે મુકુટગૃહ વિણ શૂન્ય લટકી જગતને જ ખચાવવા.” ૧૯

(વલણ)

વિશ્વ તારલા કાજ આ આવી પળ આણુમૂલ,
જોઈને સિદ્ધાર્થ એ સ્વગત વહે કંઈ મૂઠ રે. ૨૦

(કૃતવિલમ્બિત)

“પળ અમોલ જ આવી હવે પળું !
જગત ઉદ્ધરવા વ્રત આકરું,
અધર આ સુકુમાર જ પ્રેરતા;
મધુર નીંદરમાં સૂતીં એ પ્રિયા ! ૨૧

વિષમ એ વ્રત આપણુ યુગ્મને,
કરીં વિયુક્ત વિશેષ રૂંડું બને;
ગંગનમૌન વિશે જાગકીં રહું,
નિરખું નિર્મિત શાસન ઊજળું. ૨૨

(ગરબી*)

મ્હને પ્રેરતા તારકવૃન્દ ! આ હું આવ્યો રે;
હું ખટૂણ્યા એ જગજન ! આ હું આવ્યો રે. ૨૩

તમ કાજ તળું મુજ રાજ્ય, સુખો બહુ વિધિનાં રે;
રાજમન્દિર સુખમય સાજ, રજનિદિન સુખનાં રે. ૨૪

* “જમુનાજળ ભરલું મ્હારે કુંવર કન્હૈયા રે”—એ ચાલ.

(સાખી)

તનું સર્વએ આ ક્ષણે, સહુ થકીં હુસ્ત્યજ એક,
રાણી મધુરી! તે તનું હવે તુજ ભુજવહીં ઝાલી સુરેખ. ૨૫

(મૂળચાલ)

તોય ત્હારો પણ ઉદ્ધાર થશે જગસંગે રે;
અને તુજ ઉદરે આ વાર સ્કુરે જે ઉમંગે રે ૨૬
મુજ શિશુ, અંકુર એ આપણા પ્રેમનો ગૂઢારે,
થોભું આશિષ દેવી હેને, ડગું રખે હું તો રે. ૨૭
ઉદ્ધરીશ હું એ પણ ખાળ; અરે સહુ થોભો રે;
પત્ની! પુત્રાપિતા! ક્ષણવાર, અને જગલોકો રે! ૨૮
આ અવસર કેરું હુંખ સહો મુજ સંગે રે,
જ્યોતિ પ્રગટે ને શીખે વિશ્વ ધર્મ ઉમંગે રે. ૨૯
કર્યો નિશ્ચય દૃઢ આ વાર, હવે હું ચાલું રે,
નવ પાછો કરું કે કાળ; અચળ પથ જાલું રે. ૩૦

(સાખી.)

સાધું સત્ય અતિ ગૂઢ તે મળતાં લગીં કરું નાંહિ,
અન્વેષણ અતિ તીવ્ર ને તપ ઉત્ત્ર કરું જો કાંઈ. ” ૩૧

(ચોપાઈ ત્રણ તાલની)

કરી યશોધરાને પ્રણામ, સૂતી જે ભરનિદ્રામાં આમ
કાંઈ ભાવ અવણ્ય ભરેલાં, નાંખ્યાં નેનો વદન પરધેલાં. ૩૨

હુજી અશ્રુથી ભીનું વદન, લેવા છેલ્લી વદાયનું મન;
કીધી પ્રદક્ષિણા ત્રણ વાર, શય્યાકેરી ધરી ભક્તિભાર. ૩૩

બેડી ધડકતે હૃદયે પાણિ, બાલ્યો સિદ્ધાર્થ અવિચલ વાણી,
“ફૂરી આ રમ્ય શય્યા માંહિ કરું શયન કદી હું નાંહિ.” ૩૪

ત્રણ વેળા ગયો રાજન, પાછો આવ્યો વળી વેળ ત્રણ;
હેવું રાણીનું સૌન્દર્યપૂર, હેયો પ્રેમ હેનો ભરપૂર. ૩૫

અન્તે બળ કરી છૂટયો શયનથી,

ધાર્યો શોક પછી નવ મનથી;

આલ્યો, શ્યામ રજનિમાં આલ્યો,

માર્ગ જ્યોતિ અનુપનો આલ્યો. ૩૬

[૩]

કિસા ગોમતી

(વલ્લુ)

એમ કરતાં સાથ સહુ આવ્યો નદીકિનાર,
જે, હેવે સમયે આવતી યુવતી કે તે ઠાર રે. ૧

(લલિત છંદ)

યુવતિ તે મળી શાક્યનાથને, ચરણપંકજે જોડી હાથને;
નમન નમ્રતાભાવથી કર્યું, વદન આંસુડે ભીંજિયું ઘણું. ૨

નમન છે શૌણાં જો કપોતીનાં, નયન તેહવાં એહ રોતીનાં
યુવતિ ત્હાં પછી દીન વાર્ણીએ વચન ઉચ્ચરી ભાવ
આર્ણીને. ૩

(ઠાળ)

ભાવ આણી જોઈઈ વાણી વિનતિ વનિતા ત્હાં પછી:-
“ઓ નાથ ! આંહિં ત્હમેજ આવ્યા ! દીનપર કરુણા કરી. ૪

- પેલી તટતરુરાજિમાં મુજ પર્ણકુટીમાં હું વસું;
 ને આજ મુજ ઊછેરતી રહી, દુઃખ જાણ્યું નહિં કશું. ૫
- નાથ એ વટરાજિમાં કરી ત્હેં જ કાલ્ય દયા ઘણી;
 દીધું વચન આજ ઊગારવા, ” બહુ દીન તે યુવતી લણી. ૬
- “ આજુડો મુજ ખેલતો ચાલી ગયો તરુકુંજમાં;
 કંઈ કુંપણપર્ણ વિશે જ દીઠો કુટિલ એક ભુજંગ ત્યાં. ૭
- વૌંટી વળિયો નાગ એ મુજ આજુડાના કર પરે;
 ને આજ હેને ચીંઠવતો કંઈ હાસ ખડખડ શો કરે ! ૮
- ત્રીમ જિન્હાચુગલ ધરતો શીંતળ હેનો ગોઠિયો;
 મુખ વિકસીને કૂંકવાટ કરતો, ચીંઠવતાં જ્યાં ઊઠિયો. ૯
- પણ હાય ! એ મુજ આજુડો ક્ષણવારમાં પીળો થયો;
 નિસ્તબ્ધ પરિયો, મહેં ન જાણ્યું કેમ એ રમતો રહ્યો. ૧૦
- અધરપુટના બન્ધથી મુજ સ્તન તજ્યું વર્ગી તે ક્ષણે;
 કોઈ કહે ‘વિષ ચઢ્યું હેને’, ‘નહિં જીવે’, વર્ગી કો લણે. ૧૧
- પણ મહેં ગુમાવાએ નહિં મુજ આજ મોઘા મૂલનો;
 ને કરી વિકાસ થવા ચહીને કરમિયા એ કૂલનો, ૧૨
- માગ્યું ઔષધ સહુ કને, જે આજુડાને લોચને
 કરી ઊડી ગયેલું તેજ પૂરે, પૂરે મન મુજ મોદને. ૧૩
- ચુમ્બનબિન્દુ એ સર્પતાણું કંઈ હતું ઝીણું અતિ ન્હાતું;
 વેર ન મુજ આજશું એ રાખે હું નિશ્ચય મન જાણું. ૧૪

માયાળુ મુજ બાળ હુતો અતિ, પ્રાણી વિશે ધરે પ્રેમ;
રમત રમતાં સ્પર્શ કરતાં સર્પ હૂંલે હેને કેમ ? ૧૫
(વલણ)

કેમ હૂંલે મુજ બાળને ? પ્રેમ ભર્યો એ બાળ;
હા ! માનું નહિ હું એ કદી સર્પ ડસે કો કાળ રે. ૧૬
(ચોપાઈ)

પછી કો મુજને વાદિયો વેણ,
કહું ઉપાય તુજને ઓ ખંડેન !
પુણ્યાત્મા કો ગિરિપર વસે,
જો ! ભગવાં ધરી આદ્યો પહોળે. ૧૭

જા તું એ ઋષિજનને યાચ
ઔષધ કંઈ તુજ બાળક કાજ;
એહ સુણી કાલે તુજ પાસ
આવી હું ધરી મહોટી આશ. ૧૮

(દેશી)*

આશ ધરી મહોટી નાથ હું આવી તહારી સમીપ,
કૂર અનિલે હોલવ્યો પ્રગટાવવા મોંઘો દીપ.
આશ૦ ૧૯

દેવ સરીખું દીપતું તુજ ભાળ વિશાળ
નિરખી હું આવીને ઊભી કંપમાના તુજ બાળ.
આશ૦ ૨૦

* વૈદ્યની વનમાં વલવલે-એ ચાલ.

આંસુ ઢાળીને ખશેડિયું શિશુમુખપટકૂળ,
લાજી લાજી તુજને પૂછિયું, 'ઔષધ કિયું અનુકૂળ ?'

આશ૦ ૨૧.

ને નાથ મોટા ઓ ! તહેં મુને કાઠી તરછોડી નાહિ,
મીઠી મૃદુ નજરે રહ્યો નિરખી, પ્રેમે તું કાંઈ.

આશ૦ ૨૨.

ધીરા કોમળ કરવડે સ્પર્શ કરીને તે વાર,
મુખપટ પાછું ઢાંકિયું, પછી કીધો ઉચ્ચાર:-

આશ૦ ૨૩.

'ખડેન ઉપાય બતાવું હું, હુઃખ તુજ રૂઝાય;
ને હુઃખ રૂઝે આ બાળનું;-પણ ઔષધ લાવ્ય.

આશ૦ ૨૪

વૈદ્યે કહ્યું ઔષધ લાવતાં વૈદ્ય સોધે જે બાઈ!
સોધીને લાવ્ય તું કાજી કાંઈ તોલો એક જ રાઈ.

આશ૦ ૨૫.

પણુ જોજો બાઈ! જે ઘર વિશે મૃત્યુ પામ્યું કો હોય,
માત, પિતા, સુત કે સુતા, દાસ દાસી વા કોય,

આશ૦ ૨૬.

તે ઘેરથી નવ લાવતી રાઈકણુ તું એક;
હોવી મળે કહી રાઈતો,-ધન્ય તુજ કર્મરેખ.'

આશ૦ ૨૭

(ઓવી.)

હૈંબું નાથ ! વઘા'તા તમો ખરે !
 એમ યુવતી થઈ દીન ઉચ્ચરે,
 અતિ મૃદુ ભાવે સ્મિત કરી નાથ,
 ત્યહાં દીધો ઉત્તર દયા અગાધમાં;
 'સત્ય એ હું વઘો ક્રિસા ગોતમી !
 પણ રાઈ કવહાં જે મહેને ગમી ?' ૨૮

(મરખી)*

“ નાથ ! ભટકી હું ઘેર ઘેર, ઉટજ ઉટજમાં રે;
 આ વનમાં અને ઠેર ઠેર નગરમારગમાં રે. ૨૯
 દાખી હઈડા સરીસો બાળ, બન્યો શીત અંગે રે,
 માગતી દીન હું દાર દાર, બહીલી સુખભાંગે રે. ૩૦
 'કોઈ આપશે તોલો રાઈ, કાળી,—હું વીંનવું રે;
 આણી હૃદય દયા એ ભાઈ!—કરમ્યું ફૂલ ખીલવું રે. ૩૧
 અને હૂતી જે'ને જે'ને ઘર, સર્વે એ આપી રે;
 રંક જન પર રંકની મહેર નિરંતર વ્યાપી રે. ૩૨
 પણ પૂછ્યું મહેં જેણી વાર—'કદી આ ઘરમાં રે;
 ભાઈ ! કોઈ મૂઠે ? નર, નાર, કે બાળચાકરમાં રે ?' ૩૩
 મળ્યો ઉત્તર તરત આ—'ખહેન ! શી વાત આ પૂછે રે ?
 ઘણાં વઘ્યાં મરણુને બહેણુ, રહ્યાં અદપ પૂઠે રે. ૩૪

* અમદાવાદ નામે આજ શહેર છે સારું રે'—એ ચાલ.

ભરી શોકે દઈ આભાર. દઈ રાઈ પાછી રે;
 ચાલી આગળ ખીજે દ્વાર, વિનંતિ યાચી રે. ૩૫
 પણ ત્યાં પણ ઉત્તર મળિયો,—‘રહી આ રાઈ રે;
 પણ દાસ હમારો પડિયો મરણમાં ખાઈ રે.’ ૩૬
 કોઈ ફૂલે વર્ણો—‘હ્યો આ રાઈ, પણ આ સદનમાં રે;
 ગૃહનાથ ગયોછે ખાઈ અકાલમરણમાં રે !’ ૩૭
 કોઈ ફૂલે—‘રાઈ આ જેણુ વાવી તે વર્ષાવિરામે રે,
 હજી લણવા વેળ નથી આવી, ને ખેડાયો સ્વધામે રે.’ ૩૮

(વલણ)

નવ મળ્યું ઘર મુજને કહીં મૃત્યુ વિનાનું એક;—
 ને થાકી પાછી હું વળી, પૂંછવા સત્યવિવેક રે. ૩૯

(ઠાળ)

સત્ય અર્થ હું સોધવા પાછી આવી તહારી પાસ;
 નહીંતટ દ્રાક્ષાકુંજ મૂંકી શિશુ, ધાવે ન, ન કરે જે હાસ. ૪૦
 દર્શન કરીં તુજ ચરણ ચુમ્બીને પ્રાર્થન કરવા કાળે—,
 કચ્છાં મળશે મુજને રાઈકણ જ્યાં મૃત્યુ કદી નવ ગાળે. ૪૧
 પણ, હાય મુજ ખાળુડો હાવાં તો પડિયો હશે મૃત્યુ હાથ;
 લોકે કહ્યું, ભય મુજ મન જે રહ્યું, સાનુ પડ્યું તે નાથ !” ૪૨

(ચોપાઠ ત્રણ ચાલની)

પછી નાથ ભોલ્યાછે વેણ—

“સત્ય તત્ત્વ તું પામી ઓ ખંડેન !

જડયું જે નહિ કોઈ જનને,

દેવા શાન્તિ મળ્યું તુજ મનને. ૪૩

કટુ અમૃત દિવ્ય જ એ તો,

તુંને આપવા ધાર્યું તું મહેં તો;

તુજ બાળ બહાલો તુંને હૂતો,

એ તો મરણશરણ થઈ સૂતો. ૪૪

તુજ હૃદયશય્યા પર કાલે;—

ફરી જીવન એ નવ ઝાલે;

આજે જાણ્યું તહેં જગ આ વિશાળ,

તુજ દુઃખે દાળે આંસુધાર. ૪૫

અન્ય હૃદયોએ ભાગ લીધેલો,

શોક થાયછે હળવો બંડેલો;

મુજ રક્ત રેડચેથી રોકાય

તુજ આંસુડાં, તો હું આંહ્ય ૪૬

સદ્ય અર્પણ કરીં દઉં ખંડેન !

મુજ રુધિરનું રાતું બંડેણ;

અને સોધી કાઢું તત્ત્વ ઊંડું,

જેથી ભૂકલે મહાદુઃખ ભૂંડું; ૪૭

જોહ દુઃખે કરી પ્રેમ મધુરો,
 શોકરૂપ બની થાય અધૂરો;
 અને જોહ મનુજ ટોળાંને હાંકી,
 લઈ જાય છે બલિસ્થાને; ૪૮

મૂક આ પશુચૂથને જેમ
 પશુના નાથ, મનુજને તેમ;
 રમ્ય કુસુમ અને નૃણભૂમિ,
 ઓળંગાવી હાંકી જાય ધૂમી. ૪૯

પ્હોચ્યાડે મહાબલિસ્થાનમાં તે
 તીવ્ર દુઃખ, જડયું જન્મ સાથે;
 હું એ ગૂઢ તત્ત્વ ગોતું બાળ!—
 હવે શિશુને સ્મશાન પ્હોંચ્યાડય. ૫૦

(४)

सुजातानी कथा

सिद्धार्थ गृहत्याग पछी जुदां जुदां स्थले अनुभवो भेगवी, तपश्चर्या सधितो, किसानोतमीना प्रसंग पछी, छेवटे इन्द्रगुनदीना किनारा पासे आव्यो. त्हां तपश्चर्या आदरी, कलकमे क्षीणु, निर्बणशरीर, अन्यो; अेक वार शरीरनी निर्बणताथी भूछित थछने पड्यो. अेक भरवाडना छेकराअे हेने इध पायुं, तेथी हांछक स्वस्थ थयो.

भीजे अेक दिवसे डेटलीक नर्तकीअो पसार थछ त्हेमना गीतमां सूत्रवचन आ हतुं:

“हमने सितारना, नहिं गींया नहिं नीया हेवा, सुर भेणवी आपो; अहु गींया स्वरे भेयेला तार तूटी जय छे अने संगीत न्हाशी जय छे; अहु नीया स्वरे राभेला तार भूक थाय छे, ने संगीत भरी जय छे.”

आ नर्तकीनां वचनोमांथी थुद्धे भोध लीघो अने तीव्र तपश्चर्याने तार मध्यम अणने राभवाने लाल जेयो.

आम तप करता थुद्धनी पासे सुजाता पोतानी मानता मानेली सइल थवाथी शिशुपुत्रने लछने आवे छे.

सेनानी नामना धनवान् आमपतिनी अे श्री हती, हेने पुत्र नहोतो. मानता अेम मानी के पुत्र थाय तो अहिं जंगलमां वशेला वनदेवता जेवा थुद्धने उत्तम भोजन हुं आपीश.

आ प्रसंग उपर रयायली कथा आ छे.

“Light of Asia” सर्ग ६ कृमां पंक्ति ११६ थी ३०१ सूधीमां आ कथाभाग छे.

[૪]

સુજાતાની કથા

(ઠાળ)

- કૃદ્ગુસરિતાતીર વસતો ભક્તિથી ભરપૂર કો
 ધનવાન ધણી એ ગામ કેરો, દયા ધારે ઉર ને, ૧
 રંક જનનો ખેલી એ, ગોયૂથ હેને ઘર ઘણાં;
 સ્નેહાની છે નામ કુળનું, ગામનું, ગોપેશના. ૨
 સુપશાન્તિમાં જીવન ગાળે નિજ પત્નીની સંગ;
 નામ સુભતા હેતું સુન્દર, ચંપક કાચારંગ. ૩
 નીલકમલસમ લોચન શીળાં, અનુપમ છે લાવણ્ય;
 એહ ભૂમિમાં સુન્દર હેવી કો નારી નવ અન્ય. ૪
 વિનયબડે એ સતી શોભતી, હેતભરી ને દીન;
 વેણ મધુર સહુ સંગે વહતી, દીપે વદન કુદ્દીન. ૫
 હસતું મુખ ધરતી જ સદા એ લલનામંડલરત્ન;
 ગૃહસંસાર તણા સુખમાં નિર્ગમતી જીવન શાન્ત. ૬
 શાન્તગૃહે વસતી જ સતી એ નિજ સ્વામીની સંગ;
 પ્રેમપૂર્ણ જીવન પણ ખારું, પુત્ર વિના સુખભંગ. ૭

(વલણ)

સુખ જીવનમાં નવ ગણે પુત્ર વિના એ નાર;
જે, વ્રત, જપ, પૂજા બહુ કરે, સિદ્ધિ થાય કે વાર રે. ૮

(કામદા-લલિત)

ભક્તિભાવથી દેવદેવિયો, પ્રીતથી સદા પૂજે કેવીઓ!
લક્ષ્મી દેવીને પુણ્ય મન્દિરે પ્રાર્થતી સદા-પુત્ર અવતરે. ૯
કર્ણ પ્રદક્ષિણા કેટિ વાર એ પ્રાર્થતી મહાદેવબાણને;
કંઈ ધરાવતી નવેદ નવનવાં;-પુત્રરત્નની આશમાં હવાં. ૧૦

(સાખી-હૃદા)

અને માનતા માનતી માનિની મનમાં એમ—
પુત્રરત્ન જે સાંપડે, તો ભેટ ધરું સપ્રેમ. ૧૧
વનમાં વશિયો સાધુ જે દેવાંશી-રે! દેવ,—
હેને ભોજન 'ભાવથી અર્પું' હું તત્પેવ. ૧૨
દેવો જે આરોગવા તલસે, હેવું પાન;
કનકપાત્ર ભરી અર્પું હું જ્યાં એ તરતજ ધરતો ધ્યાન. ૧૩

(ચોપાઈ ત્રણ તાલની)

અને અહ્ભુત બનિયું ત્યાંહિ, સુંદર પુત્ર જનમિયો કાંઈ;
ત્રણ માસ તણો બાળ થાતાં; ચાલી આશ્રમ ભણી એ

સુખતા. ૧૪

ઉર આભાર ભરી ડગ ભરતી, બાલ હૃદયા સરસો ધરતી;
રાતી સાડીમાં શિશુને લપેટયો, નહાનકડા ભુજ ઉર ધરી

ભેટયો. ૧૫

નિજ ઉરનું એ આનન્દરત્ન, દાખે ઉરશું કરે કરી જતન;
અન્ય કર કરી ઊંચો સુરેખ શિર સ્થિર ટેકતી ભાર એક. ૧૬

પાત્રયુગલ તણે એ ભાર, માહિં દેવકાજ આહાર;
દાસી રાધા સ્હામી આવી; બોલી ઉત્સુકતાથી વધાવી:— ૧૭

“બાઈ! ભૂમિ બધી મહેં વાળી, વૃક્ષે નાડાં દીધાં વીંટાળી;
બુઓ, બુઓ, બાઈ! પહુણે બેઠા, દેવ પ્રગટ થયા વૃક્ષ
હેઠા! ૧૮

પદ્મ-આસનવાળી બિરાજ્યા, જોડ્યા બે કર જનુએ છાજ્યા;
દીપે ભવ્ય કપાળે જ્યોતિ, દિવ્ય નયન ઝળે સ્વર્ગમોતી. ૧૯

શાન્ત, નમ્ર, શા દીસે સાધુ, મહાપુરુષ તણું તેજ વાધ્યું;
હેવા દેવાંશી દિવ્ય દીપ, ધન્ય માનવ જાય સમીપ. ૨૦

(ગીતિ)

દિવ્યમહાત્માદર્શનકાજ સુજાતા સમીપ થરથરતી
આવી ભૂમિ ચૂમી, વદન નમાવી વિનંતિ મૃદુ કરતી. ૨૧

(દિડા)

“ અહો ! કુંજવાસી સંત ! અતિ પવિત્ર !
બેલી દીનનો, અનાથનો તું મિત્ર !
શ્રેયદાતા ! હું યાચું દાસી દીન
દયા દાન; ધન્ય દર્શન જ નવીન. ૨૨

શુભ દહિં બનાવી લાવી આજ તાબું,
અને દૂધ હસ્તિદન્તશું નવાબું;
રંક કેરી લેટ આટલી સ્વીકારો;
અને સફળ થાવ જન્મ આ હમારો.” ૨૩

(સોરઠા)

આમ વીનવી નાર કનકપાત્રમાં રેડતી;
દહિં દૂધની ધાર બ્રુદાં બ્રુદાં પાત્રમાં. ૨૪
સ્ફટિકપાત્રમાં શુદ્ધ સુગન્ધદ્રવ્યો ધારિયાં;
પ્રસન્ન કરવા ખુદ્ધ કર પર મદન કંઈ કર્યાં. ૨૫
લોજન કીધું ત્યાંહિ મૌન ધરીને સાધુએ;
હર આદરે કાંઈ ઊભી માતા હર્ષથી. ૨૬

(તોટક)

અતિ અહ્ભુત જો ! ગુણ લોજનનો,
બળશ્વનયુક્ત જ સાધુ બન્યો;
ઉપવાસ ઉજગર સ્વપ્નસમા,
કંઈ લુપ્ત થયા સઘળા ક્ષણમાં. ૨૭

(ગીતિ)

શરીર સાથે આત્મા લોજન મધુરા તણો શું લોગી બન્યો !
નવીન બળથી બળિયો બનીને જીએ વિહારજોગ થયો. ૨૮

અપાર મરુભૂમિ પરે ઊડી ઊડી જ પાંખી થાકી જતું;
 અરણ્યાં સહસા દેખી સહર્ષ ઘોઈ શરીર સ્વચ્છ થતું. ૨૯
 હેવા પાંખી સરિખો બુદ્ધદેવનો પ્રસન્ન આત્મ બન્યો;
 દિવ્ય સત્યની ભૂમિ લાણી ઊડવા થયો સમર્થ ઘણો. ૩૦
 પ્રભુને વદને અધિકી દીપ્તિ અને ગૌરતા ત્યહાં નિરખી;
 અધિક લક્ષિતથી ભીની બુવે સુબતા, અને પૂંછે હરખી:—૩૧

(સોરઠા)

“ સાચે શું છે આપ દેવ અવનિમાં ઊતર્યા ?
 મુજ આનન્દ અમાપ, પ્રસન્ન જો મુજ લેટથી.” ૩૨
 બુદ્ધ વદે:—“ઓ બાઈ અહ્ભુત ભોજન ક્યાંથી તું;
 લાવી લાવે આહિં, નવીન જીવન અર્પતું ? ૩૩

(કઠાવ)

વદે સુબતા, પુત્રની માતા, ભરી ઉલાસે:—“નાથ
 સુણોજી; ગોયૂથો મુજ પતિના ઘરનાં, તહેમાં થકીં સો
 ગાયો સોધી, નવપ્રસૂતા; દૂધ એહનાં પાઇ પોષી
 પચાસ ખીજી, સુન્દર ધેનુ: દૂધ; એહનું પચીસ ખીજી,
 ગૌને પાયું; પચીસ કેરું ખીજી બારને પ્રેમે પાયું;
 એહ બારનું ચૂથ મહિની ઉત્તમ ખટ ધેનુને અર્ચું;
 એ ધેનુનું દૂધ ઊકાળ્યું રૂપા કેરા લોટા મધ્યે; અને
 પછી મ્હેં, શુદ્ધ ખીજને વીણી વીણી મોતી કેરા દાણા
 સરખા તાંદુલ લઈને, નવ ખેડેલી ભૂમિ મધ્યે, પ્રથમ

થકી ઊગાડી લણેલા ચોખા ચોરી, પાયસ રાંધી અત્ર
ધરાવ્યો; ધન્ય ધન્ય મુજ જીવન પ્રભુને આજે
લાવ્યો ! ” -વદે સુજાતા એમ ઉલાસે. ૩૪

(કામદા-લલિત)

“ અરપિયું પ્રભુ ! લોભ્ય મહે ખરે
શુદ્ધ ભાવથી આ તરૂં તળે
માની માનતા ઊંડી આશથી:-
પુત્ર સાંપડે જો મહને કદી ૩૫

કુંજવાસી આ સંતને નવી
હર્ષચિહ્ન કે લેટ અર્પવી;
કુળ ઉધારતો પુત્ર પામી હું,
સુખનદી વહી, દુઃખ વામી હું. ” ૩૬

*(દેશી)

સુન્દર બાળ નિહાળવા લાલ પાલવ ભાવે
પ્રભુએ ધીરે ખશેડિયો;-શિશુ અંગૂઠો ધાવે;-
સુન્દર બાળ નિહાળિયો. ૩૭

ન્હાનકડા શિર પર પછી મૂક્યા કર બુદ્ધદેવે,
જે કર સકલ જગતના જનને દેશે આશ્રય પ્રેમે;
સુન્દર બાળ નિહાળિયો. ૩૮

* ‘ ભૂલ્યો મન ભમરા ’-એ ચાલ.

આશિષ દઈ નાથ બોલિયા:—“લાંબું સુખ લોગવને !
જીવનદુખના ભારને વહી નાંખજો સહેજે
સુન્દર બાળક તાહરો ! ૩૯

આશ્રય મુજને અન્નનો આપ્યો ખહેન ! તહે આજે;
હું નથી દેવ કેા સ્વર્ગનો, હું તુજ બાન્ધવ સાચે;
સુન્દર બાળ નિહાળું હું. ૪૦

પૂર્વાશ્રમે રાજપુત્ર હું, આજે ભટકું સુદ્ધર;
રાત્ર દિવસ ખટ વર્ષથી ગોતું જ્યોતિ હું ગૂઠ,
સુન્દર તુજ બાળક સમો; ૪૧

કોક સ્થળે જ્યોતિ ઝળકતો કરવા તિમિરવિનાશ
માનવજનનાં હૃદયમાં, પ્રગટે જ્ઞાનપ્રકાશ,
સુન્દર આ શિશુ પેઠ જો. ૪૨

સુન્દર ભગિની ! જીવાડિયો આપી ભોજન મીઠું,
તે પૂર્વે કયા નિર્જાળી લથડી ગઈ ત્યહાં મહેં દીઠું
દર્શન એ દિવ્ય જ્યોતિનું !
સુન્દર આ બાળક ‘સમું.’ ૪૩

(સોરઠા)

આમ વદીને નાથ પ્રશ્ન પ્રેમથી પૂછતા;
“ખહેન ! કહે, પણ, આજ, જીવન સુખમય તું ગણે ? ૪૪
જીવન જીવી એમ સુખમાધુર્ય તું લોગવે ?
જીવન ને વર્ણી પ્રેમ એ જો તું ખસ માનતી ?” ૪૫

(વલણ)

“ પ્રેમ અને જીવન ત્હને પૂરાં લાગે માત્ર ? ”
એ પ્રશ્ન સુણી ઉત્તર દિયે દીન ભાવની સાથ રે. ૪૬

(ઢાળ)

દીન ભાવે વદે વનિતા—“પૂજ્ય ઓ ભગવાન ?
ઉર મ્હારું આ ન્હાનકડું તે ઝહે શું ભાર મ્હાન ! ૪૭
વિશાળ ખેતર ભીજવે નવવર્ષાખિન્દુ થોડાં,
તેહ ખિન્દુ ભરી દેતાં કુમુદપુટનાં મ્હોડાં. ૪૮
મુજ નાથ કેરી કૃપામાં, ને આ શિશુના સ્મિત માંહિં,
જીવનરવિનું તેજ મુજને પુરતું લાગે આહિં. ૫૯
ઘરસંસારતણા વ્યવહારે આનન્દમાં સુખ ગાળું;—
સૂર્ય ઊગમતાં ઝહેલી ઊઠી દેવસ્તવન ઉચ્ચારું. ૫૦
લિક્ષાદાન દહે, ને તુલસી કયારે સીંચું જળથી,
નિત્યકર્મ દાસીજન મધ્યે સોંપું પછી હું કળથી; ૫૧
મધ્યાન્હે મુજ નાથ પોઠતા શિર ધરી મુજ ઉત્સંગે,
વાયું ઢાળું વીંજણાએ, ગીતો ગાઉં ઉમંગે; ૫૨
શાન્ત સન્ધ્યાકાળ થાતાં ભોજન પૌરસું પ્રીતે,
સમીપ ઊભી જમતા નિરખું નાથને એ રીતે. ૫૩
દેવદર્શન જઈ, કડું સખિયોશું ગોષ્ઠી ભાવે,
ત્હાં તારકગણના દીપ ફૂંપેરી પ્રગટે, નિદ્રા ભાવે. ૫૪

આમ નિરંતર સુખસરિતામાં કેમ ન જાઉં તણાતી ?
 ને મુજ નાથને સ્વર્ગ અપાવે પુત્ર ધર્યો એ છાતી. ૫૫
 શાસ્ત્ર વહેછે-પથિક કાજ જે છાયાવૃક્ષો રોપે,
 વાપીકૂપ ખણાવે તૃષિત જન કાજ, તો દૈવ ન કોપે; ૫૬
 પુત્રરત્ન પામે જે નર તે મરણ પછી શુભ પામે,
 શાસ્ત્ર વહે તે હું શ્રદ્ધાથી માનું છું નમ્ર ભાવે; ૫૭
 વૃદ્ધો મ્હોટા વહે તે થકી વધુ થાઉં નવ શાળી,
 દેવો સંગે વાર્તા કરતા વેદમન્ત્રના જ્ઞાની; ૫૮
 પુણ્ય અને મોક્ષ તણા પંથો જેને પ્રત્યક્ષ વાત,
 હેવા વૃદ્ધો આગળ હું તે નાથ ! કહો કોણ માત્ર ? ૫૯

(વલણ)

કોણ માત્ર હું બુદ્ધિમાં હેવા ઋષિજન આગળે ? ”
 ને વગી સુખતા દીનતાની ગીતા સુણવે તે સ્થળે રે. ૬૦

(ચોપાઠ ત્રણ તાળની)

વહે દીન ભાવથી સુખતા
 હેના દીન જ્ઞાનની ગાથા;-
 “નાથ ! જાણું વગી એક સત્ય,-
 ક્ષણે શુભ થકી શુભ નિત્ય; ૬૧
 અને ભૂંડાતું ક્ષણ છે ભૂંડું;
 એહ નીતિખીજ છે રૂડું;
 સર્વ જનને એ ન્યાય છાજે,
 સર્વ કાળે સર્વ સ્થળ, સાચે; ૬૨

મીઠાં મૂળનાં કૃળ છે મીઠાં,
 વિષમૂળનાં વિષકૃળ દીઠાં:
 દ્રેષ લાવથકી દ્રેષ પ્રગટે,
 સ્નેહલાવે મળે મિત્ર જગતે; ૬૩

દૈર્ય સહન કર્યે શાન્તિ કૃળશે;—
 આમ આ જીવનમાં મળશે;
 તો શું મરતાં નિર્મિતકાળે
 અહિં જેવું ન શુભ કૃળ લ્યહારે? ૬૪

અરે, લ્યહારે અધિક કૃળ રૂડું મળે,
 માનું એ સત્ય જ ઊંડું;
 —એક કણ તાંદુલનો વાળ્યે,
 શતકણધર ઊંખી આવે. ” ૬૫

(લલિત)

મધુર એહવાં જ્ઞાનગીતથી,
 સરલ સુન્દરી શુદ્ધ ચિત્તથી,
 રીઝવતી હતી ખુદ્ધનાથને,
 શ્રવણુ જો કરે ધ્યાન સાથ તે. ૬૬

કરુણુ લાવના સંલવો ગણી,
 યુવતિ સત્વરે અન્ય લ્યહાં લાણી;
 તહિં ઊંકેલિયું જ્ઞાન પોથીનું
 અવર પાનું એ સત્ય જ્યોતિનું. ૬૭

*(ગરબી)

નાથ ! તદ્દપિ હું જાણું—“ જીવનમાં ભર્યા
હૃદય ચીરતા વિધવિધ દુઃખ પ્રસંગેને,
સહન કરતાં ધીરજ તૂટી ત્યાં પડે,
કોમળ હૃદયો સહજ પામતાં ભંગેને;
નાથ ! હું જાણું જીવન સુખદુખરંગિયું. ૬૮

બાલુડો મુજ ખેલાંને ચાલ્યો જશે,
હૃદયું મહારું સઘ જશે ક્ષીટી અરે !
પ્રાણુ તણ, મુજ બાળક ઉરશું ધારીને,
સ્વર્ગે વાટડી પતિની નોઈશ હું ખરે;
નાથ ! હું જાણું જીવન સુખદુખરંગિયું. ૬૯

પતિની પૂર્વે સ્વર્ગે વાસ સતી કરે,
કેશે કેશે ગણવાં વર્ષ કરોડેને;
દેવલોકમાં વાસ પતિનો એટલો,
વેદ વહે ને સ્મૃતિ એ વચન અમોલને;
નાથ ! જાણું જીવન સુખદુખરંગિયું. ૭૦

તો નવ ભીતિ ઉર ધારું હું ને જરી,
જીવન સુખમાં સરકાવું રસભેર ને;

*(આઘવજ સદેશો કહેને શ્યામને, એ ચાલ)

ને હુઃખી જન, દીન, દુષ્ટ કે પાર્ષીનાં,
જીવન નવ અવગણ્યતી હું કેા પેર જો;
નાથ ! હું જાણું જીવનસુખદુખરંગિયું. ૭૧

હું તો પુણ્ય જણાતો પંથ જ આદરું,
દીન લાવથી સેવું ધર્મ સદાય જો;
શ્રદ્ધા રાખું અટળ હૃદયમાં આટલી—
અવશ્ય લાવિ સુખકર અંતે થાય જો;
નાથ ! હું જાણું જીવન સુખદુખરંગિયું.” ૭૨

[ગીતિ]

શુદ્ધદેવ તવ વદતા:—“બોધ દિયે તું અમોલ બોધકને,
જ્ઞાની જનથી અદકું સરળ જ્ઞાન તુજ ખરે સમર્થ બને. ૭૩
જ્ઞાન વિના તૃપ્ત થજે, આમ પુણ્યને સુધર્મ પથ જાણી,
કોમળ કુસુમ ! તું વધજે શાન્ત છાવમાં સદાય સુખ માની. ૭૪
મધ્યાહ્ન સમય કેરું સત્યસૂર્યનું જ તેજ ઝળહળતું,
કોમળ અંકુર કાજે નવ ઘડિયું, એ ભલે રહે બળતું. ૭૫
મુજ ચરણો પૂજંતી તું, તુજ ચરણો હું પૂજતો આજે;
શુદ્ધહૃદય તું સરલા, અજાણતાં જ્ઞાનરૂપ તું સાચે. ૭૬
પ્રેમતણા જ પ્રભાવે સરલ કપોતી પળે જ નિજ માળે,
તેમ તું ભક્તિબળથી લક્ષ્યસ્થાને જઈશ; એ બાલે ! ૭૭
સુખશાન્તિ વિશે જીવન વીતો તુજ નિર્મળું સદા ક્ષેમે;
તુજ સિદ્ધિ સમી સિદ્ધિ મુજને મળજો, -હું ઈચ્છું એ પ્રેમે. ૭૮

જેને ઇશ્વર ધાર્યો ત્હેં, તે તુજને જ વીનવે આજે,—
આશિષ દે મુજને તું-‘સિદ્ધિ મળો’ સદ્ય વિશ્વસુખ કાજે.” ૭૯
(વલણ)

આશિષ માગે બુદ્ધ એ દીન સુખતા પાસ,
જે ! સિદ્ધિ મળશે સત્વરે, થાશે ધર્મવિકાસ રે. ૮૦

(ચોપાઈ ત્રણ તાલની)

‘મળો સિદ્ધિ !’ વહીં ત્હાં સુખતા, દિવ્ય
બાલકની દીન માતા—
ઢાળી ઉત્સુક નયનો નિરખે નિજ
બાળને માઠી હરખે; ૮૧
બાળ નાબુક કર લંબાવે, બુદ્ધ દેવને સ્પર્શે ભાવે;
જ્ઞાન અદકું શિશુજન ધારે, આપણે જે ન જાણ્યું લગારે; ૮૨
ભાવિદર્શન શિશુનાં હેવાં, સમ્મા સંબુદ્ધ થાશે કે’વા !
નાથ ઊઠ્યા ત્હાં સબળ શરીરે, બળ પ્રેર્યું તું સુન્દર ક્ષીરે; ૮૩
અને કીધો પદસંચાર; વૃક્ષ મ્હોટું હતું જે ઠાર,—
બોધિતરુ વિશ્વવિખ્યાત થાશે જેહ નાથતાણા જ પ્રકાશે, ૮૪
એહ વૃક્ષ હેઠં સત્ય જ્યોતિ
થાશે પ્રગટ નાથને ગોતી;
ચાલ્યા દૃઢ, ગૌરવભર, નાથ;
લોકો ! ઉચરો જયજયનાદ ! ૮૫

(૫)

બુદ્ધનું પ્રલોભન

આ કથાલાગ Light of Asia, સર્ગ ૬ પં. ૩૩૨ થી ૪૬૭ માં છે. સુબ્જતાની કથા પં. ૩૦૧ આગળ પૂરી થઈ તે પછી ૩૧ પં. મૂકી દઈને આ 'પ્રલોભન'નો આરંભ લીધો. એ ૩૧ પંક્તિયોનો સાર આ પ્રમાણે છે:-

એ વૃક્ષની વિશાળ છાયામાં યુદ્ધદેવે પ્રવેશ કર્યો તે ક્ષણે પૃથ્વીને હેનું જ્ઞાન થયું અને આન્દોલન કરતા ઘાસ વડે અને એકાએક ફૂટી નીકળતાં પુષ્પો હેના ચરણમાં વેરીને, પૃથ્વીએ પૂજન કર્યું; વનવૃક્ષની ડાળીઓએ વાંકી વળીને હેને છાયા આપી; નદીમાંથી જળદેવતાના કમલગન્ધ ઉચ્છવાસ વહન કરતા અનિલો બહેવા લાગ્યા, ચિત્તા, વરાહ, હરણ્ય વગેરે વનપશુઓ એ સન્ધ્યા સમયે શાન્તિમય બની યુદ્ધાઓ અને ઝાડીમાંથી આશ્ચર્યચકિત નયનો વડે યુદ્ધદેવના સૌમ્યવદનને નિહાળી રહ્યાં; દરમાંથી નીકળીને વિષમય સર્પ નાથના સત્કારાર્થે કૃષ્ણ નયવતો વર્તુલાકાર થયો; તેજસ્વી પતંગિયાં, નીલ, હરિત, અને કનકના રંગનાં, હેના વ્યજનધારી બનીને ઉડવા લાગ્યાં, વિકરાળ શમળી, પોતાનો શિકાર ફેંકી દઈને, ચીસ પાડવા લાગી; અટાપટાવાળી ખિશકાલીઓ તરુશાખાઓમાં આમતેમ

કૂદીને નિરખવા લાગી; સુત્રી પોતાના લટકતા માળામાંથી ચીંચીં કરવા લાગી; ધરોળી દોડવા લાગી; ક્રોડિક્ષા પોતાનું ભજનગીત ગાવા લાગી; કબૂતરો ટાળે મળી વીંટાઈ વળ્યાં; જમીન ઉપર પેટે ચાલતાં જન્તુઓ પણ જાણી ગયાં; અને પૃથ્વી અને આકાશમાંથી આનન્દપૂર્ણ અવાજો એક સ્વરે ગીતમાં શામેલ થયાં; સાંભળવાની યોગ્યતાવાળા શ્રવણોને એ ગીત પ્રત્યક્ષ થયું; એ ગીતની વાણી આમ હતી:-

“નાથ ! બન્ધુ ! પ્રેમમૂર્તિ તારક ! ક્રોધને અને મદને, તૃણાઓને અને ભયશંકાઓને છૂતનારો તું ! હમારા પ્રત્યેક અને સર્વના હિતાર્થે તહે પોતાનો પિંડ સમર્પ્યોછે; એ વૃક્ષની પ્રતિ પ્રયાણુ કર્યું. દુઃખિત જગત તહને આશિષ દેહે; જગતની વેદનાઓને શાન્તિદાન કરનારો બુદ્ધ તું છે. હે માન્યવર ! તહને નમસ્કાર ! તું કમલુ કર્યું, હમારે અર્થે તહારો અન્તિમ પ્રયાસ કર્યું; હે રાજા ! હે મહાવિજયી ! તહારે માટેની નિર્મિત પળ આવીહે, યુગ યુગ જેની પ્રતીક્ષા કરતા હતા તે આ રજની આવી છે !”

પછી હમારા નાથે એ વૃક્ષની નીચે આસન લીધું તે જ ક્ષણે રાત્રિ પડી.

આ પછી પ્રલોભન કથાનો આરંભ: “તિમિરનો પ્રભુ, માર, વિમાસતો” ઇત્યાદિ.

[આરંભમાં વૃક્ષની વિશાળ છાયાનું વર્ણન મૂળમાં આમછે:-

Cloistered with columned dropping stems
and roofed

With vaults of glistening green.

એ ઉપરથી તો વડવાઈયોનો અનેલી ખંડપરંપરા, ઉપર ક્ષીલા વર્ણુની છત્રછાયા,—એ લક્ષણો જોતાં આ યોધિતરુ તે પીપજો નહિ, પણ વડ જણાયછે. ગૌતમબુદ્ધનો તરુ અધિત્ય છે તે પીપજો કે વડ ?]

એ “ માર, પોતાના તપભંગ કરનારી સેના વડે બુદ્ધને ભંગાણુ પાડવાને અનેક પ્રયત્નો કરેછે, પણ નિષ્ફળ થાયછે, અને બુદ્ધ વિજયી થઈ સમ્માસંબુદ્ધ બનેછે. મારનો ભૂતગણુ ભડકીને સરી જાયછે; અને

ક્ષિતિજે શર્શો ડૂબંતો

ત્હાંથી વહી મૃદુ સમીરની લહરી,—

તે નાથ બન્યા તે ક્ષણુ

સમ્માસંબુદ્ધ,—ધન્ય એહ ઘડી !

*

[‘ બુદ્ધનું પ્રસોભન ’—એ વસ્તુતઃ મહારૂપક (allegory) છે; હેમાં બુદ્ધના હૃદયમાં અનેક ભાવોનું તુમુલ જામેલું અને અન્તે તે ઉપર વિજય મેળવીને બુદ્ધને પૂણુ જ્ઞાનનું દર્શન થયું;—એ પ્રસંગને ભૌતિક પ્રસંગો, કલ્પિત ભૂતડાં વગેરેની મૂર્તિયોના રંગીન ચિત્રનું સ્વરૂપ બૌદ્ધ ગ્રન્થોમાં અપાયુંછે; એમ Rhys Davids (Buddhism pp. 36-38)માં સમર્થ રીતે બતાવે છે, એ કથાવૃત્તાન્તોને

“ The wildest legends in which the very thoughts passing through the mind of Guatama apperar in gorgeously descriptions as angels of darkness or of light ” કરીને કહેછે; અને કહેછે—

“ Unable to express the struggle of his soul in any other way, they represent him as sitting sublime, calm, and serene during violent attacks made upon him by a visible Tempter and his wicked angels. ”

પરંતુ આ વર્ણનોનો બ્યાવ પણ આપેછે:—

To us, now, these legends way appear childish or absurd, but they are not without a beauty of their own; and they have still a depth of meaning to those, who strive to read between the lines of these, the first half-inarticulate efforts the Indian mind had made to describe the feelings of a strong man torn by contending passions.”

આ કથાઓનું ૩૫ અક્ષતવત્ સાચરીતે Light of Asia માં આ પ્રસંગવર્ણનને કવિત્વદર્શનથી સખળ રીતે એડવિન આર્નોલ્ડે ચિત્ર રંગ્યુંછે.

બુદ્ધનું પ્રલોભન

(દ્રુતવિક્ષમ્બિત)

તિમિરનો પ્રભુ; માર, વિમાસતો-
જગતતારક બુદ્ધ જ આ ખરો;
પ્રગટ જ્યોતિ થશે ઉર એહને,
જગત ઉદ્ધરશે પછી તે-બળે. ૧

ઘડી અચૂક જ આવી સમીપ એ
નિરખી માર પ્રવૃત્ત થતો હવે;
પ્રબળ જે દળ ભૂતતણું બધું,
દઈજ શાસન સજ્જ ત્યહાં કીધું. ૨

(દોહરો)

મારતણી આજ્ઞા સુણી ભુતડાં આવ્યાં ધાઈ,
મૂઝે જે નિત્ય જગતમાં જ્યોતિ સંગે આંહિ; ૩

(ચોપાઠ ત્રણ તાલની)

આવ્યાં ધાઈને દસ પાપ,
જે'નું બળ જગમાં છે અમાપ;
ચોદા મારતણા એ મહાન,
એ તો તિમિરતણા રાજાન. ૪

આવ્યો પહેલો ત્યાં આત્મવાદ,
 જેનો વિશ્વ વિશે ઉન્માદ;
 ‘હું-મહારુ’ કરતો ઉચ્ચાર,
 કરે સર્વત્ર જે સંચાર;
 વિશ્વદર્પણમાં નિજરૂપ
 ક્ષુધ ખર્નો જે નિહાળે અનુપ; ૫

“અન્ય સર્વ ભલે પામો નાશ,”
 કહેતો, “હું એ સનાતન ભાસ”.
 બોલ્યો: “જો હોય તું એ જ બુદ્ધ.
 ભલે વિશ્વ રહે ને અબુદ્ધ; ૬

છે ને અન્ય ભમે અન્ધકારે,
 શિદ્ધ દુઃખ ખમી વિશ્વ તારે ?
 ‘તું’ તે ‘તું’ છે એક અટળ,
 એ જ માની લે તુજ બળ; ૭

ઊઠ્ય, અમરોતણું સુખ સાધ્ય,
 જેને ચિન્તા કે શ્રમનો ન બાધ.”
 આમ વચન આત્મવાદ બોલ્યો,
 તોય બુદ્ધ ન ડગિયો ન ડોલ્યો. ૮

(અનુદ્વૈપ)

બુદ્ધ કહે:—તહારીં વાણીમાં સત્ય ભાગ દીસે છે જે,
 નીચતાનો તહિં ગન્ધ; ન રુચે સત્ય એ મહને; ૯

અને હેનો અતથ્યાંશ દુઃખરૂપ સદા બને;—
વગ-ચનાના કર્ય તહેની તું સ્હાતા જે નિજ આત્મને. ૧૦

[ઠાળ]

પછી પ્રગટયું ભૂત ત્યાં વિચિકિત્સા જે'નું નામ,
શ્રદ્ધાશૈલ ડગાવતો, એ હેનું નિરન્તર કામ. ૧૧

હશી કાઠે સર્વને કરી સત્યતણે જ નિષેધ;
નાથ-શ્રવણે રેડતી એ બ્રાન્તિ તણે નિજ વેદ:— ૧૨

“ મિથ્યાલાસી વિશ્વ આ, ને મિથ્યાત્વજ્ઞાન જ વ્યર્થ,
આત્મના આલાસ પાછળ શિદ દોડે તું નિરર્થ ? ૧૩

ધીરપણે ગણ્ય તુચ્છ જગતને, એ છે ઉત્તમ પંથ,
નર્થો ઉદ્ધાર મનુજનો કદી એ, કર્મનું ચક્ર અનન્ત.” ૧૪

નાથ વદ્યા:—“સંબન્ધ તુજશું રાખવો નવ માહરે;
વિચિકિત્સા દુષ્ટા એ કપટી તું મનુજરિપુ માનું ખરે.” ૧૫

પછી પ્રગટયું ભૂત એક જ કારમું ધરી રૂપને,
જે'ના બજે કંઈ વિવિધ પંથો ધર્મના સબળા બને; ૧૬

ધરે રૂપ મનોહરું કે દેશમાં શ્રદ્ધા તણું;
પણુ ગારુડીના ખેલ સરખું કર્મકાણડ કરે ઘણું; ૧૭

નરક-દ્વારો બંધ કરીને સ્વર્ગ-દ્વારો ખોલતી,
કૂચી જે'ના હાથમાં, એ જાહુગર અહ્ભુત અતિ; ૧૮

નામ શીલમતપરામર્શ જ કહ્યુંછે એહતું;
 એ યુદ્ધને ઉદ્ધત વચનથી ચેતવે આ ક્ષણ ઘણું:-૧૬
 “ધૃષ્ટતા શી આઠરી ત્હેં વેદના ઉચ્છેદની ?
 દેવો ખશેડી સ્થાનથી મન્દિરો કરીશ ખાલી વળી ? ૨૦
 પ્રાક્ષણોનાં ઉદર ભરતો, રાજ્યને સ્થિર રાખતો,
 કર્મમાર્ગજ તોડવાને ધૃષ્ટ, શું થાશે છતો ? ” ૨૧
 યુદ્ધ ઉત્તર ત્હાં દિયે:-“ તું રક્ષવાનું જે કહે,
 તે બાહ્યરૂપ નકામું છે, એ નાશ પામે નિશ્ચયે; ૨૨
 રૂપથી નિરપેક્ષ સત્ય જ, સ્થિર રહે ચિરકાળ તે:-
 “જ ધૂર્ત ! પાછો તિમિરલોકે વાસ કરજો તું હવે. ” ૨૩

(વલણ)

‘તિમિરલોકે વશ્ય જઈ’-એમ વદંતા નાથ;
 પછી આવ્યો એક ખીંજે ત્યહાં યુદ્ધશું ભીંડવા બાથ રે. ૨૪

*(ગરબી)

આવ્યો નાથ સમીપે રે પ્રલોભક જો પૂરો,
 સર્વ રાગનો રાજા રે, કામદેવ એ ભૂંડો; ૨૫
 જે’ની આણુ પ્રવર્તે રે મનુજ ને દેવ પરે,
 અધિષ્ઠાતા એ પ્રેમનો રે, વિલાસોમાં રાજ્ય કરે. ૨૬

* ‘શીખ સાસુજ દેછે રે’-એ ચાલ.

આવ્યો હસતો હસતો રે યોધિ વૃક્ષની આગે,
 ધારીં આપ કનકનું રે કુંપળ વીંટીં સહુ જાગે; ૨૭
 પ્રેમ જ્યોતની જ્વાળા રે ઝરંતાં પુષ્પતણાં,
 ઘડયાં શર, જે વીંધે રે હૃદયને તીક્ષ્ણ ઘણાં. ૨૮
 એહ નિર્જન સ્થળમાં રે મદન સંગે આવે
 વૃન્દ સુન્દરી કેરું રે વિલાસો ધરી ભાવે; ૨૯
 દિવ્ય નયનો નયવતી રે, અધર લસતા ધારી,
 ગાતી પ્રેમનાં ગાનો રે મધુરરવ સહુ નારી; ૩૦
 અણુદીકાં વાદ્યો એ ગાન સંગ સ્વર ભેળે;
 મન્ત્રમુગ્ધ ઝન્યું જગ રે ગાન એહ જ્યહાં રેલે; ૩૧
 થોભી રજની એ સુણવા રે, સુણુંતા તારલિયા
 અને ચન્દ્ર જ થોભ્યા રે ગગનપથ સ્થિર ઠરિયા. ૩૨
 હેવા મધુરા નાદો રે શ્રવણમાં રેડીને,
 ખોયાં સુખનાં સ્મરણ દે રે યુદ્ધને છેડીને. ૩૩

*(ગરબી)

“મર્ત્ય માનવ એ અજ્ઞાન ! વિપથ તું કાં ભમતો ?
 રત્ન ન મળે રમણીસમાન, રસે તું ન કાં રમતો ?
 વિપથ તું કાં ભમતો ? ૩૪

*‘અણુદીકાં રે અંબે માત’—એ ચાલ.

સુરભિ રમણી-ઉર મંડળ સરીખું ન મળે રત્ન અમૂલ રે
ત્રિભુવનમાં, તે કેમ ન સેવે ? વ્યર્થ ગુમાવે નૂર;
વિપથ તું કાં ભમતો ? ૩૫

લલનાની મોહન મૂર્તિ થકી સંગીત ઝરે મીઠું રે
લલિત અંગની રેખરેખથી, અધિક શું એ થકી દીઠું ?
રસે ન તું કાં રમતો ? ૩૬

હૃદય હૃદય સંવાદ મચાવે સૌન્દર્ય અકથ હેવું રે,
રુધિર રગેરગ ભ્રૂણી ભ્રૂણી તાલ જ દે ત્યાં કેવું !
વિપથ તું કાં ભમતો ? ૩૭

એ સંગીતતાણા સ્વર સુણીને મન ડગતું તત્કાળ રે,
સત્ય સ્વર્ગસુખ ત્યાં જ નિરખીને ઝડપે મારી કાળ,
રસે ન તું કાં રમતો ? ૩૮

એ સુખદાન મદન દે અનુપમ, ભોગ એહ અણખૂટ રે;
અણુગણુ દુઃખ સહી મેળવવો મદનદુર્ગનો ફૂટ;
વિપથ તું કાં ભમતો ? ૩૯

રમણી ભુજબન્ધનમાં પૂર્યો રસિક સુરક્ષિત ભમશે રે;
જીવનનાં સહુ દુઃખ વીસરશે, સુખસરિતામાં રમશે;
રસે ન તું કાં રમતો ? ૪૦

જીવન સઘળું સુખનિઃશ્વાસે દ્રવતું સરતું જાશે રે,
રમણીના સહવાસે, ફૂલો પછી રસિક દુખી ક્યમ થાશે ?
વિપથ તું કાં ભમતો ? ૪૧

ચુમ્બન એક અમોહ્યું મળતાં મળતું જ્યાં જગરાજ્ય રે,
રસિક-ઉરે પછી દુઃખ વસે ક્યાં ? મહનવિજય છે આજ,
રસે તું રૂઢે રમતો. ” ૪૨

(શિખરિણી)

મીઠાં ગીતો ગાતી, લલિત ભુજવલ્લી નચવતી,
બધી એ બાળાઓ તરુતણી સમીપે પછી જતી;
અનંગજ્યોતેથી નયન મધુરા દીપિત ધરી,
કરંતી એ નૃત્યો સ્મિત લલિત ને લોભન કરી; ૪૩
વિલાસી નૃત્યે એ ચપલ મૃદુ અંગો પ્રગટતી,
વળી સંતાડે એ લહરિ રસની ઉજ્જવલ અતિ.
ખીલી ના ખીલી કે કુસુમ કળિયો જેમ અળકી
પ્રકાશે રંગોને, હૃદય તદ્દપિ એ છુપવતી. ૪૪

(ખંડ હરિગીત)

અનુપ લલિત વિલાસની,
રમ્ય રચના માનવે
ના દીઠી નયને કદી,
જે પ્રગટ થઈ છે આ સમે; ૪૫
મધ્ય રજની કાળમાં,
નર્તકીગણુ તરુ કને;
એકથી રૂઢી એક જો,
સરી જાય છળવા પુદ્ગને. ૪૬

મન્દ રવ ઉચ્ચારતી:-
 “હારી હું, સિદ્ધાર્થ ઓ!
 અધરરસ આસ્વાદીને,
 યોવન મધુરતા મારી જો.”

૪૭

(ચોપાઈ ત્રણ ચાલની)

તો એ ડગિયા ન નાથ જ મનથી,
 નવ હાર્યા સુસન્ન મદનથી;
 ત્હારે કામે ધનુષ લીધું હસ્ત,
 સર્થું નર્તકીવૃન્દ સમસ્ત;

૪૮

અને નીકળી આવી એહ દળથી,
 એક મૂર્તિ તહિં મન હરતી;
 સહુથી ઉત્તમ રૂપે, પ્રભાવે,
 ધરી યશોધરા વેશ આવે.

૪૯

અશ્રુપૂર્ણ નયન હેનાં શ્યામ,
 પ્રેમ આર્દ્ર અરે અવિરામ;
 ભુજ ઉભય પ્રસારી ઊભી
 લેવાં સિદ્ધાર્થને લાવડૂળી.

૫૦

પછી સંગીતમધુરા સ્વરથી
 નામ નાથ તાણું ઉચ્ચારતી,
 આર્તનાદ મૃદુલ એ કરતી,
 નાંખી નિઃશ્વાસ સુકુમાર છળથી,

૫૧

છાયામૂર્તિ સચિર એ ખોલી:-
 “નાથ ! મ્હારા ! હૃદય જે ખોલી;
 તુજ વિરહે હું મરણપ્રાય,
 તુજ વિણ જીવન ક્યમ જાય ? ૫૨
 રમ્ય રોહિણી કેરે કિનારે
 કીડાગૃહમાં રમી વારવારે,
 સ્વર્ગસુખ આપણુ ખેએ સેવ્યાં,
 કદી અન્યત્ર મળશે હેવાં ? ૫૩
 વર્ષો આ સઘળાં ખેદભરિયાં
 તુજ કાજ રોઈ રોઈ સરિયાં,
 એહ કીડાભવનમાં વશીને
 ચાલો નાથ ! વસો ત્યહાં હશીને. ૫૪
 મુજ અધરનો સ્પર્શ થતામાં,
 ઉર સરશી મ્હને ધરતામાં,
 સ્વપ્ન આ સર્વ તુજ સરો જાશે;
 જે, હું ઊભી પ્રિયા તુજ પાસે.” ૫૫

(લલિત કામદાં મિત્ર)

શુદ્ધ ત્યહાં વદે વાણી ઉત્તમ,
 વૃત્તિયો પરે રાખી સંયમ:-
 “કપટવેશ આ વ્યર્થ તાહરો,
 નહિં ઠગાય આ આત્મ માહરો; ૫૬

ભાસમૂર્તિ તું શોભાના હૌસે,
 છાપ ના પડે આત્મ આ વિશે,
 મુજ પ્રિયાતણું રૂપ તું ધરે,
 શાપ ના દઉં ત્હેની ખાતરે. ૫૭

તુજ સમાન આ વિશ્વવેશ છે,
 ભાસ ભાસતા પીગળી જશે;
 અન્ધ તાહરો તિમિરગર્ત જે,
 પીગળી ત્યહાં તું હવે જજે. ” ૫૮

(ગીતિ)

વચન વદંતા હેવાં તરુરાજિ વિશે
 ઘુઘાટ કંઈ પસર્યો,
 ને વૃન્દ સુન્દરીનાં ગયાં સરી,
 ઉર ઉચાટ સખળ ભર્યો; ૫૯

દીપક-જ્યોતો અંખી થાતી,
 ને ધૂમગોટ કંઈ વામે,
 ત્યમ એ માયાસુન્દરો શૂન્ય વિશે
 લોપ સર્વથા પામે. ૬૦

(વિષમ હરિગીત)

તે પછી અંધારિયો ઘન નલ બધું ઘેરી વળી
 ને વિકટ અંજાવાત જૂઠી ભૂમિને નાંખી દળી;
 રોદ્ર પાપો આવિયાં, જે સૈન્ય પૃષ્ઠ વિશે રહ્યાં,
 ભંગાણુ કરવા તપ વિશે એ તુમુલ સંગે આવિયાં. ૬૧

પ્રતિઘમતિ એ રાક્ષસી પ્રગટી પ્રથમ પ્રભુ સનિધે;
સર્પો વળ્યા વીંટાઈ હેની કમરને જો ! બહુ વિધે;
વિષ લયું એ દૂધ પીતા લબડતા વક્ષોજથી,
સર્પો કરે સુસવાટ તે સહ શાપ વચનો ગૂંથતી. ૬૨

વ્યર્થ હેના શ્રમ ગયા, પુણ્યાત્મ પ્રભુ તો સ્થિર રહ્યા,
શાન્તિ ઝરંતી દષ્ટિથી કટુ વચન હેનાં શમવિયાં;
શ્યામ સર્પો સળકિયા દંબડા વિષદ સંતાડતા;
ને રાક્ષસી ને સર્પ તત્ક્ષણ જો ! થયાં ત્યાં અણુછતાં ૬૩

(સર્વેયા)

રૂપરાગ નામે પછો રાક્ષસ આવ્યો, પ્રભુ લણી તાકો જીવે;
જીવનતૃષ્ણા એહ જગવતો સાચું જીવન જેહ જીવે;
અરૂપરાગ પછી આવ્યો, જે જ્ઞાનીને પણ છેતરતો,
કીર્તિ અને પરજીવન કેરો લોભ જ પ્રેરી એ ફરતો; ૬૪

ગર્વતણો રાક્ષસ આવ્યો વળી માન નામ ગર્વે ધારે;
ઉદ્ધતતા વળી આવી તે સ્થળ;—ભૂતતણું દળ બન્યું ભારે,
અંતે આવી ત્યાંહિં અવિદ્યા, પાપ અને લયની જનની,
સંગે નીચે કુરૂપ જ ભુતડાં સરકે, ફફડે પાંખ ઘણી. ૬૫

એહ રાક્ષસી પગલે રજની અધિક શ્યામ બની અંધારે,
અચલ પર્વતો ડગિયા, ને વળી સમીર ગરબ્યાં બહુ ભારે;
ફાટી મેઘગુહાઓ, મહિંથી વૃષ્ટિ વરશી, વીજો ચમકી;
વ્યોમ થકી તારા ખરિયા, ને ધરતી ડોલી વેગ થકી; ૬૬

શ્યામ ગગનપથમાં વ્યાપી રહી ! અનેક મૂર્તિ લયભરતી,
 પાંખોના સસડાટ થતા, ને ચીસો કારમી લ્હાં તરતી;
 દુષ્ટ વદન ડોકિયાં કરતાં વિશાળ ઉર વિકરાળ ધરી,
 હેબાર નરકદ્વાર ઊંઘાડી સેના નીકળી ભૂત તણી. ૬૭

(અનુબંધ ૫)

મળી એ ભૂતડાં લેગાં, કરી ઉન્માદ કારમા,
 નાથ તપમાં ભંગ મથેછે આજ પાડવા. ૬૮

(ગાતિ.)

તદપિ પ્રબલ એ તુમુલો
 બુદ્ધ રહ્યો સ્થિર સુશાન્ત નવ લેખે,
 વપ્રે વીંટયો દુર્ગ જ,
 રક્ષિત એ તેમ પુંણ્ય-અતિરેકે. ૬૯

પવિત્ર યોધિતરુ વળી
 તુમુલથી ન ડગ્યું, અને સુપર્ણ બધાં
 કૌમુદીમાં જ્યમ ચળકે,
 ચળકતાં તેમ આજ સ્થિર જ રહ્યાં; ૭૦

વૃક્ષતણ્યાં થડ રચતાં
 મંડપ લેની વિશાળ છાય થકી
 મચ્યુંતું બહિઃપ્રદેશે
 તુમુલ બધું તે, ન માંહિ પેહું જરી. ૭૧

પ્રહર રજનિનો ત્રીજો
 પ્રગટ્યો ને શાન્તિ વિશ્વમાં પસરી,
 ભૂતતણો ગણુ લડકી,
 વેગે જો ! ત્યાં થકી ગયો જ સરી; ૭૨

ક્ષિતિને શર્શો ડૂબંતો
 ત્યાંથી વહી મૃદુ સમીરની લહરી,—
 ને નાથ ખન્યા તે ક્ષણુ
 સમ્માસંબુદ્ધ—ધન્ય એહ ઘડી ! ૭૩

[૬]

વિયોગિની યશોધરા

(ઠાળ)

- શોકલરિયાં દીર્ઘ વર્ષ અનેક વીતીને ગયાં,
નિજ સુતતણાં મુખવચન દર્શનશ્રવણને દુર્લભ થયાં; ૧
- શુદ્ધોદન રાજ દુખરૂપ્યો શાક્ય સામન્તના વૃન્દે,
ગાળતો ન્યમ ત્યમ કરી નિજ કાળ મન અતિ મન્દે. ૨
- શોકલરીં ઝેશી રહી, ને જીવનમુખ સહુ છાંડ્યું,
મધુર રાણીં યશોધરાએ વૈધવ્ય વિરહું માંડ્યું; ૩
- નાથ નિજ હૃદયકાંઠાં જીવંત પણ નવ જીવતો,
એ દોહડું વિધવાપણું, નવ થાય રાય હજી છતો. ૪
- ઉપ્સૂચ્યો ચારનારા દેશ દેશ ભટકંતા,
કે લાલ-અર્થે વિષમ માટે વણિકગણુ વિચરંતા, ૫
- સાધુ ત્યાગીં કે દેખતાં જઈં રાજને ય જણાવે,
ને રાય તત્ક્ષણુ ફત પ્રેરે તે જઈં પાછા આવે. ૬
- એકાન્તવાસી કહિં સંન્યાસી છોડ્યાં જે'ણુ ધરસૂત્ર,
હેવા અનેકતણીં લઈં વાર્તા પાછા વળે સહુ ફત. ૭

पणु न मजे शुल कुपिलवस्तुकुलमौलितण्णी कंठं लाण,
जेभां वशी निज कीर्ति अने निज आश गणु ज नृपाण. ८

हर लमंतं हशे आ क्षणु, के वीसर्यो निज जन,
के गात्र पाभ्यां परिवर्तन, के पडोंच्यो मृत्युसदन; ९

मधुर राणी यशोधराना हृदयतण्णे अ विराम;
नव लागे कंठं लाण त्हेनी शोध करंतां आम. १०

(वलण)

आम वर्ष वीती गयां वाध्यो दुष्-उद्रेक,
पणु हेवे समये अक दिन कंठं कौतुक अनियुं अक रे. ११

(बापाड)

आण्यो रभ्य रमंतो वसन्त,
धार्यां धरणीअे वसन हसंत;
आंजे जुवे मोर इपेरी,
—राणी यशोधरा शोकधेरी, १२

जेडी उद्यानसरिताने तीर,
दीपे कायशुं निर्भण नीर;
पूर्वे वीत्या सुप्पना समांमां,
अडिं प्रिय जे रही रूढामरूढामां, १३

પદ્મકોશખચિત છે કિનાર
હેવા જળદર્પણ મોહાર,
નિરખતાં નિજ પ્રતિબિમ્બે
મધુર અધર અધર જે ચુમ્બે; ૧૪

મૂંઠ્યા કરશું કર વર્ણો નીરખે
જળબિમ્બિત જોડું હરખે;
હેવી ઉદ્યાનસરિતાને કંઠ,
બેઠી યશોધરા સોતકણ્ઠ. ૧૫

આંસુડે નેનપુટતેજ લીધાં,
ગાલ સુકુમાર ક્ષામ જ કીધાં;
અધરોષ્ટતણ્ણી રમ્યરેખ
શોકાનળથી સૂકાર્ધ છેક; ૧૬

દિવ્ય કાન્તિ કેશતણ્ણી રૂપી,
એકવેણ્ણીધરા રાણીં ઊભી;
ખાંધ્યા સંસ્કારહીન સુકેશ,
છાજે વિધવાજનનો વેશ; ૧૭

સ્વેત શોકતું વસન જ જાડું
નાંખ્યું ઉર ઉપરે જે આડું,
નહિં મેખલામણિગન્ધ લહેને,
છાંડયાં ભૂષણ સઘળાં હેણ્ણે; ૧૮

મુણી પ્રિયનાં પૂર્વાશ્રમમાં
 પ્રેમાહ્વાનો ઊંઠી સંબ્રમમાં,
 પળતા ચપળ ચરણુ જે હરણુશા,
 પાટલપાંખડી પેર જે પડતા, ૧૯

તેહ ન્હાનકડા ને સુરેખ,
 આજ ચરણુ થયા મન્દ છેક;
 દુઃખભારે અલસગતિ જાય
 રાણી યશોધરા ક્ષીણકાય; ૨૦

અરુણોદયકેરી ન્યેતે
 રજનીતણી શાન્તિ ઉદ્ધોતે
 ઘેરા તિમિર મહિંથી નિકળતાં
 જેવાં રવિકિરણો અળહળતાં; ૨૧

હેવાં પૂર્વે હતાં જે લોચન,
 ન્યોતિહીન થયાં આ ક્ષણુ;
 પ્રેમદીપ હોલાયા એ આજે,
 પૂર્વ દીપ્તિ ન ત્હેમાં વિરાજે; ૨૨

પદ્મ રેશમ સરીખાં ઢળિયાં,
 નેનખિમ્મ ઉપર જઈ પડિયાં;
 લક્ષ્યહીન લોચન એ ભમંત,
 નવ નૌરખે વિલસંત વસન્ત. ૨૩

એક કરમાંહિં મૌક્રિકદામ ધારી,
 સિદ્ધાર્થની અભિરામ;
 રાખી સંઘરી જેહ જતનથી,
 જેહ રાતે એ પળિયો લવનથી,—૨૪

અહા વિષમય કે'વી એ રાત્ય,
 અશ્રુપૂર્ણ દિનોતણી માત;
 પ્રેમપાત્ર ઉપર બન્યો કૂર,
 પૂર્વે કેા દીઠો પ્રેમશૂર ? ૨૫

હેવી નિર્દયતા પ્રેમકેરી
 કળી કોણુ સકે જ અનેરી ?
 ઇહલવનબન્ધન માંહિં પ્રેમ
 પૂરવો રુચ્યો હેને નાંહિં.—૨૬

અન્યકર-અંગુલીએ વળગ્યો,
 હીંડે દિવ્ય સોન્દર્યે જળકયો;
 નિજ સુત ન્હાનકડો અદ્દહેતો,
 થાપણુ સિદ્ધાર્થનાથની એ તો; ૨૭

નામ રાહુલ જે'નું રસાળ,
 વર્ષ સાતતણો દિવ્ય બાળ,
 હર્ષભરિયો નિજ માતની સોડે
 પગ પ્હાનિયે દડબડ દોડે; ૨૮

રમ્ય વિશ્વ પડયું ચોપાસે,
 નિરખે કૂટલી કળી મધુમાસે,
 પામે આનન્દ રાહુલ કુમાર;
 જેને હૃદયે નહિં દુઃખભાર. ૨૯

આમ કમલિનીઓને કિનાર,
 મન્દ ભમતાં રાણીને કુમાર;
 રાતાં ભૂરાં મીનને જળમાં
 નાંખીને તાન્દુલ કુતૂહલમાં ૩૦

દુઃખહીન રાહુલ હસે કોડે,
 નિરખી મત્સ્ય જે જળમાં દોડે;
 રાણી ખિન્ન નયનથી નિહાળે,
 વેગે ભેડતી વલાકા તે કાળે, ૩૧

નાંખી નિઃશ્વાસ દીનવચનની
 વિનવે વિહંગને રાહુલજનની:-

“ અહો ભુવન ભમંતા વિહંગ,
 તમ ગતિ ગગને છે અભંગ; ૩૨

કદી જઈ ચઢો અકસ્માત,
 જહિં છૂંચ્યા રહ્યા મુજ નાથ;

ફૂલેને યશોધરાના પ્રણામ,
 પછી વીનવીને વદને આમ :- ૩૩

‘ સુણવા શબ્દ એક તમ મુખનો,
 લેવા લ્હાવો ક્ષણરૂપર્શિમુખનો,
 મરણોન્મુખ જીવંતી છે દાસી;’
 —કૂંભે એટલું ઓ નલવાસી. ૩૪

(વધણ)

આમ નિસાસા નાંખતી રાણી કરે ઉચ્ચાર,
 ને રમતો મુદ્દમય કુંવર, ત્યહાં અદ્ભુત બન્યું તે વાર રે. ૩૫

(વિષમ હરિગીત.)

તેહ વારે રાજ-દ્વારે થકી આવી દોડતી,
 કો અંગના મુખરંગના સંદેશ લાવી કોડથી :—
 “ રાણીજી ! ઓ રાણીજી ! આવ્યા નવોન કો આપણા
 પુર માંહિ દક્ષિણ દ્વારથી બે વણિક હસ્તિનપુરતાણા; ૩૬

ત્રિપુષ ને ભલ્લુક હેવાં નામ એ ધનવાનનાં,
 ગર્જત સાગરકંઠથી અતિ દૂર આવ્યા બે જાણુ;
 વસ્ત્ર પ્રિયકર આણિયાં અદ્ભુત જરીનાં ચિત્રનાં,
 સૂને રશેલાં શસ્ત્ર, ને પિત્તળકટોરા કારમા, ૩૭

ખંડ હસ્તિદન્તના, તેજન, ઓષધ વનતાણાં,
 કંઈ પંખિયો વર્ણી અવનવાં, ભંડાર દૂર જ દેશના,
 લાભિયા, પણ એહ સર્વે રત્નને અંખાવતી,
 લાવ્યા અમોલી એક વાર્તા, રાણી ! તમ મનભાવતી ! ૩૮

ભાગ લાગી એહની, લુજ નાથની, અમ રાજની,
આ ભૂમિકેરી બધી આશાતણા એ સ્મિરતાજની;
નિરખિયો સિદ્ધાર્થ નજરોનજર એ બહેપારિયે,
ને પૂજિયો ચરણે ઢળી, અલિવન્દિયો શિર નામોને. ૩૬

ભાખિયું હૂંતું ભવિષ તે—અનુસાર બનિયો રાજ એ
સાની તણો ગુરુ. ભુવનવન્દ, પવિત્ર અદ્ભુત આજ એ;
બુદ્ધ બનિયો, મધુર વચને ને અગાધ દયાગુણે
જન તારતો, ઉદ્ધારતો, અહિં આવતો,—વણિકો ભણે.” ૪૦

(વલણ)

નાથ આવતો સાંભળી હરખે ઘેલી નાર
ઝટ ઊઠ તાજો વગાડતી હસતી તેણી વાર રે. ૪૧

*(ગરબી)

તેણીવારે ઊઠી નાર હરખે ઘેલી રે
નેન જળખિન્દુની હાર્ય પાંપણ્ય રેલી રે; ૪૨

રક્ત ભેંછળતું આનન્દભેર શું રગરગમાં રે
જેવી ભેંછળે ગંગાસેર પોંગળો દિમનગમાં રે. ૪૩

ખોલી વચન જ એ તત્કાળ ભર ઉત્કંઠે રે—
“ઝટ ખોલાવો આ ઠાર વણિક એ બંને રે; ૪૪

* ‘ અમદાવાદ નામે આ જ શહેર છે સારું રે ’ એ આલ.

મુજ શ્રવણ તૃષિત અત્યન્ત થયા છે આને રે,
આણ્યો હેમણે શુભ ને ઉદન્ત તેહ-પાન કાને રે. ૪૫

બવ અન્ત:પુરમાં લાવો લલા બહેપારી રે,
વળી આટલું હેમને કહાવો-ને 'વાત તહમારી રે ૪૬

ને ઠરશે સાચે સાચી, ઓ બહેપારી રે,
તો રાણી તમપર રાચી અન્થિ તહમારી રે ૪૭

લરશે સોનેચે પૂર, વળી રતનભારે રે,
નવ મળશે ને અણુમૂલ રાજલંડારે રે. ૪૮

અને ચાલો સહુ સાહેલી; વધામણી આપું રે,
મુજ હૃદયે અતુલ હર્ષહેલી કદી ને તે માપું રે. ૪૯

(વલણ)

હર્ષ અને આભાર મુજ ને કદી માખ્યા બય,
તો હેવાં આપું ઈનામમાં રત્ન અમોલાં આંહિં રે. ૫૦

(૭)

બુદ્ધનું ગૃહાગમન

આ કાવ્ય સ્વ. ઘોટાદકરના 'નિર્ઝરિણી' નામક કાવ્ય-સંગ્રહમાંથી લીધું છે. એ કવિનો સાહિત્યવિષયક વહીવટ સ્વ. અમૃતલાલ વ. દાણીના બન્ધુ, રા. જમનાદાસ વ. દાણીને હસ્તક હોવાથી એઓની સંમતિ લઈને આ કાવ્ય-શ્રેણિમાં એ દાખલ કર્યું છે.

આ કાવ્યમાં કવિએ આલેખેલો પ્રસંગ કવિએ સમભાવ અને કલ્પના એ યુગ્મથી પ્રવૃત્ત થયેલી કાન્તદર્શન કરાવનારી પ્રતિભાને બળે ઊપજાવી કાઢ્યો છે. એડ્વિન આર્નોલ્ડે Light of Asiaમાં જુદા, હૃદયસ્પર્શી પણ જુદા, આકારમાં એ ચીતર્યો છે. અશ્વઘોષે “બુદ્ધચરિત”માં આ પ્રસંગ યોજ્યો જણાતો નથી. યદ્યપિ એડ્વિન આર્નોલ્ડના મહાકાવ્યનો પાયો કેટલેક અંશે અશ્વઘોષ ઉપર છે, તથાપિ એઓએ કાઈ અન્ય સ્થળેથી અથવા તો પોતાની સ્વતન્ત્ર કલ્પનાથી એ રસપ્રસંગ ઊપજાવ્યો હશે.

બુદ્ધચરિતને અંગે મહેં કરેલાં ભાષાન્તરોની શૃંગ્ખલામાં ઘોટાદકરનું આ કાવ્ય સુસ્વિક્ષિતતાથી જોડાઈ જાય હેવું લાંબા વખતથી મહને લાગેલું; તેથી આજ એ ઘટના કરી નાંખી છે.

આરવિજય મેળવીને સમ્રાજ્યવુદ્ધ થયેલો ગૌતમ શુદ્ધ લોકોને સત્ય માર્ગ દર્શાવનારા બોધવચનો દેતો અન્તે પિતાના નગર તરફ આવેલે; વિયોગિની યશોધરાની પાસે ત્રિપુષ અને ભદ્રલૂક નામના બે વલ્લિકા સમાચાર લાવ્યા; હેની રાજમહેલમાંની સાહેલીઓ વધામણી લાવી :

લાળ લાગી એહની, તુજ નાથની, અમરાજની,
આ ભૂમિકેરી બધી આશા તણા એ સિરતાજની;
નિરખિયો સિદ્ધાર્થ નજરોનજર એ વ્હંપારિયે
ને પૂજિયો ચરણે ઢળી, અભિવન્દિયો શિર નામોને;
ભાખિયું હુંતું ભવિષ તે-અનુસાર બનિયો રાજ એ
ચાની તણો ગુરુ, ભુવનવન્દ, પવિત્ર, અદ્ભુત આજ એ;
શુદ્ધ બનિયો, મધુર વચને ને અગાધ દયાગુણે,
જગ તારતો, ઉદ્ધારતો, અહિં આવતો,-વલ્લિકા બણે.

“ Light of Asia ” કહે છે કે આ વૃત્તાન્ત રાજને મળ્યો; રાજએ તરત દરબારી અમીરોને મોકલ્યા; યશોધરાએ પોતાની તરફથી દૂતો મોકલ્યા, રાજવૈભવયોગ્ય વાહનો મોકલ્યાં; શુદ્ધ રાજગૃહ (અભિમ્પસાર રાજની રાજધાની)માં હતો. એ અન્તે ભિપડ્યો; પણ પગે ચાલતો, બિક્ષાપાત્ર લઈને ઘેર ઘેર બિક્ષા માગતો આવ્યો; ઇત્યાદિ કથા એ અંગ્રેજી કાવ્યમાં છે * આપણી કાવ્યશૃંખલા માટે આટલો વૃત્તાન્ત બસ છે.

* Rhys Davidsના “ Buddhism ”માં પૃષ્ઠ ૬૪-૬૭માં શુદ્ધના ગૃહાગમનની, ગ્રંથોને આધારે. કાંઈક રૂપાન્તરથી પણ રસ-મય કથા આપી છે. તે તે સ્થળે જોવાની બલામણુ છે; ખાસ કરીને યશોધરાના મેળાપની વાત.

આપણા આ કાવ્યના કવિ પુસ્તક, રાજગૃહમાંથી
નીકળેલા પુસ્તક દર્શન કરાવે છે :

કૃપાપીયૂષેથી નિજ ઉરમહાસાગર ભરી,
સહુ સંકળેતુનું સરલ સહજે ઔષધ ગ્રહી;

x x x x

અહો ! જો એ આવે યતિકુલમણિ પુસ્તક અહિયાં,
પિતાની આગ્રાથી નીજ પુર વીસે પાય ધરવા.

(૭)

બુદ્ધનું ગૃહાગમન

(શિખરિણી)

કૃપાપીયૂષેથી નિજ ઉરમહાસાગર ભરી,
સહુ સંકષ્ટોનું સરલ સહજે ઔષધ ગ્રહી,
નવા જ્ઞાનાદિત્યે જડ જગત કેરું તમ હરી,
સુખોષે સૃષ્ટિના રુદિત ઉરનું સાન્તવન કરી, ૧

પ્રયત્નોનું પ્રૌઢું મુદિત મનથી સત્ક્રમ લઈ,
મુમુક્ષુનું સંગે અમરગણશું મંડળ લઈ,
અહો! જો! એ આવે યતિકુલમણિ બુદ્ધ અહિંયાં,
પિતાની આજ્ઞાથી નિજ પુર વિશે પાય ધરવા. ૨

(મન્દાકાન્તા)

પાસે પાસે નગર કમથી આવતું જેમ લાગે,
ધીમે ધીમે પ્રણય વધતો અંતરે એમ લાગે;
વાધી વાધી વિવિધ ભરતી કૈંક ભાવે ભરેલી;
ને આચિંતી ભૂંછળી ભૂંછળી રેલતી ચિત્ત ચાલી. ૩

એ એ બહાલું ગૃહ જનકનું ! તાત ને માત બહાલાં !
 એ બહાલી કૈં હૃદય રડતી ! પુત્ર ને મિત્ર પેલા !
 આવી ઊભો સ્મૃતિપટ પરે પૂર્વનો એ પ્રસંગ,
 ને છોડેલો રજનિસમયે બહાલીનો શીઘ્ર સંગ. ૪

આંસુ આવ્યાં નયન મહિં, ને કંઠ રૂંધાઈ જતો,
 હા હુલાવ્યાં પ્રણયિજનનાં નિર્મળાં રંક ચિત્તો !
 કે'વાં કષ્ટે પ્રિય વિરહનાં બહાલીએ હાય વેઠ્યાં !
 શા આલંબે યુગસમ વડાં એ હશે વર્ષ કાઢ્યાં ? ૫

(શિખરિણી)

વિચારો કૈં એવા ઉરપર અરે ઉફલવી રહ્યા,
 ગતિને, વૃત્તિને, વિમળ મતિને મૂંઝવી રહ્યા;
 અનેરા એ ધ્યાને સમય પણ લાંબો વહી ગયો,
 અને જોતાં જોતાં પથ સકળ પૂરો થઈ ગયો. ૬

(અનુષ્ટુપ)

ગમ્ભીર શોર ઓચિંતો પૌરોનો કર્ણમાં પડ્યો !
 સહસા ઝલકી જાગ્યું ચિત્ત ધ્યાન ત્યજી અહો ! ૭

હજારો આશિષો લેતો, પ્રણામો કોટિ ઝીલતો,
 પ્રવેશ્યો સંઘ શાન્તિથી પુરે સિન્ધુપ્રવાહશો. ૮

અજાણ્યે અગ્રગામી એ બહાલીનો વાસ લક્ષતો,
 વિશ્વને ભૂલતો ચાલ્યો અંતરે કૈંક કંપતો.

(શાર્દૂલવિકીરિત)

ભાભી ખડાર યશોધરા કર વિશે માળા ગ્રહી પુષ્પની,
આચિંતાં જલ્પિનદુઓ નયનમાં આવી જતાં રોકતી;
શા સંબોધનથી સમાદર કરું ? એ અંતરે શોધતી,
જેતી નાથ લાણી, ઘડી શરમથી ને નેત્ર મીંચી જતી. ૧૦

(અનુબુદ્ધ)

હરથી દોડતો આવી પતિ પાચે પડી ગયો,
“હાં હાં વહાલા !” તણો મીઠો શબ્દસત્કાર સેવતો. ૧૧

જાગતી મૂર્છના જેતી સ્તબ્ધશી સુન્દરી કને,
દખાતા કંઠથી અન્તે જતી રસના વદે. ૧૨

(શિખરિણી)

“ક્ષમા દેજે દેવી ! કંઈક અપરાધો તુજ કર્યા;
“વડા વજ્રે વીંધ્યું ઉરકુમુમ આ કોમળ અહા!
“ત્યજીને સૂતેલી કઠિનખનીં હરે વહીં જયો,
“દયાળું આત્મા એ તુજ પર ખરે નિર્દય થયો ! ૧૩

“હજારો સંતાપો સુદૃઢ હૃદયે તું સહીં શકી,
“અને જેતી મહારો પથ ધૃતિ અનેરી ધરીં શકી;
“અમૂલો એ તહારો સરલાહૃદયે ! સંયમ ખરો,
“મહાયત્ને યોગી થકીં ન પણજે સાધિત થયો. ૧૪

(શાર્દૂલવિકીરિત)

“યોગી હું વનમાં બન્યો, ગૃહ વિશે તું હા ! બની યોગિની,
 “ઊંડા સંકટસિન્ધુને તરી તરી તું પાર પામી ખરી;
 “બહાલી તું હતી પૂર્વમાં, હૃદયથી બહાલી વિશેષે હજી,
 “હા ! જીવ રહી તોય સંગચઢતાં ઊભી સમીપે રહી ! ૧૫

“બહાલું વિશ્વ સમગ્ર આ હૃદયને, બહાલાં પશુપક્ષીઓ,
 “બહાલાં બાળક વૃદ્ધ ને તરુણ સૌ સૃષ્ટિતણાં માનવો;
 “તો બહાલી નહિ કેમ તું સખિ ! મને સાધુત્વથી શોભતી ?
 “બહાલીના જ વિશેષણે ઉર અહો સંબોધવા સ્નેહથી. ૧૬

(અનુકૃપ)

“અમોલી ભેટ લાવ્યો હું તે ત્હારે ચરણે ધરું,
 “ક્ષમાની લાવતી ભિક્ષા યાચતો ઉર પાથરું. ૧૭
 “દયાનાં દિવ્ય કૈં સૂત્રો ધ્યાનથી મેં અનુભવ્યાં,
 “સાક્ષાત્કાર ખરો ત્હારે અંતરે જોઉં છું અહા ! ૧૮

(શિખરિણી)

“ભલે હું સંસારી મટી પ્રબળ ત્યાગી બની ગયો,
 “પરંતુ એ ઊંચા પ્રણયપથથી ના ખસી ગયો;
 “ચળું જો એથી તો ઘટિત નહિ પુનઃ જન્મ મુજને,
 “દયાથી પૂરેલું નહિ પ્રણયહીણું ઉર રહે ! ૧૯

(અનુક્રમ)

“દયા ને પ્રેમનો બહાલી ! ના વિશ્લેષ ળની શકે,
“પ્રેમહીણી દયા ક્યારે ના અસ્તિત્વ ધરી શકે. ૨૦

“પ્રેમની વૃદ્ધિમાં નિત્યે દયાની વૃદ્ધિ સંભવે,
“પ્રેમ બે નાશ પામે તો દયા ના જીવતી રહે. ૨૧

“સ્વીકાર્યો ત્યાગ મેં બહાલી ! સ્વાર્થ ને મમતા તણો,
“વિશ્વબન્ધુત્વનો ક્યારે ત્યાગ ના સુગતે કર્યો. ૨૨

“સદા સંસારનો સ્નેહી દુઃખી દુઃખ વિશે થતો,
“કાપવા સંકટો એનાં અધિકારી ળની રહ્યો. ૨૩

(શાર્દૂલવિકીરિત)

“મેં કીધો તપ વિશ્વ કારણ વડો તેં ના નિષેધ્યો જરી,
“સિદ્ધિ સઘ મળે મને ઉર થકી એ એક ઇચ્છા કરી;
“ને આન્દોલન એ ઉદાર ઉરનાં, એ ભવ્ય સહભાવથી,
“સિદ્ધિ સાર્ધો શક્યો અવશ્ય સખિ ! હું તે ના શકું વીસરી!

(વસન્તતિલકા)

“ જોણે જગજ્જન તણાં સહુ કષ્ટ કાપ્યાં
“ સંતાપના અવનવા ઉપચાર આપ્યા,
“ તેણે તને અહહ ! દૂર પડી હુલાવી,
“ તે પૂર્ણ આ ઉરતણો અપરાધ બહાલી ! ૨૫

(મન્દાકાન્તા)

“કિંતુ ત્હારું અનુકૂળ અહો ! જોઈ છું ચિત્ત જ્યારે,
 “શાન્તિ મ્હારા વ્યથિત ઉરમાં થાયછે શીઘ્ર ત્યારે;
 “તું છે દેવી અધમ ઉરને નિત્ય ઉદ્ધારનારી,
 “શું બોધે એ સુપથ તુજને પુદ્ગનો પુદ્ગિ મ્હારી ! ૨૬

(અનુષ્ટુપ)

“ન ક્યારે હું મટયો ત્હારો, તું મ્હારી ન મટી જરી,
 “અને મ્હારું તથા ત્હારું વિશ્વ આ ન મટો કદી ! ૨૭
 “સર્વદા સર્વથા રહેજે પુદ્ગની ધર્મભાગિની,
 “વિશ્વના તાતની બહાલી વિશ્વની જનની બની ! ૨૮

(વસન્તતિલકા)

“ પ્રીતિપ્રવાહ તુજ આ જગમાંહિં રેડી
 “ દે સૃષ્ટિનાં વિષમ સંકટ સર્વ ફેડી !
 “ જે દિવ્ય દ્રવ્ય કંઈ યત્નથી હું કમાયો
 “ તેમાં સદૈવ ગણજે સખિ ! ભાગ ત્હારો. ૨૯

(અનુષ્ટુપ)

“વિત્ત એ વિશ્વને દેવા સર્વદા શ્રમ સેવશું,
 “ દયા ને સ્નેહનાં સૂત્રો સૃષ્ટિને સમઝાવશું. ૩૦
 “ અને એ બાલજીવોનાં બન્ધનો કૈંક કાપશું,
 “ ઔષધિ ઉચ્ચ આપીને મ્હારોગ મટાડશું, ૩૧

- “ સાંકડી વૃત્તિને છોડી સ્વીકારી લે ઉદારતા !
 “ પ્રસારી પાંખ દે ત્હારી આકાશે સંગ ઊડવા ! ૩૨
 “ સીમાબદ્ધ નથી શાણ્ણી ! આટલું રાજ્ય આપણું,
 “ કુટુમ્બ વિશ્વમાં વ્યાપ્યું આપણું કોર્ટ જન્મનું. ૩૩
 “ મીઠી લે ચર્મચક્ષુ આ ! દિવ્ય દષ્ટિ હૈં તને !
 “ સગાંને સ્નેહી સંબન્ધી જોઈ લે જગદાલયે. ૩૪
 “ આપણાં અર્લકો કેરા આર્તનાદ ઉરે ધરી,
 “ કાપલા કળ એ સૌનાં ઊઠ દેવિ ! દયાલરી ! ૩૫
-

૮

તદ્ગુણ

પરિત્રાજિકા યશોધરા:—

(અનુક્રમ)

અરહંતતણા ઊંડા હૃદયે કે સમે પડે,
 પૂર્વાવસ્થાતણી છાયા ? ભગવન્ ! પૂછું આદરે. ૧
 છાયા એ અર્પતી કાંઈ લાગ્નનો ઉર શુદ્ધને ?
 નિર્વાણુશાન્તિમાં એથી પડતો ભંગ કે ક્ષણે ? ” ૨
 શક્ટાઓ દીનભાવે એ જિજ્ઞાસુ પૂછતી સતી;
 દયાસિન્ધુ મહાત્મા ત્યાં છુદ્ધ દે વિમલા મતિ. ૩

છુદ્ધ ભગવાન:—

(વસન્તતિલકા)

“ સાધ્વી ! તું જો ! ઉદ્ધિમાં અતિ દૂર પેલું,
 ન્યહાં ચુમ્બતાં ઉદ્ધિ-વ્યોમ તહિં ઠરેલું,
 એકાગ્ર ધ્યાન ધરતું શશિગિમ્બ શોભે,
 લાંબો પટો પસરો કૌમુદીનો જલોધે. ૪
 ને ધન્ય આ પળ વિશે સહસા જ પેલી
 નૌકા અલક્ષ્ય સરતી તિમિરોદરેથી

આવી કરે મધુર કૌમુદીમાં પ્રવેશ,
 ધારે અલૌકિક છબિ ધરી શુભ વેશ; ૫

એ ચન્દ્રનો નવ કરંતી સમાધિભંગ,
 પોતે ધરે શશીની શાન્તિતણે જ રંગ,
 નૌકાસ્વરૂપ ક્ષણ તેહ વિલુપ્ત થાતું,
 ને કૌમુદીજળ વિશે જઈ એ સમાતું.” ૬

પરિત્રાન્નિકા યશોધરા :—

(અતુલ્ય)

“ સત્ય, એ જોઉં છું સર્વ, અર્થ ના સમજું કંઈ
 લેદ હેનો બતાવો ને, ભગવન્ ! જ્ઞાનના નિધિ !” ૭

પુદ્ધ ભગવાન્ :—

(વસન્તતિલકા)

“ સાધ્વી ! ત્હને કહું આજ નિગૂઠ એક,
 અજ્ઞાન પામર લહી સકશે ન લેદ;
 નિર્વાણનું અકલ રૂપ ન મન્દ જાણે,
 શાન્તિજલે લહરિને સ્થિતિભંગ માને ! ૮

નિર્વાણસિન્ધુજલમાં કદી ના વિકાર;
 આલાસ થાય કદી, અન્ય જ એ પ્રકાર;
 મહારા અગાધ હૃદયે બનિયા બનાવ,
 ત્હેમાંથી એક વરણું, સુણ્ય ધારી ભાવ :— ૯

(અનુક્રમ)

મથનો મહેં કર્યાં ઊડાં ઝોઘિવૃક્ષતળે રહી,
ચિત્રો નાના પ્રકારનાં પ્રગટયાં ને ગયાં શમી. ૧૦

અન્તે આનન્દસિન્ધુના જળમાં ઝોળતું મ્હને
પ્રગટયું તીવ્ર કે ઊંડું સંવેદન, કહું ત્હને. ૧૧

પામ્યો હું સહસ્રા ત્યહારે અપ્રમેય દશા નવી,
ખરે નિર્વાણનો સિન્ધુ રેલાયો હૃદયે રમી. ૧૨

(વસન્તતિલકા)

નિર્વાણ એ અનુભવ્યો સતતપ્રવાહી
વર્ષો અનેક લગી, શાન્તિ રહી છવાઈ;
તો એ ઊડા અનુભવો કહીં લિન્નભારી
એ શાન્તિમાં પ્રગટતા, પછી, જન્ય ન્હાશી. ૧૩

જે એક વેળ જાનિયું, ન જાન્યું કદી જે :—
હું ધ્યાનમાં સ્થિર રહ્યો નવ લક્ષ ખીજે;
ને તે ક્ષણે મધુર મૂર્તિ યશોધરાની
એ ધ્યાનમાં સ્ફુરતીં જે ! પ્રગટી જ છાની. ૧૪

આલૂષણો વર્ગો દુઝલ જ રાણીંજેગાં
સર્વે ગયાં સરી, અને પ્રગટયાં જ ખીજાં,
સાદાં, તથાપિ કંઈ દીપિત દિવ્ય તેજે,
તે ધારતી મૃદુલ કાન્તિ નિહાળી મહેં તે. ૧૫

(अनु०२५)

नौका पेंदी सरें न्योत्सना पूरमां ते सभी स्थिति,
दिव्यता पामती त्हारी मधुरी भूर्तिनी हती. १६

(वसन्ततिलक)

ओ शुद्ध भूर्ति तुज आ हृदये स्फुरंती
निर्वाणु कौमुदीजणे हौडीं भडे सरंती;
निर्वाणुमां नव थयो कंठं तेथीं लंग,
निर्वाणुकेंद्रुं णनीं तु र्हीं दिव्य अंग. १७

(अनु०२६)

दिव्यसंवेदनो हेवां, अरुडंत विना णींज
लोगवे ना कही, तो शी पृथग्जनतणी दशा ! १८

निन्दे पृथग्जनो हेवा आह्य निर्वाणुलंगने;
तलकईममां र्होटाया पामे शुं गिरिशङ्गने ? १९

ટીકા

મુખ્યમ્

આરમ્ભકઃ પથ નિર્વાણ—નિર્વાણપથ, [નિર્વાણનો પથ (=માર્ગ)] આ પ્રકારનો પદવ્યત્યય ગુજરાતી કવિતા-પ્રાચીન તથા અર્વાચીન—માં સુવિદિત છે.

જૂના ગ્રન્થોમાં તે કવચિત્ અતિ વિલક્ષણ નમૂના આ વ્યત્યયના નજરે પડે છે. ઉદાહ—

૧ દિષે દાન યાચકજન પોષે, ન ત્યજે પશું
ઉદાર=(ઉદારપણું).

(નયસુન્દરકૃત 'નળદમયંતી રાસ,' XI. ૧૪૧)

૨ કળયાચલ જગિ જાણિઠ ઠામ તણુ જાબાલ=
(જાબાલતણુ). (કાન્હડદે પ્રખન્ધ; I. 7).

કડી ૧ લી. કપિલવસ્તુ—બુદ્ધ ગૌતમના પિતાની રાજધાની. વિશેષ માહિતી, નીચે આવનારા 'વિયોગિની યશોધરા' કાવ્યની કડી ૮ મીની ટીકામાં સવિસ્તર, આપી છે.

હુજરો વર્ષ થયાં—આ બહુવચનમાં, શબ્દશ્ચઃ જોવા જતાં, અત્યુક્તિ છે, બુદ્ધનું અવસાન (Rhys Davids પ્રમાણે) ઈ. પૂ. ૪૧૨ ની આસપાસ; (Vincent Smith પ્રમાણે) ઈ. પૂ. ૪૮૬-૭; એટલે લગભગ અઠી હજાર વર્ષ થયાં ગણાય.

કડી ૨. આ સંક્ષિપ્ત સૂચનવાળી વૃત્તાન્તકથા આ સંગ્રહમાંના ‘મહાભિનિષ્કમણ્ણુ’ કાવ્યમાં જોવી.

કડી ૩. સમ્ભાસંબુદ્ધ—સાચા પૂર્ણ જ્ઞાનવાળો અનેલો સમ્યક્ સંવુદ્ધનું પાલી રૂપ.

મારવિજય=મારના ઉંપર (માર વિષયક) વિજય, મારનો—તે કર્મણ્ણુ પછી.

કડી ૩. આ સંગ્રહમાંનું ‘બુદ્ધનું પ્રસોલન’ એ કાવ્યમાં આ વૃત્તાન્ત સવિસ્તર આલેખાયો છે.

કડી ૫ નેરંજરા;—બોધિતરુ,—નેરંજરા નદીને કિનારે બોધિ વૃક્ષ નામે પંકાયલા પિપ્પલ વૃક્ષની નીચે તપ કરતા બેઠેલા બુદ્ધને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થઈ કહેવાય છે. સં. નામ નૈરંજરા એમ Rhys Davids (“Buddhism” p. 39 મે) આપેછે. Childers (Pali Dictionary માં)—પાલી નેરંજરા, સં. નૈરંજના એમ આપીને, કહેછે મગધમાંની એક નદી, હાલની નીલજન.

કડી ૫ તથા ૬. બુદ્ધ મહાત્માને એકવાર સૂર્યની ઉપમા આપી અને તુરત બીજી વાર ચન્દ્રની આપી, હેમાં વિરુદ્ધતાનો ભાસ થાય, તો જ્ઞાનપ્રતાપથી પ્રતાપીપણું, માર્ગ-પ્રકાશકપણું એક પક્ષે અને શાન્તિ, દયા, ઈત્યાદિ સૌમ્ય ગુણો વડે અમૃતસેચકપણું, એ બે વિકલ્પોથી વિરોધશમન કરી સકાશે.

प्रेमप्रसून—

आरम्भलुं सारवर्णुनः ताराभैत्रक यतां 'वांत'.—'वांत' ते सं. मात्र उपरथी छे. दृष्टमात्रेण छ. मां मात्र आवे ते. (गुण. मां भूतकृदन्तने अदले वर्तमान कृदन्तने लगाडाय छे). डेटलाक दोफा 'वंत' कहे छे, ते अनुच्यित लागे छे.

कडी १. वल्लु, सामान्य रीते, कडवुं पूरुं थते आवे; अहिं आरम्भमां भूक्युंछे ते आ वृत्तान्तनी पूर्तिने भाग अस्पष्ट राख्यो छे ते सूचवे छे. वल्लुनो सं'अन्ध तरत पछी आवनार कडवाना आरम्भ न्नेडे पणु शृंभशा'अन्धन करेछे.

नवयौवनना. छ.—अहिं ताल यौ उपर शर थाय छे; नव ते तालनी ज्हार रहेशे.

'वय अष्टादश भेश'—अहिं 'भेश' शब्द छेक अपु-
ष्टार्थ नथी; नवयौवननी आरुतासूचक छे.

कडी २. नाथ हमार।—Light of Asia काव्यना आरम्भमां ४ कथा जैाद्धर्मी लकतना मुजे गवडावीछे, तेथी 'हमार। नाथ.' आपुं काव्य अे लकतना मुजे ४ कहेवडाव्युं छे.

कडी ४. रंगरेभा—विविध-भरिया,—विविध रंगरेभा भरिया, अेम समासनां पढोनो व्यत्ययघटित अन्वय लेवो.

कडी ५. नीलवर्णा—मूण छपायुं त्दारे 'नीलरंगी' हतुं, ते अहुव्रीहिने वणी इन् प्रत्यय लागे अे अर्थ'पुन-रुक्तिदोष आवे तेथी 'नीलवर्णा' अेम केरव्युं.

કડી ૬. ઋતુરાજ-વસન્તઃ સર્વ ઋતુઓમાં ઉદ્ધાસ-
પોષકતા, નવજીવનપ્રેરકતા, ઈત્યાદિ ગુણોને લીધે વસન્ત
શ્રેષ્ઠ મનાયછે તેથી ઋતુઓનો રાજા.

કડી ૮. અન્તે-પંક્તિયોના ઉત્તરખંડમાં લયમાં ઈતર
પંક્તિયોથી ભેદ આગ્યો છે, દાલદા દા દાલદા-પ્રકારનો;
તેથી વિવિધતા આવશે. એ જ પ્રમાણે અન્યત્ર જોઈ લેવું;
ઉદા-કડી ૧૦ ના ઉત્તરખંડ વગેરે.

કડી ૧૧ પં. ૧-અહિં લય ગુરુપરંપરાવાળો છે તે
ધેરા ચિન્તનને અનુરૂપ પ્રતિબિમ્બ અને છે.

કડી ૧૧ માં પ્રતિવસ્તૂપમા અલંકાર છે; અને એ જ
ઉપમાનોપમેય સામગ્રી લઈને કડી ૧૨ માં ઉપમા અલંકાર
સાધ્યોછે; એ દૂષણ ગણવું હોય તો ગણાય, ના ગણવું
હોય તો ના ગણાય. ચિન્તનધન-એ રૂપક નહિ પણ ઉપ-
મિતિસમાસ લેવો. ‘જ્યમ’-‘ત્યમ’ છે તેથી;—અથવા
‘ચિન્તન’ અને ‘ધન’ જુદા લઈ ધન=ડોંકું એમ લેવું,
પં. ૨. ત્યમ-એ તાલની ખંડાર.

કડી ૧૨. ઝંખવાણું—ઝંખો વણું એ ઉપરથી, અથવા,
‘ઝંખું’ ઉપરથી ક્રિયાપદ ‘ઝંખવાણું’ (સહભેદના અર્થ-
વાળું જ), અને તે ઉપરથી કાઠિયાવાડી ભૂતકૃદન્ત
ઝંખવાણો,—ઝંખવાણું; ને તે ઉપરથી વિશેષણ બની ગયું.

કડી ૨૯. કેશપાશ પાશ=(વાળનો) સમૂહ. પાશઃ
પક્ષશ્ચ હસ્તશ્ચ કલાપાર્શ્વાઃ કચાત્ પરે । (અમરકોશ). પાશ્ચ,
પક્ષ, અને હસ્ત એ શબ્દો કચ (વાળના અર્થના) શબ્દ
પછી આવતા ‘કલાપ,’ સમૂહ,—નો-અર્થ બતાવે છે.

કડી ૩૧. નગરદ્વારે સૂતા ઇત્યાદિ—

આ કલ્પના મૂળમાં નથી. ભાષાન્તરમાં નવી ઉમેરી છે. નગરના દરવાજા ઊઘડતાં જે માણસ પ્રથમ નજરે પડે અને હાથણીની સૂંઢમાંને કળશ ઢળાય ત્હેને રાજગાદી ઉપર ખેસાડવો એમ કર્યાથી ત્હાં સૂતેલા રાંક બિશ્નુકનું ભાગ્ય ઊઘડી જાય એ પ્રકારની લોકકથાઓનો અહિં ઉપમારૂપે ઉપયોગ કર્યોછે.

કડી ૩૨. બાળ મુજ મદન-આનન્દ નવ જાણુતો. આ વિધાન કડી ૯-૧૦ માંના ‘અનુભવતો નવ નવ-હીલાઓ’ ‘બેગલર વહતું રુધિર રથરગ યૌવનતણુ’ એ વિધાનો સાથે વિરોધમાં નહિ આવે. એ કડીઓમાં તો માત્ર નિર્વિકાર યૌવનના ઉદ્ધાસોનો જ ઉલ્લેખ છે; ‘મદન-આનન્દ’થી અસ્પૃષ્ટ જ.

કડી ૩૪. કલ્હિયાર-સં. કૃષ્ણસાર ઉપરથી.

વરશૃંગ-મૂળ અંગ્રેજીમાં barasingh શબ્દ છે તે આ શબ્દનું રૂપાન્તર જ હશે. ‘કલ્હિયાર’-માં ‘હ’ લઘુ-પ્રયત્ન જ છે. ‘કલ્હિયાર’નું સામ્ય સંપૂર્ણ નથી લેવાનું. વ્યાધના શરથી વીધાઈને પડે એ કલ્હિયારની સ્થિતિ; સિદ્ધાર્થ સુન્દરીના પ્રેમપાશમાં પડે; એટલે ભેદ.

કડી ૩૫. ‘જગ જગાડે ઉપા’ ઇત્યાદિ. જગતને જે ઉપા જગાડે છે તે કરતાં અધિક રૂડી એમ અન્વય લેવો.

કડી ૩૬. સ્વયંવર-સ્ત્રી અનેક ઉમેદવાર (પુરુષોમાંથી) વર પસંદ કરે તે સ્વયંવર સામાન્ય રીતે મનાય છે. અહિં એથી વિપરીત ક્રમને સ્વયંવરનું નામ આપ્યું છે.

કડી ૪૦. 'છળબળથી' = છળના બળથી.

આચાર્ય કરી- 'કરી' નો કર્તા 'ભૂપાળે' (તૃતીયાન્ત) અનુક્રમ અને અધ્યાહુત.

કડી ૪૧. શુભ દિવસ, ને શુભ પળ;-આ સમારમ્ભ કાંઈકે સ્વયંવરરૂપ જ થવાનો હતો તેથી શુભ દિવસ પળ લીધાં. મળે=મળબે; મળવું

કડી ૪૨. મોંઘાંમોંઘાં—'મોંઘાં મોંઘાં' ને સમાસઘટનામાં આણુતાં પૂર્વપદના અન્ત્ય સ્વરનો અકારમાં સંક્ષેપ કર્યો.

કડી ૪૩. 'રૂપે ઉત્તમ ઠરાશે.' ઠરાવના? કોણુ? અનુક્રમ રાખ્યું છે. સિદ્ધાર્થ ઠરાવશે એ જ ઉદ્દેશ.

કડી ૪૫. દ્રવ્યો=પદાર્થો, વપુ સ્વતઃ તે આકર્ષક ખરું જ ત્હેને વળી સુગન્ધમય પદાર્થોથી (અત્તર, ફૂલેલ તેલ, ઇત્યાદિથી) વધારે આકર્ષક કરવાને સંસ્કાર આપેલા.

પદ્મ-પદ્મમાં (સપ્તમીનો પ્રત્યય લુપ્ત)-પદ્મ=પાંપણ્યો.

એ અન્જનને લીધે નયન રસનાં, રસિકતા પ્રેરનારા ભાવનાં, રૂપરૂપ બન્યાં.

કડી ૪૬. વેણી—માથાના વાળની લટ. અળતો-અલક્ષ્મી-લાખતો રંગ, હવે ત્હેને બદલે મેંદી વપરાય છે. પ્રેમાનન્દ કવિ 'પળ પ્હાનીથી હાર્યો અળતો' એમ વાપરે છે. પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્ય બલકલ જ બાણે છે. Light of Asia માં Stained with crimson એમ છે. 'અળતો' એ મ્હારો ઉમેરો છે.

લેખ=ચિત્ર;

કડી ૪૭. કુંકુમ-કુંકુ. મૂળ અર્થ તે 'કસર' છે.

उत्तरीय—उपर छटां ढोडेनां शाख पामरी जेवां वख.

कडी ४८. गरभे रमती गोरी—राजद्वारमां प्हेयाच्या पक्षी गरभो रयायलो.

कडी ४९. व्हाण्णीः—आरम्भमां 'तुष्टिदानो' कथां छे, विरोधनो बास अति जीणो छे; समाधान अशक्य नथी. रुमजुम रमता पाय,—गरभे इरतां पग मंडाता जय तेम तेम—पगनी रमत साथे (लीलागति साथे) पगनां अंजर वागे माटे 'रुमजुम रमता.' अंजरनो जमकार पगने आशेप्यो छे.

कडी ५३. अगम्य दीसे.—काष्ठ पण्य युवतीनाथी हेनामां हृदयनो ने तेथी मदननो विकार थतो जण्यतो नहोतो, तेथी अगम्य, अकण. 'अगम्य'ता कही ते युवतीओने संअन्धे; युवतीथी सिद्धार्थना हृदयनी परीक्षा थती नहोती. तेम ज हेनी हृदयवृत्ति पारभवाने नीमेना मंत्रीओने पण्य अगम्य.

कडी ५४. युवतीओने अगम्य होवानुं कारण्य अहिं कांछि सुयवायुं छे: नयनजरी निरप्पी सकातो ज नहोतो; हेनो प्रतापी हेवो हतो (कडी ५७ मां लव्य का ऋषि धत्यादि वर्णन छे) ते कारण्यथी.

कडी ५५. कुंवर कर धरवाने: कुंवरनो कर पकडवाने आ धृष्ट परिचयनी प्रेरणा सबाज्जतो शा माटे करता हशे?—कुंवरनुं मन पारभवा माटे होय.

कडी ५८. कुसुमसम रिमत करती: अहिं उपमेय युवतीओने गण्णीथुं ? के 'रिमत'ने ?—अने संभवे, लुढी

જુદી રીત્યે: યુવતીઓ લઈયે તો સૌન્દર્ય, મૃદુતા ઇત્યાદિ સમાનધર્મ, અને સ્મિત લઈયે તો પ્રકુલ્લવિકસન, શ્રેત રંગ, ઇત્યાદિ સમાનધર્મ અને.

કડી ૫૯. યૌવનરાણી: યૌવન શબ્દનો અર્થ લક્ષણા- વ્યાપારથી અહિં લેવાનો છે: યૌવનને અંગે રહેલાં દેહવિકાસ, નનદુરસ્તી, તેથી વિશિષ્ટ થતું સૌન્દર્ય, જીવનનો ઉલ્લાસ, ઇત્યાદિ. અર્થનો સમગ્રભાવ લેવાનો છે. અથવા, યૌવન એટલે (લક્ષણાવ્યાપારથી) યુવતીગણ; જે સમુદાયમાં યૌવન રમી રહ્યું છે તે યુવતીગણ. પૂર્વોક્ત લક્ષ્યાર્થ વધારે રુચિયુક્ત લાગેછે.

ઉત્તરાર્ધ-યૌવનરાણી યશોધરા સંમુખ આવી તે આવતાં વાંત સિધાર્થના હૃદયમાં પ્રતિધ્વનિ પડ્યા, તરંગ ઉત્પન્ન થયા, અને તેના પરિણામનું દર્શન હેની મુખરેખાઓમાં પ્રગટ થયું, તે પાસે બેઠેલા, -હેના ઉપરની અસર જોવાને નીમૈલા, જનોએ જાણી લીધું.

કડી ૬૦. એ અસરનું સ્વરૂપ એ શબ્દોમાં પૂરાયુંછે: 'અમકિયો' અને 'અદ્ભુત વિકૃતિ'.

આ પ્રસંગ પછીના કથાભાગમાં (Light of Asia માં) આ તારામૈત્રકનું કારણ જુદું લગવાનું કને જ કહેવડાયું છે: પોતે અને યશોધરા એ બે વચ્ચે 'જનનાન્તર સૌહૃદ' પૂર્વજન્મોના સ્નેહસંબંધ હતા, તેથી જ આ તાત્કાલિક પ્રેમપ્રસવ.

'આવતાં ક્ષણ પાસે' = પાસે આવી તે જ ક્ષણે; આવતાં વાંત.

કડી ૬૧. મુખચર્યા. મુખ ઉપર પ્રગટ થતો ફેરફાર. મુખમુદ્રા નહિં મુખમુદ્રા તો કાયમની હોય. 'નિરખીલીધી-ગૂઢ'—નીમેલા ખાસ મન્ત્રીઓએ—એમ સમજવાનું છે.

કડી ૬૨. મોહની—બ્રહ્મા લોકો 'મોહિની' એમ અશુદ્ધ પ્રયોગ કરે છે.

કડી ૬૩. મૃગીનાં નયન—ને તે પશુ કામવશ થયેલી હોય ત્યારે વિશેષ ભાવતેજભર્યાં હોય, માટે જ 'કામવશ મૃગલી' જેવાં.

કડી ૬૪. પૂર્વાર્ધઃ હાથ છાતી ઉપર જોડયા; પરંતુ રાજવંશીને શોભે હેવી રીતે ગૌરવ (dignity) સાચવ્યું; કંઠં ઊંચો જ રાખ્યો.

ઉત્તરાર્ધઃ પુનિતા—પ્રેમભાવથી અનુપ્રાણિત હોઈને પવિત્ર બનેલી, એમ ધ્વનિ લેવો.

કડી ૬૫. રૂપરાણી—સૌન્દર્યમાં શ્રેષ્ઠ.

કડી ૬૬. પં. ૧. હાનિ—બધી લહાણીની ઠરાવેલી વસ્તુઓ ખપી ગઈ હતી, તેથી થયેલી ઝનતા.

કડી ૬૭. પં. ૨. સ્પર્શસુખ સુકુમાર સાધી;—સ્પર્શ અડભંગ જેવો કઠોર નહીં, સુજનતાને યોગ્ય, હૃદયના મૃદુ સ્નેહભાવનો પ્રેરાયલો, સુકુમાર સ્પર્શ.

એ સ્પર્શ સાધીને એટલે ભુદ્ધિપૂર્વક સાધેલો એમ નહીં; અચાત રીતે જ હૃદયના સ્વાભાવિક સ્નેહની પ્રવૃત્તિથી જ, આપોઆપ સધાયલો. એ પરિણામ થયું તેથી

સ્વેછાપૂર્વક સાધ્યા જેવો શબ્દ, માત્ર કારણના કાર્યને ઉત્કટરૂપે દર્શાવવાને, આ પ્રયોગ થયો છે.

ઉત્તરાર્ધ: નયનોનો પરસ્પર ભેટો-તારામૈત્રક-થયું તે અન્યજનોથી અદૃષ્ટ માટે ગૂઢ. [તારામૈત્રક=પ્રથમ દર્શાવે જ, નયન નયનનો ભેટો થતાં જ, પ્રેમનો ઉદ્ભવ. તારા=આંખની કીકી, એમ અર્થ લઈને. તારા (જન્મ-કાળના પ્રહો)ની મિત્રતા, એમ અર્થ મૂકેને સ્વિકર નથી લાગે.]

પ્રસૂન=કુસુમ; લતાને પ્રસવ કુસુમનો થાય માટે પ્રસૂનનો આ અર્થ થયો છે.

અનેની દષ્ટિવહીમાં પ્રેમકુસુમનો પ્રસવ થયો. પ્રસવ એ પુણ્ય બનાવ છે, અને પ્રેમકુસુમનો પ્રસવ તે પુણ્યતર.

મહાભિનિષ્ક્રમણ

એકિવત આનોલકૃત “Light of Asia”માંથી એક પ્રસંગનું આ ભાષાન્તર છે.

બુદ્ધચરિતનો પૂર્વ વૃત્તાન્ત-સિદ્ધાર્થ જગતના ઉદ્ધારનો માર્ગ સોધવા માટે રાજમન્દિર, પત્ની, ભાવિ પુત્ર-સર્વનો ત્યાગ કરીને ચાલ્યો તે રાત્રિનો વૃત્તાન્ત-આ કાવ્યમાં છે.

મૂળમાંના ‘કટલાક ભાગ ટાળીને ભાષાન્તર કર્યું’ છે તે ભાગ માટે * * * * આ ચિહ્નો તે તે સ્થળે મૂક્યાં છે.

મહાભિનિષ્ક્રમણ—મહોદ્ધું ત્યાગ કરીને ચાલ્યા જવું, પ્રયાણ. “The Light of Asia”ના મુખપૃષ્ઠ ઉપર

“ or The Great Renunciation (Mahabhi-nishkrmana”) એમ છે. સિદ્ધાર્થના આ ત્યાગનું આ નામ સુપ્રસિદ્ધ છે. “ મહાભિનિષ્ક્રમણ્યુત્તર ” નામનો આ વિષયનો સંસ્કૃત ગ્રન્થ છે. હેતુ ય્વીનાઈ ભાષામાં ભાષાન્તર ઈ. સ. ના છઠ્ઠા સૈકામાં થયેલું છે. આ કથાભાગના કાવ્યમાં આ પ્રસંગનું જ પ્રાધાન્ય છે તેથી આ કાવ્યને તે નામ ખાસ આપ્યું છે.

શ્લોક ૧-પ્રાવરણ્ય=હોડેલું વસ્ત્ર.

શ્લોક ૫-અવ્યક્ત-રપટ ના સંભળાય એમ.

આ ગીતિના પ્રથમ દલમાં કેટલાક પંડિતો છન્દોભંગ જીવે છે; પરંતુ ‘ કાંઈ ’ શબ્દમાં પ્રથમ શ્રુતિની ખીણ માત્રા ઉપર તાલ છે તેથી છટ્ટો માત્રાગણુ અવ્ય જગણુ (અક્ષરગણુનો જગણુ) સધાય છે તેથી એ ભંગ ભ્રમ-જનિત જ છે. આ વિશે ‘ ગીતિનું બંધારણ ’ એ મહારો નિબંધ જીવો. (‘વસન્ત,’ માધ તથા વૈશાખ સં. ૧૯૭૩).

શ્લોક ૬-ચરણ ૨.

તુજ-‘ શિશુ ’ જોડે સંબંધ લેવો; તુજ શિશુ.

ચરણ ૩. “ The babe I bear of thee Quickened this eve.” એમ મૂળ છે. આ અર્થ રપટ ઊતર્યો નથી.

ઉત્તરાર્ધ-“ And at my heart there beat that double pulse of life and joy and love” એમ મૂળ છે.

જીવન-પોતાના સુસ્થિત આરોગ્યવાળા શરીરમાં
 બહેતું જીવનનું સ્રોત; તેમ જ ઉદરરથ શિશુનું નવું ધબકેલું
 જીવન; તેમ જ તેથી થતો મોદ=આનન્દ અને પ્રેમ એ
 સર્વેની દ્વિગુણ્ય (બેવડી) નાડી એટલા જ માટે; માતા
 તથા શિશુ બંનેની નાડી. હૃદયમાં બહેતો રુધિરપ્રવાહ તે
 નાડીમાં રહેલો.

અશ્વઘોષના “પુનઃચરિત” પ્રમાણે રાહુલને જન્મ
 થઈ ગયા પછી કેટલોક કાળ વીત્યે સિદ્ધાર્થ ગૃહત્યાગ કરીને
 ગયો એમ છે.

કાલે તતશ્ચારુપયોધરાયાં યશોધરાયાં સુયશોધરાયામ્ ।
 શૌશ્લોદનેરાહુસપત્નવક્ત્રો જજ્ઞે સુતો રાહુલ પવ નામ્ના ॥

(સર્ગ ૨, શ્લો. ૪૬).

બાલપુત્રાં ગુણવર્તી કુલપ્લાઘ્યાં પ્રતિવ્રતામ્ ।
 દેવીમર્હસિ ન ત્યક્તું કલીબઃ પ્રાપ્તામિવ શ્રિયમ્ ॥
 પુત્રં યાશોધરં શ્લાઘ્યં યશોધર્મમૃતાં વરઃ ।
 બાલમર્હસિ ન ત્યક્તું વ્યસનીવોત્તમં યશઃ ॥

(સર્ગ ૬, શ્લો. ૩૩-૩૪)

‘Light of Asia’માં રાહુલ હજી યશોધરાના
 ઉદરમાં હતો તે વખતે સિદ્ધાર્થ આલ્યો ગયો એમ વૃત્તા-
 ન્ત છે. (અશ્વઘોષનું કાવ્ય અસુલભ હોવાથી ઉપરના
 શ્લોક ઉતાર્યા છે). સર્ગ ૬, ૩૩-૩૪ માંનું વચન સિદ્ધાર્થના
 અશ્વપાલ બન્દકનું છે.

Edwin Arnoldને આધાર શો હશે તે ખબર નથી, પરંતુ તેણે યોગ્યેલો પ્રસંગ વધારે રસિકતા પૂરનારો છે હેમાં શક નહિ, એ સુદા રસિક વિવેચક ભેદ જ શકશે.

શ્લોક ૭ અને ૮ ની વચ્ચે ગાથેલા ભાગમાં યશોધરા પેતાને આવેલાં બે સ્વપ્નનું વર્ણન કરેછે. પ્રથમ સ્વપ્નામાં યશોધરાએ એક ધોળો વૃષભ દીઠો; હેનાં શીંગડાં વિશાળ ફેલાયલાં હતાં; કપાળમાં એક તારા જેવો ચળકતો મણિ હતો; એ નગરમાર્ગમાં મન્દ મન્દ ચાલ્યો, તે નગરદ્વાર તરફ; કોઈ હેને રોકી શક્યું નહિં. ઇન્દ્રના દેવાલયમાંથી એક વાણી સંભળાઈ:—“ જો હેને તહમે રોકશો નહિં, તો નજસ્તી કીર્તિ ચાક્ષી જશે.” છતાં કોઈ રોકી શક્યું નહિં. પછી યશોધરા મ્હોટાં સ્વરે રાતી રાતી વૃષભને કંઠે વળગી અને રોકવા મથી, ભોંકાને નગરનાં દ્વાર બંધ કરવાની આજ્ઞા કરી; પણ વૃષભરાજ યશોધરાના હાથના બંધનમાંથી સ્હેલાઈથી છૂટ્યો, બરાડતો ચાલ્યો, અને દરવાજાની ભૂંગેળા તોડીને દરવાજાને પગ નીચે ચગદીને ચાલ્યો ગયો.

બીજા સ્વપ્નમાં આ પ્રમાણે દીકું;—ચાર દિવ્ય સ્વરૂપો, સુમેરુ પર્વત ઉપર રહેતા દિક્ષાળ હોય એમ જણાતાં આકાશમાંથી અસંખ્ય ગણોની સાથે ઊતરીને નગરમાં ઝકપથી પેકાં; તે સાથે ઇન્દ્રનો સૂનેરી વાવટો, દરવાજા ઉપરનો, ફડફડીને નીચે પડ્યો, ને તે સ્થળે એક તેજસ્વી વાવટો પ્રગટ થયો, હેના કપડામાં માણેક રૂપેરી દોરે શીવેલાં ગૂંથ્યાં હતાં, અને હેનાં કિરણોવડે અપૂર્વ અને અર્થભાર ભરેલાં વચનો રચાયાં, તે વચનોથી સર્વ જીવતા પ્રાણીઓ હર્ષિત થયા; પૂર્વમાંથી સૂર્યોદય સાથે પવન નીકળી એ

વાવટો ઢાળો થતાં એ વચનો સર્વને સ્પષ્ટ જણાયાં, અને અદ્ભુત પુષ્પોની વૃષ્ટિ થઈ.”

શ્લોક ૯. “આવી એ વેળ.”—સિદ્ધાર્થને ત્યાગી થઈ નીકળવાની વેળ,—એ ગૂઢ અર્થ.

શ્લોક ૯ અને ૧૦ ની વચ્ચેના ટાળેલા ભાગમાં ત્રીજા સ્ત્રમાનું વર્ણન યશોધરા કરેછે. એ સ્વમામાં યશોધરા સ્વામીના પડખામાં ભરાવાનું કરેછે તો સિદ્ધાર્થ ત્યાં નથી; માત્ર વગર દબાયલો તકિયો અને ખાલી જમ્બો; સ્વમામાં જ પોતે ઊભી થઈ, અને પોતાની છાતી નીચે વીંટેલા સિદ્ધાર્થની પોતાની માળા—મેખલા—બદલાઈ જઈને સર્પ બની ગઈ; પગનાં કણાં સરી પડ્યાં; હાથનાં સૂનાનાં કંકણ તૂટીને પડી ગયાં; કેશમાંનાં જૂંદાં ફૂલ કરમાઈને રગકણુ થઈ ગયાં; અને પોતાની લગ્નશય્યા જમીનમાં ડૂબી ગઈ; અને કિરમણ મહરદાની કશાકથી ચીરાઈ ગઈ. આ પછી દૂર દૂર પેલા ઘોળા વૃષભનો અવાજ સંભળાયો, અને પેલો ભરતકામનો વાવટો ફૂંક્યો, અને બીજવાર “આવી એ વેળા” એ પુકાર સંભળાયો. તે સાથે યશોધરા “સુણી એ ઝાઝી જગી.”

આ વૃત્તાન્ત ભાષાન્તરમાં ગૂંથ્યો હોત તો ચમત્કાર વધત. પરંતુ મૂળે આ કથાભાગનું ભાષાન્તર એક મહારા કીર્તન માટે તૈયાર કર્યું હતું, તેથી તહેમાં સંક્ષેપની જરૂર હતી. “જમ્બુજ્યોતિ” ઈશ્વરકૃપા હશે તો પૂરું તૈયાર થશે ત્યારે બધા ભાગ દાખલ થશે જ.

કડી ૧૨.

અવિચલ પ્રેમ—મહારો ત્હારા ઉપરનો અચલ પ્રેમ.

કડી ૧૩. પંક્તિ ૧.

ગુજ સ્વપ્ન ભાવિનાં ગૂઢ ચિત્ર ભલે ચીતરે-એમ અન્ય છે.

કડી ૧૪. પંક્તિ ૧.

શકે=અણુ કે, સં. શક્તે (હું તર્ક કરું છું) ઉપરથી. પ્રેમાનન્દની કવિતામાં 'શકે' વપરાયો છે;—'શકે ગિરિ કરીને ભંગ, સ્તન મધ્યે વહેછે ગંગ' (નગાખ્યાન, બૃહતકાવ્યદોહન, અન્થ ૧ લો, પૃષ્ઠ ૧૨૨). મન્યે શક્તે-ધ્રુવંનૂતં વગેરે શબ્દો ઉત્પ્રેક્ષાવ્યંજક ગણાવાયછે. (કાવ્યદર્શ પરિચ્છેદ ૨ જો, શ્લો. ૨૩૪, ભુઓ).

કડી ૧૬. પંક્તિ ૨.

મહાનુ ભાવિ ક્ષણે-સિદ્ધાર્થને પુદ્ગલ થવા ચાલી જવાનું ભાવિ.

આ પછીના ટાળી દીધેલા ભાગમાં સિદ્ધાર્થનાં આશ્વાસનવચનો ચાલુ રહેલાં બહુ છે; હેનો સાર આ છે:—
“ હું અગ્રાત જીવોનાં દુઃખથી દુઃખિત થાઉંછું, હેમને માટે મહારો આત્મા તલપી રહ્યો છે, તે પ્રિયમાં પ્રિય યશોધરાના જીવન ઉપર મહારો આત્મા ભમ્યા નહિં કરે ? સર્વ વિશ્વમાં ભમી વળીને આખર ત્હારા ઉપર જ વિશ્રામ લેશે; જે તીવ્ર અન્વેષણુ હું કરુંછું તે સર્વ માનવોને અર્થે તે ખરું, પણ સર્વથી વિશેષ ત્હારે અર્થે; આપણાં દુઃખની દ્વારા શાન્તિનો માર્ગ જડશે. ” આમ કહીને હેને શાન્ત પાડીને યશોધરાને સિદ્ધાર્થ કહે છે:—“ હવે તું આરામ લે; ઊંઘી જા; હું જાગતો ખેંચી રહીશ. ”

કડી ૧૮, -ચરણ-૨-૩.

અમુક ગ્રહોની સ્થિતિનો યોગ આવશે ત્યારે ગૌતમ સિદ્ધાર્થ યુદ્ધ બનવા પ્રયાણ કરશે એમ લાંબા કાળ પૂર્વે બવિધ્ય કહેવાયલું હતું-એ યૌદ્ધ ભક્તની માન્યતા અહિં મૂકી છે.

કડી ૧૯-ચરણ ૨. 'સુખદુઃખ કેરી પ્રસૂતિનો.'—

સુખની પ્રસૂતિનો (સુખ જેથી ઊપજે-બાલ્યસુખ-તે વસ્તુનો) અથવા તો દુઃખની પ્રસૂતિનો (બાલ્ય દુઃખ પ્રસવે તે વસ્તુનો) આ ક્ષણે તું નિર્ણય કર્યું; જે નિર્ણય કરવો બહુ કઠણ છે; તત્કાળતું સુખ છોડી આભાસિ દુઃખ-સાચા પણ્ય દૂર ગૂઢ રહેલા કલ્યાણના સાધનરૂપ દુઃખ-નો સ્વીકાર કરવો કઠણ જ છે. શ્રેય અને પ્રેય એ બેમાંથી કોનો સ્વીકાર કરવો, તે વિષમ પ્રસંગ સિદ્ધાર્થને આ આગ્યે હતો; 'સ્વેચ્છાસ્વીકાર'નું તત્ત્વ અહિં પ્રગટ કરીને આ ગ્રહોની વાણી (આન્તર ઊર્મિનું રૂપાન્તર બનેલી અદૃશ્ય વાણી) સિદ્ધાર્થને શ્રેય અને પ્રેય વચ્ચે પસંદગી હેતી ઇચ્છા ઉપર સોંપે છે 'કઠોપનિષદ' કહે છે તેમ ધીર શ્રેયને પસંદ કરેછે-પ્રેયને તણને, અને મન્દ શ્રેયને તણને પ્રેયને પસંદ કરેછે; તે પ્રમાણે અહિં સિદ્ધાર્થે આખર ધીરનું જ કાર્ય કર્યું. 'નૂપુરજંકાર'-આવૃત્તિ બીજીના પૃષ્ઠ ૨૨૯ મે, 'સ્વેચ્છાસ્વીકાર' કાવ્યની ટીકામાં આ ઉપનિષદનું વચન આપ્યું છે.)

“સુખદુઃખ કેરી પ્રસૂતિ”—આ વાક્યનો આમ પણ અર્થ થાય, કિયો માર્ગ આદર્યાથી સુખ થશે (ખરું અથવા

ખોટું દુઃખ થશે) અને ક્રિયો સેવ્યાથી દુઃખ થશે (ખરું અથવા ખોટું દુઃખ થશે) તે.

ઉત્તરાર્ધ.—વર્તાવવા, અચ્ચવવા;—હેનો સંબંધ ‘માર્ગ વચ’ એ પ્રથમ ચરણમાંના વાક્ય જોડે લેવાનો છે.

આ ભાગ પછી પાંચ પંક્તિયો મ્હેં ટાળી છે; હેમાં એટલું જ છે કે—તે સમયે પવનલહરી ઉપર આવતું દેવાનું ગાન સંભળાયું; તારાઓ તરફ જોઈ રહેતા સિદ્ધાર્થને આ ક્ષણે દેવો આસપાસ રહીને જોતા ઊભા જ હતા. આ લોપને મ્હેં ૧૯ મી કડીના છેવટના શબ્દો વલણુ (કડી ૨૦)ના આરમ્ભ શબ્દોમાં પુનરાવૃત્ત કરીને શૃંગલાખદ્ધ કરી દર્શને છુપાવી દીધો છે. વલણુના છેવટના શબ્દોને પછી આવનાર ભાગમાં આવર્તનથી જોડાયા નથી એટલે રૂઢિભંગ કયો છે.

પછી સિદ્ધાર્થનું સ્વગત વચન આવે છે:—“ પળ અમોલ જ આવી હવે પળું ”—છત્યાદિ.

શ્લોક ૨૧—ચરણ ૨-૩.

આ (તહારા) સુકુમાર અધર (=અધર તથા ઝોષ્ટ) જગત ઉદ્ધરવા (જગતનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે) આકરું (વસમું) વ્રત (મહારા હૃદયમાં એ વ્રત કરવાની ઊર્મિ) પ્રેરતા (પ્રેરે છે);—આમ અન્વય તથા અર્થ છે.

અધર—તે તો નીચલો હોઈ જ; પરંતુ અહિં લક્ષણા-વ્યાપારથી બંને હોઈનો સંગ્રહ કરવાનો છે.

“ અધર—ઝોષ્ટ જ આ મૃદુ પ્રેરતા ”—એમ કયું હોત તો શબ્દશઃ ખરું થાત, પણ માધુર્ય ઝોષ્ટું થાત. માટે લક્ષણાનો આશ્રય લેવામાં દૂષણ નહિ આવે.

શ્લોક ૨૨. પૂર્વાર્ધ-એ વિષમ (કંઠ) વ્રત (પ્રયાણુ કરી, ઉત્ર તપ કરી, સત્યસાધન કરવું એ વ્રત) આપણુ યુગ્મને (આપણુને એને) વિયુક્ત કરીને (છૂટાં પાડીને-હાલ તો છૂટા પડવાનું જ તેથી-એનો વિયોગ કરીને) વિશેષ રૂઢું બને (બનશે); કેમકે આ ત્યાગની અમૂલ્ય કીમતને લીધે અને એથી થતા ભાવિકલ્યાણને લીધે એનું મહત્ત્વ થશે.

ઉત્તરાર્ધ.—

“ And in the silence of you sky I read
My fated message flashing. ”

એ મૂળ પંક્તિયો છે.

ગિજગું શાસન—દીપતું આજ્ઞાવચન, દૈવી આજ્ઞાનું વચન. મૌનયુક્ત ગગનમાં આ ક્ષણે એ ઝળકતું હું જોઉં છું.

આ ૨૨ મા શ્લોક પછી * * * * આ ચિહ્નો જોધયે.

આ પછી સિદ્ધાર્થનું સ્વગત વચન બહુ જ લાંબુ ચાલે છે. હેમાં પોતાના હૃદયમાં પોતાના ત્યાગનાં કારણો વગેરેનું લાંબુ ચિન્તન છે, બધું અહિં સૂચવતાં પણ લંબાણુ થાય એમ છે. એ ચિન્તનને અતે-એ સ્વગત વચનના સંધાણુમાં જ —તારાઓ વગેરે તરફ સંબોધનના ઉદ્દગાર શરૂ થાય છે:—

“ મ્હને પ્રેરતા તારકવૃન્દ! આ હું આભ્યો રે.” ઇત્યાદિ.

કડી ૨૩ પંક્તિ ૧.

પ્રેરતા—મૂળમાં summoning stars છે; તેથી ‘તેડતા’ એમ શબ્દાર્થ મૂકાય; પરંતુ પ્રેરણાદારા જ એ તેડું છે તેથી ‘પ્રેરતા’ ઠીક ગણી મૂક્યું છે.

કડી ૨૩-૨૫.

મૂળ પંક્તિયો ખરેખરી સુન્દર છે તેથી અહિં
મૂકું છું:—

“ Oh, mournful earth !
For thee and thine I lay aside my youth,
My throne, my joys, my golden days,
my nights,
My happy palace-and thine arms,
sweet Queen !
Harder to put aside than all the rest.”

આ મૂળનો ભાવપ્રવાહ અને ભાવાવેગ ભાષાન્તરમાં
પૂરા ઉતારાયા નથી એમ મ્હને લાગે છે.

કડી ૨૪. પંક્તિ ૨. રજનિદિન સુખનાં—સુખથી
ભરેલી રજનિયો તથા દિવસો.

કડી ૨૫. પંક્તિ ૧.

દુસ્ત્યજ એક—(ઉત્તરાર્ધમાં છે તે) વૃજ ભુજ્યલી—તે
એક દુસ્ત્યજ (તજવી કઠણુ; દુઃખથી જે તજ્ય તે.)

કડી ૨૬. પંક્તિ ૧.

બુદ્ધ ગૌતમે પરિવ્રાજિકાઓની સંસ્થા, બહુ અનિ-
ચ્છાએ, સ્થાપી, ત્હારે યશોધરા આદ્ય પરિવ્રાજિકાઓમાંની
એક હતી.

કડી ૨૮. ‘ ઉદ્ધરીશ હું એ પથુ બાળ.’

રાહુલ સાતેક વરસનો આળક હતો ત્હારથી જ હેને ભિક્ષુના વર્ગમાં દાખલ કર્યો હતો.

કડી ૨૯.

આ ત્યાગસમયે પોતાને પણ જાંડી મહાવેદના થતી જ હતી, પરંતુ તે અધિક શ્રેયને ખાતર ખમવાની હતી, અને ત્હેમાં પોતાનાં પિતા, પત્ની ઇત્યાદિ તરફથી વિરોધને બદલે સમભાવની યાચના એટલા માટે કરેછે કે એ વેદના હલકી થાય. એ યાચનાનું ખીજું પણ કારણ ઉત્તરાર્ધમાં છે:—

“ જ્યોતિ પ્રગટે ને શીષ્યે વિશ્વ ધર્મ ઉમંગે ૨.”

ખરા જ્ઞાનનો જ્યોતિ પ્રગટે.

કડી ૩૨. આમ=આ તરફ; પોતાની પાસે.

કડી ૩૩—ઉત્તરાર્ધ.

ભક્તિથી શય્યાની પ્રદક્ષિણા કરી—આ વર્ણનથી લગ્નપ્રેમની ભાવનાને કેવળ કામવાસનાના સ્થૂલ પ્રદેશમાંથી જીવકી લઈ જઈને દિવ્યતાના સૂક્ષ્મ વાતાવરણમાં સ્થપાય છે; અથવા તો એ પ્રેમનો કામરૂપી અંશ દિવ્યતાના અલૌકિક જ્યોતિથી રંગાઈ દિવ્ય બનેછે.

કડી ૩૬. છૂટચો શયનથી—શયન સમીપથી; કેમકે શયનમાંથી નીકળીને જિભો તો હતો જ.

આ કડીમાં મૂળમાંનો કેટલોક વૃત્તાન્ત ટાળી દર્શને સંકેલી લીધુંછે. વચમાંનો ભાગ એ છે કે પોતાના ખંડ-માંથી સિદ્ધાર્થ બહાર નીકળ્યો. ત્હાં અનેક સુન્દર દાસીઓ નિદ્રામગ્ન દીડી, હેમને સંખોધીને પણ સ્વગત કેટલાક વિરહ-દુઃખના ઉદ્ગાર કાઢેછે; પણ પછી માનવદુઃખના પ્રબળ આકર્ષણથી દોરાયછે; અને અંતે વદાય લઈને કહે છે:—

“ While life is good to give, I give and go
To seek deliverance and that unknown
Light.”

આ ભાગને ગાળીને, જરાક જ ફેરવીને આ કડી મૂકી છે; તેમાં ઉપરની અંગ્રેજી ખીજી પંક્તિનો ભાવ કાંઈક બુદ્ધે રૂપે આ કડીના ઉત્તરાર્ધમાં પ્રગટાવ્યો છે.—

“ ચાલ્યો, શ્યામ રજનિમાં ચાલ્યો,
માર્ગ જ્યોતિ અનુપનો ઝાલ્યો ! ”

અહિં શ્યામરજનિમાં, અને જ્યોતિનો માર્ગ ઝાલવાનું—એમ મહારાં કરેલાં રૂપાન્તર છે.

આ પંક્તિ માટે પ્રો. આણંદશંકરના નીચેના શબ્દો મૂકવાથી નવો પ્રકાશ પડશે:—

“ ‘ચાલ્યો શ્યામ રજનિમાં ચાલ્યો’ એમ કીર્તનકારે ગાયું,—અને અંધારી રજની વિસ્તરેલી—પ્રત્યક્ષ દેખાઈ, તે વારે એ શ્યામ રજનીનો અન્ધકાર પણ મહારાં નેત્ર આગળ ગૌતમ યુદ્ધના જ્ઞાનતેજથી ફેડાતો હોય એમ દીસવા લાગ્યું અને,

‘ યા નિશા સર્વભૂતાનાં તસ્યાં જાગર્તિ સંયમી ’

એ પંક્તિનો અર્થ એવડા સત્યથી ભરાએલો મહારી નજર આગળ આવ્યો. ”

(“આપણો ધર્મ,” પૃષ્ઠ ૩૭૪).

અસ્વધોષના ‘યુદ્ધચરિત’ પ્રમાણે રાહુલનો જન્મ થઈ ગયા પછી કેટલોક કાળ વીત્યે સિદ્ધાર્થ ગૃહત્યાગ કરીને ગયો એમ છે:

કાલે તતશ્ચારૂપયોધરાયાં યશોઘરાયાં સુયશોઘરાયામ્ ।
શૌન્દ્વોદનેરાહુસપત્નવક્ત્રો જક્ષે સુતો રાહુલ પવ નામ્ના ॥

(સર્ગ ૨, શ્લો. ૪૬)

બાલપુત્રાં ગુણવર્તીં કુલશ્લાઘ્યાં પતિવ્રતામ્ ।
દેવીમર્હસિ ન ત્યક્તું કલીબઃ પ્રાપ્તામિવ શ્રિયમ્ ॥
પુત્રં યાશોઘરં શ્લાઘ્યં યશોઘર્મમૃતાં વરઃ ।
બાલમર્હસિ ન ત્યક્તું વ્યસનીવોત્તમં યશઃ ॥

[સર્ગ ૬, શ્લો. ૩૩-૩૪]

‘ Light of Asia ’માં રાહુલ હજી યશોઘરાના ઉદરમાં હતો તે વખતે સિદ્ધાર્થે આલ્સ્યો ગયો એમ વૃતાન્ત છે. (અશ્વધોષનું કાવ્ય અસુલભ હોવાથી ઉપરના શ્લોક ઊતાર્યાછે.) સર્ગ ૬, ૩૩-૩૪ માંનું વચન સિદ્ધાર્થના અશ્વપાલ છન્દકનું છે.

Edwin Arnold નો આધાર શો હશે તે ખબર નથી. પરંતુ તહેણે યોજેલો પ્રસંગ વધારે રસિકતા પૂરનારો છે હેમાં શક નહિ-એ સુઘ રસિક વિવેચક જોઈજ શકશે.

કિસા ગોતમી

આ આખ્યાન બુદ્ધચરિતનો એક ભાગ છે. બુદ્ધની parables (દર્શાન્તકથા)માં એક કિસા ગોતમીની parable છે. કાવ્યમાંથી કથા સમઝાઇ આવે એમ છે. “ Light of Asia ” નામે Edwin Arnold નું બુદ્ધચરિતનું મહાકાવ્ય અંગ્રેજીમાં છે તહેમાંથી આ કથાભાગનું ભાષાન્તર કરેલું છે. (“ જમ્બૂજયોતિ ” નામથી આખ્યા કાવ્યનું

ભાષાન્તર કરી પ્રગટ કરવાનો મનોરથ લાંબા કાળથી છે.) આ સ્થિતિ ઉપરથી આ કાવ્યનો આરંભ પાછલી વાર્તાના સંધાનમાં હોય એમ જણાય છે ત્હેનું સમાધાન મળશે.

કડી ૧.—સાથ—સિદ્ધાર્ગ રાજસુખ, પત્નીપુત્ર, સર્વ તજીને નીકળી ચાલ્યા પછી હજી યુદ્ધત્વ પ્રાપ્ત થયા પહેલાં જ, પરંતુ તપશ્ચર્યા આરંભ્યા પછી, રસ્તામાં જતાં કેટલાક ભરવાડ ઘેટાં બકરાં લઈને યજ્ઞ માટે વધાર્થે લઈને જતા હતા તે હેને મળ્યા. ત્હેની સાથે એ જતો હતો, તેથી 'સાથ.'

કડી ૬ તથા ૧૮-૨૭.—પ્હેલે દિવસે કિસાગોતમી સિદ્ધાર્થ પાસે બાળક માટે ઔષધ માગવા ગઈ હતી તે વૃત્તાન્ત કિસા ગોતમીના મુખથી જ કહેવડાવ્યો છે.

કડી ૭-૯. કિસાગોતમીની parable માં મૂળમાં સર્પદંશનો વૃત્તાન્ત જણાતો નથી. એડવિન આર્નોલ્ડનો એ ઉમેરો હશે.

કડી ૧૨. 'મહેં ગુમાવાએ' = મહારાથી ગુમાવાય. પ્રેમાનન્દના સમયની વ્યાકરણરચના આ છે. જાણીને જ સ્વીકારી છે.

કડી ૧૩. મોદને—મોદ=આનન્દ, આનન્દને.

કડી ૧૭-૧૮. પુણ્યાત્મા, ઋષિજન.—તે સિદ્ધાર્થને ઉદ્દેશીને કહ્યું છે.

કડી ૧૯. મૃત્યુ તે અનિલ અને જીવિત તે દીપ—એમ રૂપકબીજ છે.

પ્રગટાવવા-અહિં પ્રગટાવવા-એમ 'વ' ઉપર તાહ મૂકીને બોલવાનું છે.

કડી ૨૧. પટકૂળ-લુગડાનો છેડો, પાલવ. સં. પટ અથવા પટ=લુગડું+કુલ=આગલ્યો છેડો.

આમ વ્યુત્પત્તિ હશે ? પટકુલ કે પટકૂલ એમ શબ્દ સંસ્કૃતમાં જણાતો નથી. પટ્ટકૂલ ઉપરથી કોઈ વ્યુત્પત્તિ કાઢે છે. સં. પટોલં ઉપરથી ગુજ. પટોળું છે; તે પટકુલ શબ્દ હોય તો તે ઉપરથી રૂપાન્તર હોય ?

પ્રેમાનન્દે “ અર્ધ ઉત્તારી દેહડી, નાથે કાશ્યું છે પટકૂળ રે. ” એમ આ શબ્દ નગાખ્યાનમાં વાપર્યો છે (જુહતકાવ્યદોહન, ગ્રન્થ ૧ લો, પૃષ્ઠ ૧૭૧).

લળી લળી-નમી નમી. જૂનાં કાવ્યોમાં આ શબ્દ વિશેષ જોવામાં આવે છે:—

“ પગપ્હાનીથી હાર્યો અળતો, રહે અખળાને પાગે લળતો. ”

(પ્રેમાનન્દકૃત નગાખ્યાન, જુહતકાવ્યદોહન, ગ્રન્થ ૧ લો, પૃષ્ઠ ૧૨૧)

“ આપ તે લળી લળી પૂછે કે દીવડી કપ્હાં ગઈ રે. ”

(નાગરમાં ગત્રાતાં ગીતમાંનું એક ગીત).

કડી ૨૫. ‘ વૈદ્યે કશ્યું ઔષધ લાવતા. ’—consulting physician સલાહ આપનાર વૈદ્ય અને apothecary ઔષધ આપનાર ગાંધી એ બે જુદા જુદા ધંધા પ્રાચીન-કાળથી જ હશે. અથવા પ્રાચીનકાળમાં વૈદ્યનો નિષ્કામ ધંધો હોવાનું આ ચિહ્ન હશે.

કડી ૨૮. ઝોવી એ મરાઠી છંદ છે: ખાસ કરીને પ્રાચીન મરાઠી સાહિત્યમાં છે. ઓવી જ્ઞાનેશાસ્ત્રી એમ જ્ઞાનેશ્વર ઝોવી માટે પ્રખ્યાત છે. એ છંદનો આંધો અતિ શિથિલ છે. આ વિશે સવિસ્તર નોંધ, ઓ સંગ્રાથી, આ ટીકાને અંતે, કરેલી છે.

કડી ૨૯. ઉટજ=ઝૂંપડું.

કડી ૩૧. રાઈ કાળી—વગર છડેલી રાઈ કાળી જ હોય.

કરમ્યું ફૂલ ખીલવું—મહાત્માને ઔષધ આપું અને એ મહારા બાળકને જીવાડે માટે—કરમાયલું ફૂલ ખીલવું—એમ.

ધનમત્ત ધનિકાની રંક ઉપર દયા નથી હોતી તે સ્થિતિ ઉપર આ કટાક્ષ છે અને જ્ઞાતિ અનુભવથી રંકને રંક ઉપર સમભાવ થાય એ પણ તત્ત્વ છે.

કડી ૩૩. બાળચાકરમાં—બાળકમાં અથવા ચાકરમાં (થી કોઈ).

કડી ૩૫. દઈ રાઈ પાછી—આપીના અર્થમાં 'દઈ' છે; કાઠિયાવાડી પ્રયોગ જેવો લાગતો કેમ નથી ?

કડી ૩૬. સત્યવિવેક—સત્ય તત્ત્વેતો, વિવેક, વિવેચન, ભેદદર્શન.

કડી ૪૩. બોલ્યા છે:—Narrative (વ્રત્તાન્ત કથન) વર્તમાનમાં. વિનંતી યાચી=વિનંતી કરી, યાચી કહેતાં કાંઈક પુનરુક્તિ અર્થની આવે ખરી.

કડી ૪૪. અમૃત—અહિં 'અ' લાંબાવવો પડશે. (પણ 'મૃ'—ને સંયુક્તાક્ષર માનવાનો ભ્રમ કરીને 'અ' થકાવીને નહિં.)

કડી ૪૪-૪૫. એ એનું યુગ્મક છે. 'હૃદયશય્યાપર સૂતો'—એમ અન્વય છે.

કડી ૪૬-૪૭. યુગ્મક છે.

કડી ૪૮-૫૦.

સિદ્ધાર્થના સાથમાંના ભરવાડ ઘેટાં બકરાંને યજ્ઞમાં વધાર્થે લઈ જતા હતા ત્હેની ઉપમા અહિં મનુષ્યની સ્થિતિ માટે આપી છે.

બૌદ્ધ સિદ્ધાન્તમાં જન્મનું કારણ કર્મ કહ્યું છે; જીવનને વળગી રહેવાનાં કારણો અનેક છે, હેને સંયોજન અથવા ઉપાદાન કહ્યાં છે. આ સર્વ દુઃખ અને હેના શમન માટે લાંબું વિવેચન અહિં અસ્થાને છે. પરંતુ સાર આ છે:—

૧. જીવન તે દુઃખ છે; ૨. તળહા (તૃષ્ણા)—એ માનવરાગ તે સતત જીવનનું કારણ છે; ૩. માનવરાગનો લોપ કર્યાથી જીવન લુપ્ત થાય; અને ૪. પવિત્ર જીવનથી રાગનો લોપ સધાય. આ ચાર સત્યનાં ટૂંકામાં નામ **દુક્ખ, સમુદયો, નિરોધો, અને મગ્ગો (માર્ગઃ)** એ છે.

આ દુઃખ (curse)નું ગૂઢ સત્ય હજી સિદ્ધાર્થને જડ્યું નહોતું, પણ હેનો પૂર્વાભાસ થયો હતો તેથી આ વચનમાં કાંઈક પૂર્વજાયા આવી છે.

પશુને યજ્ઞમાં લઈ જાય છે, તેમ આ દુઃખ અને જીવનનું મૂળ મનુષ્યને મરણ જન્મ એ ઘટમાળ તરફ લઈ જાય છે.

જેમ આ મૂક પશુયુથને રમ્યકુસુમ અને તૃણભૂમિ ઓળંગાવીને બલિસ્થાને પશુના નાથ ધૂમીને હાંકી લઈ જાય

છે તેમ, તે તીવ્ર દુઃખ મનુજટોળાંને મહાપ્તસિસ્થાનમાં પહોંચાડે (ક્રે:)-આમ અન્વય છે.

જન્મ સાથે જડ્યું-આ ભાગ મૂળમાં નથી. પરંતુ ઔદ્ધસિદ્ધાન્તમાંથી ફક્ત વિચાર જોડાયોછે. જન્મ થયો તે સાથે જ-નિર્વાણસિદ્ધિનો માર્ગ ન સેવે તો-છવનરૂપી દુઃખ જોડાયેલું જ છે. એ જ મહાપ્તસિસ્થાન.

(છો)

‘ ઓવી ’ના અધારણુનું સ્વરૂપ.

(‘કિસાગોતમી’ કાવ્ય કડી ૨૮ ઉપરની ટીકા જુઓ.)

આ પ્રાચીન મરાઠી છન્દનું માપ ‘રણુપિંગળ’ નામના ગુજરાતી પિંગળના મ્હોટા ગ્રન્થમાં દી. અ. રણુછોડભાઈ ઉદયરામે આ પ્રમાણે આપ્યું છે:

“ ૧ આઠ અક્ષર	} ત્રણુનો પ્રાસ મળે.
૨ આઠ અક્ષર	
૩ આઠ અક્ષર	
૪ સાત અક્ષર	

ઓછા વત્તા અક્ષર પણ થઈ જાય છે.

ત્રણુ વર્ણુ આઠ આણુ, યોથે પદે સાત જણુ,
નથી વર્ણુનું પ્રમાણુ, ઓવી કરા *રાગમાં.”

રણુછોડભાઈ ધનાક્ષરી અને ઓવીને એકરૂપ ઠરાવવા જાય છે. પરંતુ હજી સંભવે તો મનહર જોડે એકતા સંભવે.

* છન્દ અને રાગ વચ્ચેનો મૂલગત ભેદ સમજાયો નથી, તેથી આ શબ્દપ્રયોગ થયોછે.

ने ते पशु ओवीनी शिथिलता, हेमां यमकनी योञ्जना,
 धृत्यादि जेतां लयलेद २५४ छे. पद्य करतां गद्यनुं स्व३प
 (लयत्यागने संपन्धे) हेमां छे; ओवी जे'लु उच्याराती
 सांलजी हशे, अने अन्त्य अक्षरेा विलक्ष्य रीते देवाता
 सांलज्या हशे, त्हेने ओवीनुं स्वतंत्र स्व३प, हेनी अत-
 न्त्रताने लीधे ज, २५४ ज्यथाशे. 'सानेश्वरी'मांथी उदाहरण्यु
 आध्याथी आ वात २५४ कांछंक थशे:

जसीं अवधी चि नक्षत्रें वेंचावी ।
 ऐसी चाड उपजेळ ज जीवीं ।
 तें गगनाची बांधावी ।
 लोथ जेवीं ॥

(अध्याय २०, -२५६)

जैसें शाखांसी फूल फळ ।
 एकि हेळां वेटाळुं म्हणजे सकळ ।
 तरि उपडुनियां मूळ
 जेवीं हातीं घेजे ॥

(अञ्जन, २६१)

तेवीं माझे विभूति विशेष ।
 जरीं जाणो पाहिजेत अशेष ।
 तरीं स्वरूप एक निर्दोष ।
 जाणजे माझे ॥

(अञ्जन, २६२)

ओवीना पिता *ज्ञानेश्वरनी आ ओवीओमां स्पष्ट
रीते योथां यरश्लो सात अक्षरनां नथी, यार, पांय अने
छ अक्षरनां छे; ते यथासंभव लंआवीने लहेकाववानां छे.

आपल्या गुजराती प्राचीन कवियोनां आख्यानांमां
आ ओवी जेवी घटना नजरे पडेछे. कडवां शर् यतां
अे अहुधा आवे छे.

उदाहरणः—

(१) प्रथम लंओदर रतवुं, भेहु कर जेडी वीनवुं,
अनुभवुं आख्यान अभिमन्यु तल्लुं रे.

(प्रेमानन्द, अभिमन्यु आख्यान, आरम्भनी ७ कडी).

(२) नारदनां वयन सुष्णी, ओदया नैषधधष्णी,
भीम तष्णी कुंअरी छे डेहवी कूटडी रे.

(प्रेमानन्द, नणाख्यान, ४ था कडवानो आरम्भ).

श्रीगणपति अने गुरुराय रतवुं सुतागिरिज य,
विद्मदरल्लु वाष्णी जडे तमवडे रे.

हंसवाहनी ! सरस्वती ! देवी ! टाणो दुर्मति;
गूढ भति धृच्छं माता ! तमवडे रे.

(प्रेमानन्द; सुभद्रादरल्लु; आरम्भ),

अन्य कवियोनी कृतियोमांथी पल्लु कवयित् कवयित्
हावां उदाहरण जडशे.

* ओ श्लोक वामनाचे, अमंग वाणी प्रसिद्ध तुक्याची ।

ओवी ज्ञानेशाची, किंवा आर्षा मयूरपंताची ॥

अे प्रसिद्ध भराठी गीति सुविदित छे.

આ ઉદાહરણોમાં કેટલીક વિશિષ્ટ રેખાઓ જેવા જેવી છે: યમક પ્રથમ અને ખીજી ચરણનો છે તે ત્રીજામાં અન્તે નહિ, પણ આરમ્ભના શબ્દમાં અથવા શબ્દ પછી તરત ગોઠવ્યોછે: તે એક સ્થળે તે પ્રકારની યમક ગોઠવણી પણ નથી.

મરાઠી એવી ઉપરથી જ આ ગુજરાતી એવી જેવો બન્ધ આવ્યો—એમ વક્તવ્ય નથી. માત્ર સરખા પ્રકાર સ્વતન્ત્ર રીતે સ્કુર્યા; મરાઠી સાહિત્યમાં એવીના શિથિલ બન્ધમાંથી કાલક્રમે શિથિલ અલંગની ઘટના પ્રગટ થઈ, જે સંસ્કાર પામીને અર્વાચીન મરાઠી સાહિત્યમાં શ્લિષ્ટ ઘટનાયુક્ત અલંગમાં પરિણામ પામી.

સુજાતાની કથા

કડી ૧. ક્લેયુસરિતા, આ નદીનો સ્થાનનિર્દેશ મૂળ પુસ્તકમાં આપેલોછે, કાંઈક મોઢમ જેવો છે. તે આ પ્રમાણે:—

ગંગા નદીના પાત્રને કિનારે કિનારે “સહસ્ર ઉદ્યાન” ની વાયવ્ય દિશાએ જતાં પર્વતમાં એ નદાની નદીઓ, નીલાજન (? નેરંજના) અને મોહાન (? મોહના) ઉદ્દગમ પામેછે, તહેના પ્રવાહને અનુસરી, એ બંને ક્લેયુ નદીમાં ભળી જાયછે—તે તે પાષાણમય ભૂમિમાં થઈને ગયા ભણી જાય છે.

કડી ૨. બેલી=મદદગાર. બે જણનું જોડકું તે બેલડી કહેવાયછે તે શબ્દનો સંબન્ધ ‘બેલી’નો હોય. સ્નેહાની—એ ગોપેશના કુળનું તેમ જ ગામનું નામ હતું. ગોપ જેવી

બ્રમણશીલ જાતિના લોકો સિંધમાં ઠેર ઠેર વશેલા તહેમના જાતિનામ ઉપરથી તહેમણે વસાવેલાં ગામનાં નામ હોયછે; ઉદાહરણુ:—હુડાલા તે હુડાલા નામના લોકો, તેમ જ હેમના વાસનું નગર. હાલનજો ગોઠ (સિં.)=હાલાઓનું ગામ. તેમ અહિં જાતિ અને કુલ તે એક જ ગણીયું તો આ નામયોજના સમજાશે.

કડી ૩. કાયા—સંસ્કૃતમાં કાયઃ અથવા કાયં એમ પું. કે નપું. છે. ગુજરાતીમાં સ્ત્રીલિંગે ૩પ ૩ઠ યજ્ઞ ગયુંછે.

કડી ૭. પણ, આ વિયોજક અચ્ચ પંક્તિના આર-મ્ભમાં ગણીતે વાક્ય યોજવું: 'પણ, પ્રેમપૂર્ણુ જીવન પુત્ર વિના ખારું' બન્યું હતું. હતું—એટલું અનુક્ત. પ્રેમપૂર્ણુ જીવન (હતું), પણ ખારું હતું (પુત્રવિના)—એમ પણ લેવાય.

સુખભંગ—સુખનો ભંગ કરનારું જીવન હતું;—અથવા સુખનો ભંગ (આ રીતે) હતો—એમ સ્વતન્ત્ર વાક્ય ઘટાવવું.

કડી ૯. કેવીઓ—કેવી અને ઓ (ઉદ્ગાર વાચક) એમ ના લેતાં 'કેવી'નું ખાસ જૂના સ્ત્રીવર્ગમાં વપરાતું બહુવચન લેવું.

કડી ૧૦. નવેદ—સં. 'નૈવેદ્ય'નું રૂપાન્તર (ગુજરાતીમાં) નવેદ નવનવાં—અહિં 'ન' વધારે પડતો લાગશે;—પણ જન્દમાં વિવિધતા દાખલ થાયછે.

નવેદ ધરાવવું=દેવને સમર્પણ માટે રજૂ કરવું. આ પ્રયોગરૂઢિ જાણીતી છે. પણ 'હું અભિમાન ધરાવુંછું.' 'હું હેવો મત ધરાવુંછું'—ઈત્યાદિમાં તો 'ધરાવવું' એ અ-ગુજ-

રાતી પ્રયોગ મુંબાઈગરી ખોલીએ ધુસાઓછે; હું એ પ્રયોગ અરુચિકર ગણું છું.

હવાં=હવે (જૂના કવિયોમાં ૩૬પ્રયોગ)—અહિંયા શબ્દ કાંઈક અપુષ્ટાર્થ લાગેછે.

કડી ૧૧. માનતા-‘માન્યતા’ ઉપરથી અર્થ જરાક બદલાઈને હશે. બેટ ધરું સપ્રેમઃ—શી બેટ? કા’ને ધરું?—એ તરત પછી આવનારી કડીમાં કહ્યું છે.

કડી ૧૧. તત્ત્વેવ—તત્ક્ષણમેવ તું ગડબડિયું આદેશ-રૂપ ગણીશું; વાગ્યાપારના સીધા નિયમો પ્રવર્તતા નથી, તેથી. અપભ્રંશમાં હેવાં ગડબડિયાં આદેશરૂપો હેમચન્દ્રે બનાવ્યાંછે; ઉદાહરણાર્થઃ મામૈષીઃ (તું બહીશ માં) એ વાક્ય જેવી ઘટનાતું મઝ્મીસી (મઝ્મીસડી એમ વળી હ પ્રત્યય લગાડીને) નામ બનાવી દીધેલું હેવો આદેશ; હે સશ્ચિ માટે હેલ્લિ (હે આલિ ગુજ. હલા સં.); ચદ્યદ્દહટં માટે જાઈટ્ટિઆ.

કડી ૧૩. તલસે—તૃષ્યતિ-તરિસદ્-તરસદ્ તલસે એમ વ્યુત્પતિક્રમ.

પાન—પીવાનો પદાર્થ. (આગળ ઉપર જણાશે કે દૂધમાં ચોખા રાંધીને આપ્યા’તા; તે ખાદ્ય વસ્તુ પણ પેચ ગણીને આ શબ્દ અહિં સમજવાનો છે.)

આ કડી (છેલ્લા ચરણમાં—જ્યાં એ-એટલા અક્ષરના વધારાથી) સાખી બનેછે.

કડી ૧૫. ઉર આભાર ભરી ડગ ભરતી. હેનાં

उगलां भरवानी रीतिमां न् उरनेा आभार आविर्भूत थतो हतो.

ढुहया सरसो—'ढुहया' ऐ नूना कवियोनी वपराश-
वाणुं ३प छे. (ढुहयुं-ऐम कदिपत भूण शब्द लभने;
तत्सम स्व३प-ढुहय राप्पीने+ कं (हृदयकं) ढुहयुं-ऐम
मिश्रव्यापारथी थयेलुं ३प.)

सरसो—सदृशकः-सरसउ-सरसो ऐम व्युत्पत्तिकम.
अर्थमां ईरकारः सदृश=सरभुं; न् ऐ वस्तु सरप्पी होय
ते अडोअड भूप्पीने सरभापाणुं चमज्जावाय,—हेवा कांई
लावथी, अडोअड लागेलुं ऐम अर्थ अहलायो. 'छाती
सरसो थांथो'—छ. प्रयोग ३६ छे.

अरण्य ४ थुं. शिशुऐ पोताना हाथ मातानी छातीने
वणगी रहेवाने पसारेता (सन्नड)-तेथी 'भेख्यो.'

कडी १६. करी नत्तः पीजे हाथ माथा उपरनां
पात्रो टेकवी राभवामां रोकायलो होवाथी, ऐक हाथे न्
शिशुने छाती सरसो दापी राभेलेो माटे नत्त करीने,—
पडी ना जय ऐम संभाणीने-कथुं.

कडी १७, अरण्य ३. 'राधा'नेा 'धा' त्रैमात्रिक प्लुत
लेवाथी पंक्तिनेा लय सयवाशे.

कडी १८. वाणी=स्वच्छ करी. 'शिरडियो वाणी रे के
पुलडां वेयांछे' ऐ प्रसिद्ध पंक्ति सरभावो. वृक्ष उपर
नाडां पीटवानुं कार्य—पूजविधिना अंग तरीके; नाडुं
लाव रजेलुं काया सूतरनुं अनेलुं. जुओ, जुओ आछ!
रुखे ओडा, आ पंक्तिमां 'आछ' शब्दना 'आ'नी पीछ

કડી ૨૧. પ્રથમ દલમાં 'દર્શનકાન્'માં 'કાન્' શબ્દ સમાસ માટે ભેગો મૂક્યોછે; બાકી ૧૨ મી માત્રાએ યતિ તો 'દર્શન' શબ્દને અંતે આવે છે.

કડી ૨૨-૨૩ દિંડી છંદ મરાઠી પિંગળનો છે. એ છંદ સ્વ. ભોળાનાથ સારાભાઈએ ગુજરાતી કવિતાસાહિત્યમાં પ્રથમ આણ્યો. (કવિ દયારામની 'આત્ય વહેલી અલખેલી પ્યારી રાધે!' એ ગરબીની પ્રથમ પંક્તિમાં અને આંતરાની પંક્તિઓમાં દિંડીનો લય અનાયાસ ગોઠવાયો હશે કે મરાઠી કાવ્યસાહિત્યના પરિચયને પરિણામે, તે કહેવું મુશ્કેલ છે; પરંતુ ત્યાં લય સ્વતન્ત્ર દિંડી છંદ રૂપે તો નથી જ બતાવ્યો.) દિંડીનું માપ નીચે પ્રમાણે છે:—

(ગોડબોલેકૃત 'વૃત્તદર્પણ'માં કહ્યુંછે:—ચરણ ચાર; અન્ત્ય ચમક, બખ્ખે ચરણમાં અથવા ચારેમાં સરખે; માત્રાનો નિયમ (વર્ણનો નથી); ચરણમાં ૧૯ માત્રા; નવમી માત્રાએ યતિ; પ્રથમ વિભાગમાં પહેલો ૩ માત્રાનો ગણ (ગાલ, લગા; અથવા લલલ); પછી ૩ ગુરુ અથવા ૬ લઘુ; અથવા લઘુ ગુરુ મળીને ૬ માત્રાનો ગણ; બીજા વિભાગમાં, ૩ માત્રાનો ગણ, પછી ૩ માત્રાનો ગણ, તે પછી બે ગુરુ.

વસ્તુતઃ નીચે પ્રમાણે સ્વરૂપ છે:—

(I) દાલ | દાલ | દાલ | દાલ | દાલ | ગા...ગા

અથવા (II) દાલ | દાદા | દા | દાલ | દાલ | ગા—ગા

અને બંને વિકલ્પમાં છેવટના ગુરુ તે અનુક્રમે ૬

અને ૩ માત્રાના પ્લુત છે—તેથી ગા...ગા ને બદલે
પા...પા... મુકાય.

અર્થાત્, નીચે પ્રમાણે દિંડીનું સ્વરૂપ બે વિકલ્પોમાં
દર્શાવાય:—

I દાલ દાલ દાલ દાલ દાલ ગા ગા

અથવા II દાલ દાલા દાલાલ દાલ ગા ગા

[તાલસ્થાન ઊર્ધ્વરેખા (|) થી દર્શાવ્યાં છે.]

પેટાતાલ ૦ સંગ્રાથી દર્શાવ્યાં છે. દિંડીની ગેયતા
વિચારતાં, વસ્તુતઃ છેવટના બે ગુરુ તે પ્લુત છે, પ્રથમનો
છ માત્રાનો, બીજો ત્રણ માત્રાનો તેથી ગા ગા ને બદલે
પા ૬ પા ૩ એમ મૂકાય, તેા પૂર્ણ સ્વરૂપ પ્રતિબિંબિત થાય.

તાલવ્યવસ્થા:—૪ થી, ૧૦ મી, ૧૬ મી, અને ૨૨ મી
માત્રાઓ ઉપર તાલ આવે છે (મુખ્ય તાલ); અને ૧ લી,
૭ મી, ૧૩ મી અને ૧૯ મી ઉપર પેટાતાલ.

(પ્લુતદર્શન સ્વીકારીને જ તાલસ્થાન ને પેટાતાલ-
સ્થાન ૨૨ મી અને ૨૧ મી માત્રાએ બતાવ્યાં છે.)

વસ્તુતઃ I વાળો વિકલ્પ II વાળામાં અંતર્ભાવ
પામે છે. પરંતુ પેટાતાલના દર્શન માટે બે વિકલ્પો બુદ્ધ
મૂક્યાં છે. ઉદા. I વિકલ્પમાં ૭ મી માત્રા (પેટાતાલવાળી)
ત્રીજી દા ની પ્રથમ માત્રાએ સ્પષ્ટ છે, પણ II વિકલ્પમાં
એ જ ૭ મી માત્રા દા ની બીજી માત્રા સ્થાને હોઈ પેટા-
તાલ ઝીલે છે. અર્થાત્ બીજી માત્રા ઉપર પેટાતાલ હોય તે

II માં નિગૂઢ કોઈ સ્થળે હોય તે I માં પ્રથમ માત્રાનું સ્થાન લઈ પ્રગટ રહેછે.

નોંધ:—ગોડબોલેના ‘વૃત્તદર્પણ’માંથી ઊતારો આપ્યો છે તે પછીનો ભાગ મ્હેં ફલિતસિદ્ધાન્ત (corollary) રૂપે વિસ્તારથી મૂક્યોછે.

કડી ૨૨. ઉત્તરાર્ધ અન્વય:—દીન દાસી હું દયાદાન યાચુંછું; (ત્હારું) નવીન દર્શન ધન્ય (ધન્યતા અર્પનારું) છે. ધન્ય-ધનયુક્ત, માટે ભાગ્યયુક્ત.

કડી ૨૩. પૂર્વાર્ધ—અહિં દહિં અને દૂધ અર્પ્યાં કવિ કહેછે. (કડી ૨૪ ઉત્તરદલમાં પણ તે જ પદાર્થ છે.) અને થોડીવાર પછી જ કટાવના ઉત્તર ભાગમાં દૂધપાક લાવી એમ જણાયછે. મૂળમાંના વિરોધને વળગી રહ્યોછું.

નવાબ્દ—ભેટ આપું, એ અર્થમાં અહિં છે. મૂળ ફારસીમાં તેા નવાખ્તન=મહેરબાની કરવી; ગરીબ નવાબ= ગરીબ ઉપર કૃપા કરનાર, પછી ગુજરાતીમાં ‘વધાવવું’ એમ અર્થ થઈ તે દ્વારા આ ખોટો અર્થ રૂઢ થવા ગયોછે.

કડી ૨૪. દહિંની ધાર; મૂળમાં પણ છે. દહિં પાતળું હશે.

કડી ૨૫. સુગન્ધ. દ્રવ્યો.—(અત્તર વગેરે). દ્રવ્ય=પદાર્થ. આ બે શબ્દો વચ્ચે વિયોગચિન્હ મૂકવાનું કારણ એ કે ‘દ્ર’ના સંયુક્ત સ્વરૂપથી પૂર્વનો આકાર ગુરુ નથી કરવો, છન્દની સાચવણી માટે.

મર્દન કર્યાં:—દ્રવ્યોનું મર્દન કર્યું. મર્દન કર્યાં એ ‘મર્દા’ના અર્થમાં આખું ક્રિયાપદ બનાવ્યું, હેવા પ્રયોગ અહુવાર થાયછે; અર્થશુદ્ધિનું મર્દન થાયછે છતાં.

કડી ૨૬. પૂર્વાર્ધ—ભોજન કરતી વખતે મૌન રાખવું એ સાધુનાં ધર્મમાનો એક છે.

ઉત્તરાર્ધ—માતા. શિશુને લઈને, માનેલી માનતા પૂર્ણ કરવાને આવેલી, માટે માતા એ શિશુનો સાપેક્ષ શબ્દ અહિં છે. પૂજ્ય પુરુષને જમાડતી હતી તેથી પરિચિત સામીપ્ય ના રાખતાં દૂર અને આદરવૃત્તિથી ઊભી; હર્ષથી એટલા માટે કે માનતા માનેલી સફળ થઈ અને ધરેલું ભોજન સાધુજને સ્વીકાયું’.

કડી ૨૮. ભોજનથી શરીરનું પોષણ થતાં આત્મામાં પણ સ્ફૂર્તિ આવી: એટલું જ નહિં પણ ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક પ્રદેશમાં ઊડવા, વિહાર કરવા, યોગ્યતા પ્રાપ્ત થઈ. ‘દિવ્ય સત્યની ભૂમિ ભણી ઊડવા થયો સમર્થ ઘણો’—એમ કડી ૩૦ માં વિશેષ રીતે વચન છે.

શરીરમાઘં સ્વલ્પ ધર્મસાધનં એ વચનનો અહિં પરંપરાગત સંબંધ આવશે. *Mens sana in corpore sano* (Sound mind in a sound body) એ ઉક્તિ પણ સ્મરી સકાશે.

કડી ૩૨. ઉત્તરાર્ધ—મુજ ભેટથી જે પ્રસન્ન ત્હમે થયા હો, તો મ્હારો આનન્દ મપાય નહિં હેવો થશે. —આમ અન્વયાર્થ.

કડી ૩૪. કટાવ—આ માત્ર વર્ણુની સંખ્યા ઉપર આધાર રાખનારો, (અલગત તાલવ્યવસ્થાવાળો) છન્દછે. કોઈ પંડિતો રોળાવૃત્તને કટાવવું રૂપાન્તર ગણવા જાયછે (રોળાની યતિવ્યવસ્થા તથા યમકયોજનાનું વિસ્મરણ જ

કરીને) કાઈ પંડિતો વળી “ કહાનૂડો કામણુગારો રે ” એ દ્યારામની ગરબીના આંતરાની પંક્તિઓમાં કટાવનું સ્વરૂપ જીવે છે (જો કે ‘ચરણાકુલ’ છન્દનું સ્વરૂપ હેમાં વધારે સુઘટિત રીતે ખેસેછે);—પરંતુ એ સર્વ ખેલાડીના ખેલોને ભૂલી જઈશું, અને કટાવને કટાવ તરીકે જ ઝોળખીશું તો બસ છે.

“ પુત્રની માતા ”—આ વચનમાં લક્ષ્યાર્થ તથા વ્યુદ્ગ્યાર્થ ઉપર કડી ૨૬ ને અંગે બતાવ્યા પ્રમાણે યથાઘટિત ફેરફારથી લેવાની સૂચના કરુંછું: સુગ્નતા તે સુગ્નતા તરીકે અહિં નથી; અત્યારે એ પુત્રની માતા તરીકે વિચારમાં અગ્રસ્થાન ભોગવે છે; માટે “ ભરી ઉલાસે. ”

નવ ખેડેલી—નવીન ખેડેલી. તાજી ખેડેલી. અર્થાત્ એ જમીનનો કસ એ પૂર્વે બીજા કાઈ અનાજે લીધેલો નહિ. પાયસ—દૂધપાક. (પયસુ=દૂધ—તે ઉપરથી).

કડી ૩૬. કુળ ઉધારતો—ભવિષ્યમાં હમારા કુળને ઉદ્ધારશે—શ્રાદ્ધાન્નલિદાનથી તેમજ સત્કર્મથી—એ આશાથી નિશ્ચયાર્થ વચન આ છે.

કડી ૩૬ માંથી ૩૭ માં વૃતાન્ત અને પાત્રોની યેષ્ટા બંને બાબતમાં સંક્રમણ જરાક ત્વરિત લાગે છે. સુગ્નતા ખોલી રહી અને સિદ્ધાર્થ એકાએક જ ચેતવણી વગર, શિશુના મુખ ઉપરનું પટ ઊપાડીને જીવેછે. આ કૃતિમાં અનૌચિત્ય કાઈને લાગે તો સાધુજનના privilege (વિશેષાધિકાર)થી સમાધાન કરાશે.

કડી ૩૭. ઉપરના અનૌચિત્સાહાસનો પરિહાર ‘ભાવે’ અને ‘ધીરે’ એ શબ્દોમાં સૂચવાતી પ્રેમભાવની મૃદુતાથી પણ થાયછે.

મુખપરનો પાલવ ખસતાંની સાથે પ્રથમ દષ્ટિપાતમાં અંગૂઠો ધાવતા શિશુનું દર્શન—એ વિરલ ધન્યતા અને ચિત્રનું સૌન્દર્ય સૂચવાયછે.

કડી ૩૯. આશિષ દર્ષને ખોલ્યા—એમ છે તહેમાં પ્રથમ આશિષ અને પછી વાક્ય ખોલ્યા તે એમ ક્રમ નથી. જે વાક્ય ખોલ્યા તે જ આશીર્વાચન હતું.

માતાને લાંબુ સુખ ભોગવવાની આશિષ દીધી અને શિશુને જીવનદુઃખનો ભાર સરલતાથી વહે એમ આશિષ દીધી. ‘વહી નાંખજો’માંની ક્રિયાનો કર્તા ‘સુન્દર બાળક તાહરો’ તે છે.

બુદ્ધને તો જીવન તે દુઃખ જ છે—એ મંતવ્ય માટે આ પ્રકારની આશિષ; જે કે ‘લાંબુ’ સુખ ભોગવજો !’ એમ માતાને તો આશિષ દર્ષ ચૂક્યાછે.

કડી ૪૦. ‘સુન્દર બાળ નિહાળિયો’ એ આ ગીતના આરમ્ભભાગમાંથી ધ્રુવ પદ તરીકે લીધુંછે, પણ સમગ્ર રૂપે નહિં, તે તે કડીની સાથે અર્થભેદ થતાં અર્ધ રૂપાન્તર કરીને; તે પ્રમાણે આ કડીમાંનું રૂપાન્તર—‘સુન્દર બાળ નિહાળું હું’ ક્ષણભર વિશિષ્ટ અર્થઘાય કરતું ના લાગે, તો આટલો પૂર્વવાક્ય જેડે સંબન્ધ ધ્યાનમાં રાખવાથી સમાધાન થશે: આ સુન્દર બાળને હું અત્યારે નિહાળું છું તે કેવળ ત્હારી તરફ સામાન્ય મનુજબન્ધુ તરીકે જ—બન્ધુ-

ભાવની સહાનુભૂતિથી જ—; કાઈ જિંવી કક્ષામાંથી આવેલા સ્વર્ણના દેવની દષ્ટિથી નહિં.

કડી ૪૧. સુદર—રાજપુત્ર તરીકે જે રાજ્યદેશમાં હું હતો ત્યાંથી સુદર.

ખટ—સં. ખટનું ખટ એમ પ્રાચીન કાવ્યોમાં વપરાય છે તેટલે સુધી ના જતાં મૂળ રૂપ રાખ્યું પણ માત્રાની સાચવણી માટે ટૂનો (આખો) ટ કર્યો.

યુદ્ધ બનીને સિદ્ધાર્થ પાછો પિતાના નગરમાં આવ્યો ત્યારે રાહુલ સાત વર્ષનો થયો હતો; ‘વિયોગિની યશોધરા’ કાવ્યની કડી ૩૮ જુવો: “વર્ષ સાત તણો દિવ્ય આળ.” —તે જ વખતે યુદ્ધ ધર તરફ આવે છે એમ વાર્તા બે વહેંપારીઓ યશોધરા કને લાવે છે. સિદ્ધાર્થ રાજમહેલ છોડીને આવ્યો ગયો ત્યારે રાહુલ હજી યશોધરાના ઉદરમાં જીવસ્કુરણની દશામાં—અર્થાત્ ત્રણ ચાર માસની ગર્ભાવસ્થામાં—હતો. ‘મહાભિનિષ્ક્રમણ’ કાવ્યની કડી ૬ જુવો: “શિશુ વહું ઉદરે તુજ તે સ્કુરે.”

ગોતું—સોધું. સં. ગુપ્ત (=સંતાયલું)—પ્રા. ગુપ્ત તે ઉપરથી ગોત, અને તે ઉપરથી અર્થમાં ક્રમાન્તર સાથે ક્રિયાપદમાં રૂપાન્તર થયું; ગુપ્ત વસ્તુ સોધી કાઢવાની હોય, માટે ‘સોધવું.’ (ગુપ્ત-ગોતું-ગોત્યું; તે ભૂતકૃદન્ત મનાઈ ગોત ધાતુ કદપાયો). આમ જરા દૂરાન્વેષણવાળી વ્યુત્પત્તિ સૂચવાય છે. હેમચન્દ્રની ‘દેશીનામમાલા’ II-109 માં સુત્તિઅં (=ગવેષિતં) છે, તેથી એ દેશ્ય મૂળ જ સંતોષકારક ગણાય. (Guj. Language and Literature,

Vol. I. p. 315, n. 57 બુવો).-પક્ષી દે. ઘુત્તિઞં એ શબ્દ જાતે જ ગુપ્ત-ગુપ્ત ઉપરથી હોય તો કાણુ જાણે.

“સોધું જ્યોતિ હું ગૂઢ, સુન્દર તુજ ખાળક સમો.”
તે જ પ્રમાણે કડી ૪૨ તથા ૪૩ ના ધ્રુવપદ (રૂપાન્તરિત ધ્રુવપદ) માં, એ અદ્ભુત જ્ઞાનજ્યોતિને આ દિવ્યલોકમાંના અભિનવ ખરોણા-શિશુ-ના જેવો કહીને શિશુત્વનું ચઢિયાતું દિવ્યત્વ ઝળકાવ્યું છે. -આ કલ્પના-આ ઉપમાની કલ્પના-મૂળમાં નથી; મહેં ગાંડચની ઉમેરવાની પ્રગલ્ભતા કરી છે.

કડી ૪૩. કાયા નિર્બળ થઈ-લથડી પડે તે દશામાં દિવ્ય જ્યોતિનું દર્શન થાય; એ યોગના સંભવમાં એક સત્ય નિગૂઢ છે. ભૌતિક પદાર્થોનું પોષણ શરીરને પુષ્ટ બનાવવાની સાથે, ભૌતિક સ્થૂલ વાતાવરણથી મનુષ્યને વીંટી લે છે, તે તેથી આધ્યાત્મિક સત્યનું દર્શન એ પડદા પાછળ સત્યને રાખીને કાંઈક અશક્ય બનાવે છે. કાયાની ક્ષીણતાની સાથે એ પડદો ખસી જઈ, તિરસ્કરિણીનું આવરણ જતું રહી, સત્યનો જ્યોતિ પ્રત્યક્ષ થાય છે. આ અનુભવને યોગીજનો જ સાક્ષી આપી સકશે.

આ દષ્ટિને પરાકાષ્ટાએ ના લઈ જવા માટે પાછળ કડી ૨૮ તથા ૩૦ માં ભોજન મળવાથી સિદ્ધાર્થનો આત્મા ‘ઊંચે વિહાર જોગ બન્ને.’ ‘દિવ્ય સત્યની ભૂમિ ભણી ઊડવા સમર્થ ઘણો’-એમ પણ કહી દીધું છે. આ બંને પરસ્પર વિરુદ્ધ ભાસતાં દર્શનો, વસ્તુતઃ સત્યનાં જુદાં જુદાં પાસાં છે.

ક્ષીણ કાયામાં થયેલું જ્યોતિર્દર્શન spiritual hysteria નું પણ સંભવે એ માન્યતાને સ્થાન અહિં આપવું કે કેમ ? એ પ્રશ્ન અહિં ચર્ચવાને માટે અવકાશ નથી.

કડી ૪૪-૪૫. જીવનને દુઃખરૂપ જ્ઞેનાર યુદ્ધદેવને સુખતાના શાન્તસુખમય જીવનના દર્શનથી કુતૂહલ થાયછે અને આ પ્રશ્ન પૂછેછે. જીવનમાં સુખમાધુર્ય મેળવનારી ત્હને જીવન અને પ્રેમ એ બે વસ્તુઓ બસ તૃપ્તિ આપનારી લાગેછે ? જ્ઞાન, તપોબળથી સાધ્ય જ્ઞાન, વિના ખરું સુખ ના મળે એ મતમાં શ્રદ્ધા રાખનારના આ કુતૂહલ પ્રશ્નમાં સંદેહ શંકાની ગુપ્ત સંસ્કૃતિ સ્પષ્ટ હતી.

કડી ૪૭-૪૮, જ્ઞાનનો મહાન્ ભાર ંહેવાને અસમર્થ દીન સુખતાનું હૃદય જીવનસુખ અને પ્રેમ એ સુન્દર, અદ્યભાસી છતાં સુન્દર, ભાવનાઓ ઝીંજવાને સમર્થ છે, તે બતાવવાને કવિ દૃષ્ટાન્તાલંકાર (કે પ્રતિવસ્તૂપમાલંકાર) વડે ઉત્તર અહિં સુખતાના મુખમાં મૂકેછે. વિશાળ ક્ષેત્ર તે (અનુક્ત) જ્ઞાનરૂપી ભારે વૃષ્ટિનું ઝીલનારું પાત્ર, એ યુદ્ધ જેવા મહાત્માઓનાં સમર્થ મનનું ઉપમાન; અદ્ય વર્ષાગિન્દુ તે પ્રેમ અને જીવનસુખની ભાવનાનું ઉપમાન; સુખતાના દીનહૃદયનું ઉપમાન કુમુદપુટનું મુખ.

કડી ૫૦ થી ૫૪ માં સુખતા પોતાનું નિત્યજીવનનું આન્હિક વર્ણવેછે.

કડી ૫૦. દેવ-સ્તવન-આ સમાસમાં વચ્ચે અર્ધવિયોગ-ચિન્હ (—એમ) મૂકવાથી ‘સ્ત’ એ સંયુક્તાક્ષરથી ‘વ’ નો ‘અ’ ગુરુ નથી કરવાનો તે સૂચવાયછે. તેમ ગુરુ કરો, તો

‘ઉચ્ચારુ’ને બદલે ‘ઉચ્ચારુ’ એમ વાંચવું, એટલે માત્રાલય સચવાશે.

કડી ૫૧. મૂળમાં trim the tulsī plant છે— તે જરાક બદલીને સીચવાતું કાર્ય મૂક્યું છે. કારણુ સ્પષ્ટ છે. કળથી—યુક્તિથી. દાસીઓની પ્રત્યેકની યોગ્યતા, કુશળતા, કામનો ભાર સહન કરવાની શક્તિ, અને તે તે કામ યથા-યોગ્ય થવાનો સંભવ વગેરે વિચારીને કામની સોંપરત કરવામાં ગૃહિણીની કુશળતા અહિં સૂચવાય છે.

કડી ૫૨. આ પતિસેવા નવીન સ્ત્રીયુગમાં આદર્શરૂપ નહિં ગણાય, માટે આ જૂના યુગના ચિત્રમાં દૂષણ જોનાર ટીકા કરનારાઓ નીકળે તો ત્હેમને ઈતિહાસનાં પાનાં ઉકેલતાં શીખવવું પડશે.

‘ગીતો ગાઉં ઉમંગે’—આળકને ઊંઘાડવાને માતા હાલરડાં ગાય; પતિને ઊંઘાડવાને પત્ની ગીતો ગાય,—એ યોજનામાં કાઈને અનૌચિત્ય લાગે તો નિરુપાય! આ ચિત્રની મધુરતા અચાવમાં આવશે એમ આશા છે. એ મધુર ચિત્રનો યશ અપયશ મૂળ કાવ્યને જ છે.

કડી ૫૩. જોષ્ટતું જોષ્ટતું પીરસતી જાય, એમ ચિત્ર નથી મૂક્યું. તેથી જોસવાને બદલે જમતા જોતી ઊભી રાખી છે. જેમ કવિની મરણ!

કડી ૫૪. દેવદર્શન એ ભક્તિનું સ્થાન, તે ઉપરાંત સખીમંડળનું social gathering (સ્નેહસંમેલન) પણ ખરું. સુખતા જેવી સુશીલ સ્ત્રીને કુચલીનું સ્થાન નહિં.

પં. ૨ જી. ત્હાં=એટલામાં. તારા ઊગે કે તરત નિદ્રામાં પોઠે એમ શબ્દશઃ અર્થ લેવાની જરૂર નથી. નિત્યકર્મ કશું અવશિષ્ટ રહ્યું નહિં, એટલું જ વક્તવ્ય જણાયછે.

કડી ૫૫. સુખસરિતામાં તણાતી જાઉં.—આમ તણાતા જવાની સ્થિતિમાં અવશતા સાથે કાંઈક અનિષ્ટતાનો ભાસ થશે; પરંતુ વક્તવ્યભાર એ છે કે સુખ સતત વહી જતું બોગવું છું. ત્હેમાં હું મહારી સ્વેચ્છારહિત જ જીવન-નિર્ગમન કરું છું.

ઉત્તરાર્ધ—સ્વર્ગ અપાવે એ પુત્ર (ને) મ્હેં છાતી સરસો રાખ્યોછે એમ અન્વય. સુખની પરાકાષ્ટા આ પુત્રપ્રાપ્તિ, એ સ્થિતિમાં હું સુખસરિતામાં શા માટે વહન ના કરું ?

સ્વર્ગ અપાવે.—પુત્ર થાય તો મરણ પછી પિતાને સ્વર્ગપ્રાપ્તિ થાય એ જૂના સમયની માન્યતા છે: પુનામ્નો નરક્ષાત્ર ત્રાયતે इति पुत्रः એમ વ્યુત્પત્તિ પણ આ અર્થે કલ્પાયછે.

કડી ૫૮. મન્ત્રના દ્રષ્ટાઓ, ઋષિઓ, દેવો સાથે સાક્ષાત્ વાર્તાલાપ કરતા હતા, ત્હેવા ઋષિઓનાં વચન હું માનું જ; હેમના કરતાં વધારે ડાહી થવાની મહારી ઇચ્છા નથી, મહારું ગળું નથી. માટે જ કડી ૫૯ ઉમેરેછે કે પુણ્ય અને મોક્ષના માર્ગ ઋષિજનોએ પ્રત્યક્ષવત્ જાણ્યાછે; ત્હાં હું તે કાણુ માત્ર ?

માત્ર-સં. માત્રા=પ્રમાણ; માપ મ્હારું તે શું માપ ? કિયતી માત્રા એ રૂઢવચન આ સાથે જોડાશે.

કડી ૬૦. સુણુવે—સુણાવે (કવિતામાં પદ્યરચનાની સગવડે કરેલું રૂપાન્તર; ચલાવે, ચલવે; પકાવે, પકવે; ઇત્યાદિ રૂપોની સામ્યની મદદથી થયેલું).

ગીતા:—આગળ કડી ૬૧ થી ૬૫ માં જે બોધતત્ત્વો દર્શાવ્યાં છે તેના સાદા, છતાં ગંડા, સત્યને લીધે દીનતાની (દીનજનને તૃપ્તિ આપનારી) ‘ગીતા’ કહીને ઉચ્ચ પવિત્ર પદવી આ મતને આપીએ.

કડી ૬૧. ગાથા આ શબ્દનો મૂળ અર્થ અમુક પ્રકારની જાન્યોજના છે. પરંતુ ધર્મતત્ત્વો ‘ગાથા’માં દર્શાવાય એ સંયોજનબળે અહિં ધર્મદર્શક સૂત્ર જેવો અર્થ લેવાનો છે ગૈ=ગાનું—ધાતું ઉપરથી ગાથા વેદથી ઇતર ધાર્મિક પદ્ય એમ પણ ગાથાનો અર્થ છે. (પ્રાકૃતમાં રચાયેલી આર્યા તે ગાથા કહેવાતી. હેમચન્દ્રના ‘જન્દોડનુશાસન’માં ‘આર્યા’નું લક્ષણ જુવો).

કડી ૬૪-૬૫. શુભકર્મના ફલપરિપાક માટે ન્યાયશાસ્ત્ર જેવું અનુમાન પ્રમાણ અહિં રજૂ કર્યું છે. અલબત્ત શ્રદ્ધાના બળની પુષ્ટિ લઈને; તે સાથે તાંદુલબીજનું દષ્ટાન્ત, સાદશ્યબળે ઉમેરવાને, મૂક્યું છે.

શતકણ્ધર—સો દાણા ધારણ કરનાર. જીંબી-ધજી, ડાંગર અને જવ એ ધાન્યોના કણ જે ડેડામાં એકત્ર હોય તેહનું નામ જીંબી. ‘જીંબીમાં તો જીપજે ધઉ’, ડાંગર, જવ હોય ”—કવિ દલપતરામ.

કડી ૬૬. જ્ઞાનગીત. જ્ઞાનની સ્તુતિ કરનારાં વચન. સંગીનમય રચના એમ અર્થ નથી લેવાનો. જ્ઞાનઆથા એટલું જ.

કડી ૬૭ અત્યાર સૂધી સુખવાદી માન્યતાઓ દર્શાવી; પરંતુ દુઃખવાદી મતનો નહિ, પણ, જીવનમાંનો દુઃખપક્ષ ખતાવનારો મત કડી ૬૮ થી ૭૨ માં દર્શાવે છે. ('અવશ્ય ભાવિ સુખકર અંતે થાય જો')-(કડી ૭૨ પં. ૪ થી) એ સુખવાદ જ ચીતરે છે.

કડી ૬૮-૭૨. જીવન સુખદુખરંગિયું.

જે માનવી જીવનની ઘટમાળ હેતી
દુઃખપ્રધાન સુખ અદ્ય થકી ભરેલી;
તો એ કટુત્વ હરતાં સુખખિન્દુયોગે,
થાએ જ સહ્ય કંઈ જીવન મૃત્યુલોકે. ”
અંધાર કેરો ધનશામળો પાંખ એક
તારાતણી ચળકતી વર્ણો અન્ય છેક:-
એ પાંખ એહ ધરતો મુજ આત્મપંખી
ઊડ્યો જશે અમરભૂમિ સુદ્ધર ઝાંખી.”

(હૃદયવીણા; 'શુકતારા' કાવ્યની છેલ્લી એ કડીઓ)
સરખાવો.

કડી ૬૭. અન્ય ખીણું. (વિશેષણ નથી. જાતે જ નામને સ્થાને છે. અન્યવાત.)

ઉત્તરાર્ધ.—જ્ઞાનપોથીનું (દુઃખપ્રસંગોના સંભવ દર્શાવતું) અન્ય પાનું ઊકેલ્યું; પણ તે સત્યનો એક પક્ષ હોવાથી 'સત્યજ્યોતિ'નું કહ્યું.

કડી ૭૦. બીજી પંક્તિને આરમ્ભે (અર્થ સંદભાર્થે) “તો” એ શબ્દ સમજવો.

પં. ૩. એટલો એટલે બીજી પંક્તિમાં કહ્યું તેટલો (કેશે કેશે કરોડ વરસ જેટલો).

આ વિશે સ્મૃતિવચન મળતું નથી; મળે છે તે તો સહગમન માટેનું, તે આ પ્રમાણે છે:—

તિદ્મઃ કોટયોડ્ધકોટી ચ ચાનિ લોમાનિ માનવે ।

તાવત્કાલં ષસેત સ્વર્ગે મતારં યાનુગચ્છતિ ॥

યાગુવલ્કય સ્મૃતિ (૩-૮૬)માં મિતાક્ષરા આ વચન શંખ અને આંગિરસનું કરીને ઉપસ્થિત કરે છે.

પંક્તિ ૫. વેદ અને સ્મૃતિ એ અમોલ વચન વદે (છે)—એમ વાક્યાન્વય લેવો.

કડી ૭૧. પોતાનું જીવન સુખમાં વહી જાય છે, તથાપિ દુઃખના સંભવો, જગત્માં અન્યજનોના કરુણ વૃતાન્તો સમભાવથી જોઈને, તેમ જ પોતાને વિશે સંભવકલ્પના કરીને, સુખતા પોતાના જીવનમાં પણ દુઃખનો પ્રસંગ આવતાં નવીન શ્રદ્ધાખળને લીધે, ભયરહિત રહી સુખમાં જ રહી શકે છે.

પં. ૨. જીવનને હું સુખમાં સરકાવું છું. સરકાવું તું કર્મ—જીવન. ‘સરકાવું’ એ ‘સરકવું’ તું પ્રેરક ભેદનું ૩૫.

પં. ૩. દીન, દુષ્ટ, કે પાપીજનનાં એમ અન્વય લઈ બીજી પંક્તિના ‘જીવન’ જેડે વિશેષણ વિશેષ્ય સંબન્ધ લેવો. (પઠ્યન્ત૦નાં તે વિશેષણ)

કડી ૭૩. પોતે બોધક (બીજાને બોધ આપનારો) —લહેને તું (સુખતા) આજ અપૂર્વ બોધ આપેછે, શુષ્ક-જ્ઞાન કરતાં આર્દ્ર ભક્તિ શ્રદ્ધા ચઢે એમ ઉત્તરદત્તનો ભાવાર્થ.

કડી ૭૪-૭૫. અહિં પ્રતિવસ્તૂપમા અલંકાર છે; જો કે આરમ્ભમાં 'કુસુમ' એ સંબોધનમાં રૂપકની છાયા છે; તથાપિ સમગ્ર વચનમાં પ્રતિવસ્તૂપમા (કે દષ્ટાન્ત) છે.

કડી ૭૬. તું અજ્ઞણતાં (તું પોતે નથી જાણતી છતાં) જ્ઞાનરૂપ છે.

કડી ૮૩. સમ્માસંબુદ્ધ—સમ્યક્નું પાલીરૂપ સમ્મા. પૂર્ણ રીતે, સારી રીતે, જ્ઞાન પામેલા. સિદ્ધાર્થ તપ વગેરેને અંતે, મારવિજ્ય કર્યા પછી, સમ્માસંબુદ્ધ અનેછે તે વાત આ પછીના 'બુદ્ધનું પ્રસોભન' કાવ્યના અન્તિમ ભાગમાં છે.

કડી ૮૩. ચરણ ૪. ક્ષીર—૧. દૂધ પછી ૨. દૂધપાક. (અમૃતં ક્ષીરમોજનમ્).

કડી ૮૪. બોધિતરુ.

ત્રોષિ=૧. પૂર્ણ જ્ઞાન, જ્ઞાનપ્રકાશ. ૨. બુદ્ધની પ્રકાશ પામેલી બુદ્ધિ. ૩. પવિત્ર અશ્વત્થ (વટ ?) વૃક્ષ. પછી-૪. જે વૃક્ષ નીચે સિદ્ધાર્થને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થઈ તે પૂજ્ય વૃક્ષ.

બુદ્ધ જુદા જુદા યુગમાં, જુદા જુદા થઈ ગયા મનાય છે. દરેક બુદ્ધનું બોધિ વૃક્ષ જુદું જુદું હતું. ગૌતમ બુદ્ધનું બોધિતરુ અશ્વત્થ વૃક્ષ હતું. સામાન્ય કથા વડ કહે છે. અશ્વત્થ તે તો પીપળો.

કડી ૮૫. (જ્યોતિ) યાશે પ્રગટ નાથને ગોતી"—

બુદ્ધ પોતે જ્યોતિને નહિં સોધે, જ્યોતિ જતે જ બુદ્ધને સોધતો સોધતો આવીને પ્રગટ થશે.

“beneath whose leaves

It was ordained the Truth should come to Buddha એમ મૂળમાં છે. “should come to Buddha એ વચનમાં સમાયલા અર્થને અહિં ભાષાન્તરમાં વિશેષ યજના વચનમાં મૂક્યો છે.

“સોધું સત્ય અતિ ગૂઢ તે મળતાં લર્ભો કરું નાહિ.” એમ અન્યત્ર (‘મહાભિનિષ્કમણ્ણુ,’ કડી ૩૨ માં) લખ્યું છે તે બુદ્ધનું પોતાનું નમ્ર વચન હતું. અહિં તે બુદ્ધના ભક્તની વાણી છે તેથી જ્યોતિને બુદ્ધની શોધ કરતો વર્ણવ્યો છે; મહત્વ વધારીને. જોકે એ જ કાવ્યમાં (કડી ૨૯ માં) “જ્યોતિ પ્રગટે” એમ પણ સ્વયંકૃતિ જ્યોતિને અંશતઃ અપાઈ છે.

આ કાવ્યના અંતભાગમાં બુદ્ધને સુજ્જતાની જોડે વાત થયા પછી સ્થળ કાંઈક બદલીને ચાલ્યાનું કહે છે અર્થાત્, યોધિવૃક્ષ કાંઈક નજીક જ પણ અન્ય સ્થળે હતું એમ જણાવ્યું છે. કેટલાંક પુસ્તકોમાં યોધિવૃક્ષ નીચે જ સુજ્જતા મળી એમ છે (Rhys Davids: Buddhism; p. 39).

બુદ્ધનું પ્રલોભન.

કડી ૧. માર=૧. મૃત્યુ; ૨. મૃત્યુ અપાવવું;—૩. પ્રલોભન આપનાર દુષ્ટ સત્ત્વ. (the Tempter; કિશ્ચન

મતમાં Satan (શયતાન)ને Tempter (લલચાવનાર) કહેછે તે મારનું જ પ્રતિરૂપ.

(કામદેવનાં અનેક નામો છે. મદનો મન્દથો મારઃ પ્રચુમ્નો મીનકેતનઃ ઈત્યાદિ—તહેમાં માર=કામદેવ. પણ ઔદ્ધ અન્થોમાં માર તે પાપવૃત્તિનો અધિદેવ, અને કામ તે તેા હેના સૈન્યમાંનો એક.) મારની ત્રણ પુત્રીઓ—તૃણા (કામલાલસા), રતિ (પ્રેમ), અને ઘરતિ (ક્રોધ); ઈત્યાદિ વિગતોમાં ઊતરવાની જરૂર નથી.

વિમાસતો—સં. સૃજાતિ, વિમર્શતિ, પ્રા. વિમર્સઈ—વિમાસે;=ચિન્તે વિચારે.

(પશ્ચાત્તાપ કરવો એ અર્થ ગુજરાતીમાં ભ્રમમૂલક પેઠોછે)

તે—બળે; એટલે એ જ્યોતિના બળથી.

કડી ૩ ની પછી, મૂળમાંની ૧૯ પંક્તિઓ ટાળી દીધીછે, બુદ્ધને વિશેષ કરવા માટેના બુદ્ધનું સામાન્ય (પણ સમર્થ) વર્ણન હેમાં છે.

કડી ૪. દસ પાપ—એ એક પછી એક થોડીવાર પછી નામનિર્દેશથી આવવાનાં છે. છતાં, સગવડ ખાતર, એ દસની નામગણના તથા અર્થ નીચે એકત્ર કરીને મૂક્યાછે:—

૧. અભવાદો (આત્મવાદ); હું અને મહારું એ વસ્તુતઃ અસ્તિત્વમાં છે એ માન્યતા.

[ઔદ્ધ મતમાં આત્મા જેવી વસ્તુનું અસ્તિત્વ જ માન્યું નથી, એમ એક મત છે; તહેને આ અર્થથી પુષ્ટિ

મળેછે. બીજો મત છે કે બુદ્ધ ભગવાને આત્મા વિશે ચર્ચા કરવાની જ અનિચ્છા બતાવેલી; આત્મવાદ અટલે અહંભાવ એટલું જ ઉદ્દિષ્ટ હતું. પૂર્વોક્ત મતને પુષ્ટિ આપનારાં પ્રમાણો વધારે સખળ છે. અહિં વિશેષ ચર્ચા અસ્થાને છે.]

૨. વિચિકિચ્છા (વિચિકિત્સા)= Doubt; શંકા, સંદેહ.

૩. સીલવ્વતપરામાણો (સીલવ્રતપરામર્શી):=કર્મકાણ્ડ, યજ્ઞ-યાગનો દમ્ભ. મનુષ્યને સતત જીવન (પુનર્જન્મ પરંપરા) જોડે બાંધી રાખનારાં સંયોજનોમાંનું એક આ છે.

Childers આ શબ્દનો ઉપર પ્રમાણે ક્ષિતાર્થ આપતાં—હેનો અવયવવાર્થ જુદા જુદા ક્રમમાં થઈને ઘટાવે છે. અને અંતે કહેછે: the word entirely requires further elucidation. આપણા પ્રયોજન માટે ઉપર દર્શાવેલો અર્થ બસ છે.

૪. કામ=સર્વ રાગ (=passions)નો રાગ, પ્રેમને નીચું રૂપ આપનારો, સ્ત્રીપુરુષના અધમ સંબંધનો પોષક, વિકાર, (Lust, sexual desire).

૫. પ્રતિઘમતિ=Hate; દ્વેષબુદ્ધિ.

૬. રૂપરાગ=રૂપ (=આકાર)વાળાં સત્ત્વો સારુ અંખના (passion for beings with forms).

૭. અરૂપરાગ=આકાર વિનાની વસ્તુઓ અને સત્ત્વો, ઉદા. કીર્તિ, પરલોક, ઈત્યાદિ માટે તૃષ્ણા.

૮. માનો (માન:)=ગર્વ.

૯. उद्धृचं (બૌદ્ધત્વ) = કુલાઈ જવું; પોકળ ગર્વ;
Vanity; being puffed-up.

૧૦. अविद्या=અજ્ઞાન; ignorance.

કડી ૫.-અહિં ઝેલ્લી એ પંક્તિયો (મૂળમાંની રહી ગયેલી તે) પાછળથી ઉમેરીછે; તેથી જ ચરણની કડી કરીછે. એ પંક્તિઓનો સાર એટલો જ છે કે આત્મવાદને પરિણામે 'કુલપૃથ્વીમાં એકલો, જ્યાં જોઈ ત્યાં મહારુ' નામ' હેવા ભાવથી જેમ દર્પણમાં પોતે પોતાનું રૂપ જોઈને મુગ્ધ અનેછે તેમ માણસ વિશ્વમાં પોતાનું જ રૂપ જોઈને મુગ્ધ બની રહેછે.

કડી ૯-૧૦ આત્મવાદનાં કહેલાં વચનમાં જે કાંઈ સત્ય ભાસતો અંશ તે નીચતાના ભાવથી દૂષિત હોઈ, ઘુદ્ધને રુચતો નથી; અને હેમાંનો અસત્ય અંશ હંમેશાં દુઃખરૂપ બનવાનો; તેથી ઉભય પક્ષે એ અગ્રાહ્ય ગણીને કહેછે: જે માણસો પોતાની જાતને (આત્માને) ચાહ્ણે તહેની તું વંચના કરવા જા (તહેને જાળવાને જા); હું મહારા આત્માને ચ્હાતો નથી. મહારી કને તહારું કાંઈ નહિં વળે.

કડી ૧૧. પં. ૨ જી, 'ડગાવવો' ના 'ગા' ની ઉપર ભાર મૂકવાથી લય સિદ્ધ થશે.

કડી ૧૩. સર્વ મિથ્યા છે એ જ્ઞાન પણ વ્યર્થ છે. એમ વિરોધાભાસી ઉપદેશ કરેછે.

કડી ૧૫. પં. ૨. તું=તહેને; 'માનું'નું કર્મ 'તું'.

કડી ૧૭. ગારુડી - ગારુડિકઃ (=વિષ ઉતારવાનો મંત્ર બળ્યુનારા); ગારુડિઃ (અપબ્રંશ); ગારુડી (ગુજ.) ગારુડં (સં.)=વિષ ઉતારવાનો મંત્ર; તે ઉપરથી ગારુડિકઃ; રુદ્ધ સર્પ મારનારો તે ઉપરથી આ અર્થ ઉત્પન્ન થયેલો.

કર્મકાણ્ડ-૧. કર્મ (યજ્ઞયાગાદિક)ની જેમાં ચર્ચા છે હેવો ગ્રન્થવિભાગ. (જ્ઞાનક્રમથી બિન્ન) ૨. (પછી તે ઉપરથી ગુજ. માં શિથિલ અર્થ થઈને) યજ્ઞયાગાદિક ક્રિયાઓ.

કડી, ૧૮ નરક-દારો; સ્વર્ગ-દારો; આ શબ્દોમાં વચમાં અત્પરેખાયિહ મૂકવાનું કારણ એ છે કે 'ક' નો અને 'ર્ગ' નો અ થડકાવવાનો નથી. (માત્રાલય સાચવવા માટે).

કડી ૨૧. 'થારો'=તું થઈશ. છતો=૧. અસ્તિત્વમાં આવેલો; ૨. પ્રગટ; ૩. (અહિં)-પ્રસિદ્ધ.

કડી ૨૭. સહુ જાગે;—ચાપ (ધનુષ્ય)ની બધી બાજુએ.

કડી ૨૯—૩૩. આ કડીઓની મૂળ પંક્તિઓ— (અંગ્રેજી)—'નૂપુરઝંકાર' (આવૃત્તિ ખીણ)માં 'વિરાગિણીની વીણા' એ કાવ્યની ટીકામાં *પૃષ્ઠ ૧૩૪ મેં ઉતારેલી છે. તે જોવાથી રસ પડશે. 'નૂપુરઝંકાર'માંના એ કાવ્યની છેવટની પંક્તિઓ અહિં ઉતારવાથી સુપ્રકાશ થશે.

“વાગી વીણા, જળ ચિર થયું, વ્યોમમાં ઈન્દુ થોભ્યો,
ધીરો ધીરો અનિલ સુણુતો જો જોભો ગાનલોભ્યો,”

કડી ૩૪-૪૨, આ ભાગને ગીતનું સ્વરૂપ મહેં આપ્યુંછે, અલખત ભાવાર્થ મૂળમાંનો લઈને જ. મૂળમાં છે તે આકારના કરતાં આ ગીતનો આકાર પ્રસંગને ઉચિત અને આકર્ષણનું પ્રતિબિંબ વધારે સફળતાથી પાડશે એમ લાગવાથી આ રૂપ સ્વીકાર્યું.

આ ગરબીમાં ધ્રુવપદ તરીકે વારા ફરતી, એકાંતરી કડીઓમાં, કડી ૩૪ મીના એ ઉત્તર ભાગ લીધાછે; માત્ર છેવટની કડી (૪૨)માં ‘રસે તું રૂહે રમતો’ એમ વચમાંના શબ્દો ફેરવ્યાછે, તે અર્થસંબંધ સુશ્લિષ્ટ થવા માટે.

આ ગીતમાં ગાનારી સુન્દરીઓની દલીલોમાં વાકુ-છલ સૂક્ષ્મ છતાં, જોનારને જણાય હેવાં, છે. સુગ્ર વાયક પારખી લેશે.

કડી ૩૬. લલનામાં લલિત અંગેની રેખાઓમાંથી વહેતી સૌન્દર્યલીલાને સંગીતનું રૂપક આપ્યુંછે. સંગીતમાં રવમાધુર્ય અને સ્ત્રીદેહના સૌન્દર્યમાં રૂપાદિકની દ્રશ્ય ચારુતા, એ બંને સૌન્દર્ય સ્વરૂપોમાં સમાન ખીજ સૌન્દર્યનું તે પાયા ઉપર આ રૂપકની રચના.

કડી ૩૭. હૃદયસંવાદ તે ગીત સ્થાને; તહેને તાલ આપનારું વાદ્ય રુધિરનો ઊછળો.

કડી ૩૮. ‘સંગીત’ અહિં કહ્યું તે પાછલી બંને કડીમાંના સંગીતને ઉદ્દેશીને.

अडपे=अडप भारे. कर्ता—प्रथम पंक्तिमा 'मन'
छे ते.

कडी ३८. अणुभूट, अणुगणु;—अभूट, अगणु.
संस्कृतमा स्वरथी आरम्भाता शब्दनी पूर्वे अ ने स्थाने
अन् आवेछे (इच्छा, अनिच्छा; एक-अनेक; धृत्यादि), प्राकृत
तथा अपभ्रंशमा व्यञ्जनथी शङ् यता शब्दनी पूर्वे पणु
अण आवेछे, (उदा. अणतुच्छ, अणचुक, अणकडिअ, धृत्यादि),
अे प्रकार गुञ्जानीमा पणु प्रविष्ट थयोछे.

दुर्ग=किल्लो. डूट=शिअर. पर्वत उपरनो किल्लो ने
रहेनुं शिअर.

कडी ४० लमशे;—लुञ्जन्धनमा पूराध रहेवाथी
अन्य आद्य आक्रमणो वगेरेथी रक्षणु पाभीने (स्वतन्त्र,
स्वच्छन्द) अमणु करशे. रक्षणु करनारी दिवालोनी अंदर
सुअथी माणुस ईरी हरी सङ्गे अे कल्पना छे.

कडी ४१ निःश्वास=दुःअणनित नीसासा नहिं, पणु
अवननुं सूयक श्वासवहन.

कडी ४२. पं, १ आ ञ=आ प्रकारे ञ.

कडी ४३ पं. १. लुञ्जवल्लीने ललित आन्दोलनो
आपती,—माटे लुञ्जवल्ली नयवती.

पं. ३ अन्तंग ञ्योतेथी—दीपित मधुरा नयन-
अेम अन्वय. 'अ्यो'नी पूर्वतो 'अ'तो अ थडकाववातो

कडी ४४ पूर्वार्ध. नृत्य करती वअते मृदु अंगो
काध वार अतावती, काध वार अे रसनी लहरी (अर्थात्,

મૃદુ અંગો) સંતાડતી. આમ ગોપન અને પ્રકટન બે વિલાસથી પ્રલોભન વધારે ઉત્પન્ન કરાય.

ઉત્તરાર્ધમાં એ જ ક્રિયાનું ઉપમાન બતાવેછે. કુસુમ-કૃળાઓ ઝળકે એટલે રંગ પ્રકાસે, છતાં કૃળાનો અંતર્ભાગ નિગૂઢ રહે,—તેમ.

કડી ૪૮-૪૯. મદનની આ યુવતીગણની સેનાથી બુદ્ધ ડગ્યો નહિં; એટલે એ નર્તકીવૃન્દ બાજુએ સરી ગયું, અને મદને નવો વિજયસાધક પ્રબન્ધ આરમ્ભ્યો; પોતે ધનુષ્ય હાથમાં લીધું, અને નર્તકી દળમાંથી એક જ મૂર્તિ આગળ આવી,—યશોધરાનું રૂપ ધરીને.—આ ચિત્રમાં “કુમારસંભવ” કાવ્યમાંનો એક પ્રસંગ—શિવની સંમુખ પાર્વતી ઉપસ્થિત થાયછે અને લાગ જોઈને કામ પોતાનું ધનુષ્ય લઈને શરસંધાન કરેછે, એ પ્રસંગ—કાંઈક સ્મરણમાં આવશે. બંને પ્રસંગે મદનની નિષ્કૃપતા જ છે. બુદ્ધના સંબન્ધમાં ખરી યશોધરા નથી આણી, એ વળી ભેદ છે, જે બુદ્ધની વિજયસિદ્ધિને પોષક બનેછે.

કડી ૫૦, ચરણ ૪. ભાવડૂબી=ભાવ(=પ્રેમની લાગણી)માં ડૂબેલી—ગરકાવ થયેલી.

કડી ૫૧, ચરણ ૧. સંગીતમધુરા—સંગીત જેવા મધુર.

કડી ૫૧ તથા ૫૨ યુગ્મક છે.

૫૧, ચરણ ૪-૧ કપટવેશ ધરેલી છે તેથી ખરા હૃદયના નિઃશ્વાસ નહિં, માટે ‘છળથી’. ‘સુકુમાર’ તે ‘નિઃશ્વાસ’નું વિશેષણ. ‘છળ’નું લેધ્યે તો અર્થ જુદો કરાય:

ભિલાડું પડી જાય હેવું છળ નહિં પણ સૂક્ષ્મ, અજ્ઞેય, હેવું.

કડી ૫૨. જાયામૂર્તિ—ખરી યશોધરા નહોતી માટે હેની આભાસમૂર્તિ.

કડી ૫૩. રેહિણી—નદીનું નામ; એ નદીના તટ ઉપર કપિલવાસ્તુ નગર આવ્યું હતું. (" Buddhism," Rhys Davids, P. 55)

કડી ૫૫. ચરણ ૩. વૈરાગ્યની ભાવના તે સ્વપ્નવત્ અસત્ય એમ માનીને, મનાવવા ઇચ્છીને, ' આ સ્વપ્નસુખ' એમ કહેછે.

ચરણ ૪. મિથ્યાભાસી સ્વપ્નના પડજાયામાં હું પ્રત્યક્ષ, અનુભવ—સ્પર્શાદિકથી—થાય હેવી યશોધરા ભીલીધું—એમ બતાવેછે.

કડી ૫૭. પૂર્વાર્ધ—છળવા આવેલીને ભાસમૂર્તિરૂપે બુદ્ધ પોતાની અસૌકિક્ક જ્ઞાનશક્તિથી જાણી લીધી હતી, તેથી કહેછે તું શોભના (સુન્દર રૂપવતી) છે પરંતુ ભાસમૂર્તિ જણાઈ આવેછે, અને તેથી મહારા આત્મામાં પ્રતિધ્વનિ તું ભિખવવી સકતી નથી; ત્હારી જાયા, ત્હારું પ્રતિબિમ્બ, મહારા હૃદયમાં પડતું નથી.

અથવા—

મહારા આત્મામાં જાયા ત્હારી પડતી નથી, પ્રતિધ્વનિ થતો નથી, તે ઉપરથી હું જાણી સકુંછું કે તું ભાસમૂર્તિ છે.

આ એમાંથી કિયો અર્થ વધારે મનોગમ, મનોરમ, છે, તે સુઘ વિવેચકને સાંપુંછું.

મૂળમાં—

Fair and false Shadow ! is thy playing vain એમ પંક્તિ છે. ત્હારો વેશ ભજવવાનો આ પ્રયત્ન વ્યર્થ છે—એ વચનમાં તો એટલું જ જણાય છે કે હેની અસર મ્હારા ઉપર નહિ થાય; ત્હારી છાયા મ્હારા આત્મામાં પડશે નહિ—પરંતુ આ અર્થ તો કડી ૫૬ ચરણુ ૩ માં આવી ગયો; હેનો વિસ્તાર આ ૫૭ મી કડીના પૂર્વાર્ધમાં કરાયો છે.

કડી ૫૮. ચરણુ ૩. અન્ધ=અન્ધકારભરેલો; અથવા, અન્ધ બનાવનાર જ્યાં કશું સૂઝે નહિ હેવો.

કડી ૫૯, ઉર-ઉરમાં; સુન્દરીનાં વૃન્દનાં ઉરમાં.

કડી ૬૦. મૂળમાં આમ છે:

all that comely rout
Faded with flickering wafts of flame, and
trail Of vaporous robes.

આ કાંઈક અગમ્યાર્થ કલ્પનાને વિસ્તીર્ણુ ઉપમામાં ખરોખર ઊતારાઈ છે કે કેમ તે વિશે ખાતરી થતી નથી.

કડી ૬૧. ચરણુ ૨. ઝંઝાવાત—ઝંઝાવાતે, એમ તૃતીયાનું રૂપ લેવું.

ઉત્તરાર્ધ અત્યાર સુધી દસ પાપમાંનાં કાંઈક સૌંમ્ય ભાસી પાપ આવી ગયાં. હવે ભયંકર અને બુગુપ્સાજનક

પાપોનો પ્રવેશ કરાવેછે. એ અત્યાર સૂધી મારની સેનાના પૃષ્ઠભાગમાં, 'Reserve' તરીકે (આકી રાખેલા દળ તરીકે), હતાં.

ચરણ ૪. એ તુમુલ-પૂર્વાર્ધમાં ઉદ્દિષ્ટ કરેલું તોફાન, મેઘ અને વટોળિયાનું.

કડી ૬૨. અહિં ભયાનક અને ખીભત્સ રસનું કાંઈક મિશ્રણ કરનારું વર્ણન છે.

કડી ૬૩. શ્રરણ ૨. *અક્ષોધેન જિને ક્રોધં વચનનો અહિં વિનિયોગ બુદ્ધ ભગવાને કર્યો.

[નહિ વેરેન વેરાનિ સમ્મન્તીઘ કુદાચનં ।

અવેરેન ચ સમ્મન્તિ એસઘમ્મો સનંતનો ॥ ૫ ॥

(ધમ્મપદ-ચક્કવગ્ગો)

એ પણ સરખાવાય.]

ચરણ ૪. અણુછતાં=અસ્તિત્વમાંથી, પ્રગટતામાંથી, લુપ્ત, (આ શબ્દ અખો અનેકવારે તત્ત્વજ્ઞાનપર અર્થમાં વાપરેછે. પ્રેમાનન્દ સામાન્ય અર્થમાં, -અદશ્ય, અપ્રકટ, એ અર્થમાં—વાપરેછે: “ક્રોધલ બોલે અણુછતી ” (નળાખ્યાન).

કડી ૬૭. ચરણ ૨. ચીસો તરતી=આમથી તેમ અનેક રથળે ચાલી જતી, માટે 'તરતી.'

*ધમ્મપદ ૨૨૩ (૨૭ ક્રોધવગ્ગો ॥ ૩ ॥) બુવો આખો શ્લોક:—

અક્ષોધેન જિને ક્રોધં અસાધું સાધુના જિને ।

જિને કદરિયં દાનેન સચ્ચેનાલીકવાદિનમ્ ॥

ચરણ ૪. નરકદ્વાર--માં 'ક' થડકાવવાનો.

કડી ૬૯. ફલ ૨ ભું. વપ્ર=કોટ.

કડી ૭૦-૭૧. યોધિવૃક્ષની ખહારના ભાગમાં જ બધું તોફાન મચ્યું હતું; તેથી અંદરના ભાગમાં એ ભયંકર છતાં કાંઈ પ્રવેશ ના કરી સક્યું. એ વૃક્ષનાં બધાં પાંદડાં, ઉલટાં, સ્થિર રહી ચાંદનીમાં ચમકતાં હોય એમ રહ્યાં; આ ધુન્ધના આત્મિકબળના અઘૌકિક પ્રતિઘાતરૂપે ચમત્કાર થયો.

કડી ૭૩. સમ્માસંબુદ્ધ (સમ્યક્ગંબુદ્ધ:-પૂર્ણ મહારાજાન ભરેલા) થયા, તહેને અનુરૂપ બાહ્યસૃષ્ટિમાં પણ ફેરફાર થઈ ગયો, તે સમીરની મૃદુ લહરી, શાન્તિ વિશ્વમાં પસરી, ક્ષિતિજમાં ડૂબતો શશી, એ ત્રણ આછા પીંછીના લસરકા વડે સચોટ ચિત્ર કવિએ રજૂ કર્યું છે.

વિયોગિની યજ્ઞોધરા

ધુન્ધચરિતનાં આ એક કથાભાગ--'The Light of Asia'-માંથી ભાષાન્તર કરીને પ્રગટ કર્યો છે. એ મહાકાવ્યના ૭ માં સર્ગના આરમ્ભની ૮૮ પંક્તિયોનું ભાષાન્તર આ કાવ્યખણ્ડમાં છે.

કડી ૧, પંક્તિ ૨.

નિજ-આ શબ્દનો સંબંધ કડી ૨ માંનાં 'શુદ્ધોદન રાજ' સાથે છે.

‘મુખવચન’ અને ‘દર્શનશ્રવણુ’ એ યથાસંખ્ય સંબંધમાં લેવાનાં છે; ‘દર્શનને મુખ’ અને ‘શ્રવણને વચન’ દુર્લભ થયાં; પોતાના પુત્રના મુખનું દર્શન અને વાણીનું શ્રવણુ દુર્લભ થયાં.

કડી ૨, પંક્તિ ૧.

શુદ્ધોદન-સિદ્ધાર્થનો પિતા. તેથી બુદ્ધને (સિદ્ધાર્થને) શૌદ્ધોદનિ (શુદ્ધોદનનો પુત્ર) એમ પણ નામ અપાયછે.

શાક્ય સામન્ત-સિદ્ધાર્થ જે clan-ગતિ-માં જન્મ્યો હતો તે ગતિનું નામ શાક્ય હતું; એ ગતિના લોકો ખેતીનો ધંધો કરતા હતા; હેમાંનાં થોડાંક કુટુંબો રાજવંશી હતાં. ગૌતમ બુદ્ધ (સિદ્ધાર્થ) જે રાજકુટુંબમાં જન્મ્યો તે રાજકુટુંબને પણ શાક્ય નામ અપાયલું જણાયછે.* શુદ્ધોદનના તાબાના ઉમરાવો (Lords) એમ મૂળમાં છે, તે ‘સામન્ત’ શબ્દથી મહેં રૂપાન્તર કર્યું છે.

પંક્તિ ૨, મન અતિ મન્દે-અતિ મન્દ મને.

વિક્રિતનો પ્રત્યય વિશેષ્યને અદક્ષે વિશેષણને આમ ઉચ્ચલાવીને લગાડવાની છૂટચ કવિતામાં લેવાયછે.

કડી ૩, પંક્તિ ૨.

વિરલ વૈધવ્યનું કારણ તરત જ નીચે કડી ૪ થીમાં દર્શાવ્યું; પતિ જીવે છે છતાં નથી જીવતો; કેમકે કચ્છાં છે તે પત્તો નથી; માટે એ જીવે પતિયે વિધવાપણું.

* Childers’ “Pali Dictionary” માં S’akya શબ્દ નીચે આપેલી હકીકતમાંથી.

કડી ૬, પંક્તિ ૧.

‘જણાવે’ ના કર્તા શબ્દો કડી ૫ માંના ‘કિષ્કિંધા
ચારનારા’ અને ‘વણિકગણ’ છે.

કડી ૮, પંક્તિ ૧.

‘કપિલવસ્તુકુલમૌલિ’—કપિલવસ્તુ નગરના રાજાના
કુલના મુકુટરૂપ—સિદ્ધાર્થી.

કપિલવસ્તુ—શુદ્ધોદન રાજાની રાજધાની.

એ નગરનું સ્થાપન કાંઈક સંદિગ્ધ આજ સૂધી
હતું. વિન્સેન્ટ એ. સ્મિથના કહેવા પ્રમાણે ખસ્તી જિલ્લાની
ઉત્તરે આવેલું હાલનું પિપ્રાવા તે પ્રાચીન કપિલવસ્તુ; પણ
એ ઉમેરે છે કે છુએન સંગે વર્ણવેલું કપિલવસ્તુ તે તે
તિગ્રૌર કોટ અને આસપાસનાં ખંડેર તે જ નક્કી છે.
(“The Early History of India, p. 147, note.)

એ જ પુસ્તકમાં પૃષ્ઠ ૨૮૩ માં વિન્સેન્ટ સ્મિથ
કહે છે કે ચન્દ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્યના સમયમાં (ઈ. સ. ૩૭૫થી
૪૧૩ સૂધી ચન્દ્રગુપ્તનું રાજ્ય હતું તે સમયમાં) ફાહીયેન
મુસાફરના પ્રવાસની વખતે કપિલવસ્તુ (અને કુશીનગર)
ઉઝડ અને નિર્જન હતાં; માત્ર થોડાક સાધુઓ વગેરે ત્યાં
રહેતા હતા. ફાહીયેનના પુસ્તકનો વિષય ઈ. સ. ૩૯૯
થી ૪૧૪ સૂધીનો છે. (The Early history of
India, P. 21.)

Rhys Davids (રિહ્સ ડેવિઝ)ના “Buddhism”
નામના પુસ્તકમાં (ઈ. સ. ૧૮૮૬ ની આવૃત્તિમાં પૃષ્ઠ ૨૫ એ)
કહ્યું છે કે કપિલવસ્તુ હાલની કોહાના નદી તે પ્રાચીન

રોહિણીને કિનારે, બનારસથી ઐશાની દિશામાં ૧૦૦ માઈલ ઘેટે હતું; એ જ પુસ્તકને પૃષ્ઠ ૨૭ મે પુટનોટમાં કર્નિંગહામકૃત Ancient Geography (‘પ્રાચીન ભૂગોળ’) નો આધાર બતાવી હાલનું નગર નામનું ગામકું તે પ્રાચીન કપિલવસ્તુ એમ સૂચવ્યું છે.

કપિલ મુનિના વાસસ્થાન તરીકે આ નગરનું નામ કપિલવસ્તુ પડેલું જણાય છે. ‘વસ્તુ’ શબ્દનો અર્થ વાસસ્થાન નથી થતો; ‘વાસ્તુનો’ થાય છે. અશ્વઘોષના “બુદ્ધચરિત” મહાકાવ્યમાં “કપિલવાસ્તુ” એમ નામ નજરે પડે છે (સર્ગ ૬, શ્લોક ૩૦. પ્રો. કાવેલે (Cowell) પ્રગટ કરેલી આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૫૦, પાઠાન્તર C તથા P નાં બુવો.) પાલી ભાષામાં કપિલવસ્થુ શબ્દ છે; અને વસ્થુ તે વસ્તુ તેમ જ વાસ્તુનું રૂપાન્તર બને; તેથી બ્રમથી કપિલવસ્તુ એમ સંસ્કૃત મૂળ ઠરાવી દેવામાં આવ્યું હોય એમ સંભવ છે.

પૃ. ૧૧૪ ચોપાઈ—ત્રણ તાળની ચોપાઈ કહેવાય છે તે.

કડી ૧૩, પંક્તિ ૧.

ઉદ્યાનસરિતા=આગમાં થઈ ને વહેતી નદી, નહાની નદી.

કડી ૧૩ તથા ૧૪ યુગ્મક છે.

‘પ્રિય બે’ (બે પ્રિયજન, સિદ્ધાર્થ અને યશોધરા) એ ‘નિરખતાં’નો કર્તા છે.

અહિં (આ નદીને કિનારે) પૂર્વ સુખનો સમય વીતી ગયો તે સમયમાં એ બે પ્રિયજન સ્હામસ્હામાં બેસીને પદ્મ (કમળ) ના કોશ-ખીડાયલાં કમળ-થી ખચિત (ભરચક

ખનેલો) કિનારો જે'નો છે હેવા (નદીના) જગડપી દર્પણુ
(ચાટણા)માં મધુર અધર અધર (એક ખીજના અધર) જે
ચુમ્મતાં તે નિજ પ્રતિબિમ્બે-પોતાનાં પ્રતિબિમ્બમાં-જેતાં
હતાં.-આમ અન્વય છે.

કડી ૧૪, ચરણ ૪.

અહિં એક માત્રા માપ કરતાં વધી જાય છે. 'મધુર'
એ શબ્દને સમેટી લઈને ઝડપથી ખોલીને ખેસાડવું પડે છે.
'મધુર' શબ્દને અદલે 'મૃદુ' કે એમ ફેરવવાનો વિચાર થયો;
પણ છે તે શબ્દયોજનામાં કર્ણને શ્રવણ વધારે સારું
લાગવાથી માત્રાદોષ સ્વીકારીને છે તેમ જ રાખું છું.

કડી ૧૫, પંક્તિ ૧.

તેમ જ એક ખીજના હાથ (કરશું કર-કર સાથે કર)
ગૂંથાયલા (પ્રતિબિમ્બમાં પણ તેમ રહેલા) જેતાં હતાં.

જળબિમ્બત - જળમાં પ્રતિબિમ્બત થયેલું જેડું
(સિદ્ધાર્થ અને યશોધરાનું જેડું) તે ઉપર કિનારે ખેડેલું;
એટલે પ્રતિબિમ્બમાંનું જેડું જુવે એમ અર્થ ના લેવાનો;
પણ જે'નું પ્રતિબિમ્બ જળમાં પડ્યું છે તે-એમ અર્થ
લેવાનો છે.

કડી ૧૬. લીધાં-હરી લીધાં. આંસુથી (રોઈ રોઈ ને)
આંખોમાંની દીપ્તિ જતી રહેલી.

અધરૌષ્ટ—અધર (નીચકો ઢોઠ), અને ઓષ્ટ (ઉપરકો
હોઠ); અને હોઠ.

કડી ૧૭, પંક્તિ ૧.

એકવેણીધરા—માથાના વાળની જુદી જુદી વેણી જૂંથ્યા વિના, અને સેંથી પાઝા વિના, એક જ વેણીમાં વાળ રાખેલા હેવી.

વિરહિણીને એકવેણી રાખવી એ ઉચિત છે.

પંકિત ૨. સંસ્કારહીન-ધૂપેલ વગેરે કશું નાખ્યા વિનાના; લૂખા.

કડી ૧૮. 'હરેલું' લૂગડું કમરેથી મેખલાના મણિ જડેલા ચાપડાથી બાંધેલું નહિ, અને તેથી હેનો છેડો ઉર ઉપર આડો-સોડિયું વાળેલો-હતો.

કડી ૧૯.

પૂર્વાશ્રમમાં—પતિ જોડે સંયોગનું સુખ હતું એ પૂર્વકાળની સ્થિતિમાં. જીવનમાં ચાર આશ્રમો છે, તેમાં સંન્યાસના આશ્રમને સંબંધે પૂર્વાશ્રમ તે ગૃહસ્થાશ્રમ એમ 'પૂર્વાશ્રમ' શબ્દ વપરાયછે, તે જ અહિં સંયોગકાળના સુખ અને હાલની વિરહદશાના દુઃખ વચ્ચે વિરોધ સૂચવવાને વાપર્યોછે. મૂળમાં તે "In old years" એટલું વચન છે.

પ્રેમાબ્હાનો—પ્રેમભર્યાં આબ્હાન (= ખોલાવવાં): પ્રેમથી પતિ ખોલાવતો તે વચનો.

સંભ્રમ—ગભરાટ; ઝડપ; ઉત્સાહનો ગભરાટ.

પાટલપાંખડી—પાટલ = ગુલામનું ફૂલ.

ગુલામનું ફૂલ ખરું જોતાં મુસલમાનોનો હિન્દુસ્તાનમાં પ્રવેશ થયા પછીનું છે; સંસ્કૃતમાં હેનું અરોઅર નામ જડતું

નથી; તેથી એ સમાપમાં સમીપ નામ લીધુંકે; પાટલ (વિશેષણ)= ગુલાબી રંગનું—એમ છે. પણ પાટલ (નામ) = trumpet flower છે, પણ વિશેષણમાં રંગનું નામ છે તેટલા ઉપરથી ગુલાબ માટે 'પાટલ' નામ યોજવું પડ્યુંછે.

ગુલાબના ફૂલની પાંખડી જેવા હલકા ચરણ પડતા હતા—એમ ભાવ છે.

કડી ૨૧. જ્યોતે—જ્યોતિ વડે, ઉદ્ઘોતે—દીપિત કરે, પ્રકાશિત કરે; ક્રિયાપદ છે; હેનું કર્મ 'શાન્તિ' અને કર્તા 'રવિકિરણો' છે.

અન્વય:—ઘેરા તિમિરમાંથી નીકળતાં ઝળહળતાં રવિકિરણો જે'વાં (જેમ) અરુણોદયની જ્યોતિવડે (પ્રકાશ વડે) રજનીની શાન્તિને ઉદ્ઘોતે (પ્રકાશિત કરે).

કડી ૨૨. હેવાં—એ રવિકિરણો જેવાં.

પ્રેમદીપ—પ્રેમ જે'માં પ્રકાશિત થાયકે હેવા દીવા—એ યશોધરાની આંખ્યો.

કડી ૨૩. નેનમિમ્બ-આંખ્યોના ડોળા.

કડી ૨૫. અશ્રુપૂર્ણ દિનો તણી માત-એ રાત્રિ તે તો પછીના દિવસો આંસુથી ભરેલા તહેની માત, અશ્રુભરેલા દિવસોને જન્મ આપનારી.

સિદ્ધાર્થ ચાલ્યો ગયો તેથી તે રાત્રિ પછીના આંસુ-ભરેલા દિવસોની જન્મની યદ્ધ.

એ અલૌકિક પ્રેમવીર-સિદ્ધાર્થ-ને પોતાના પ્રેમને માત્ર આ લોકના જીવનના બન્ધનમાં પૂરી રાખવો ના

ગમ્યો; હેવો હેનો વિશાળ, ઉદાર, પ્રેમ, ક્ષણિક જીવન કરતાં વધારે વ્યાપક પ્રદેશમાં, માનવસૃષ્ટિ, સર્વ જીવસૃષ્ટિ, વગેરે વિશાળ પ્રદેશમાં હેનો પ્રેમ વ્યાપ્યો.

કડી ૨૭. આ કડીની પૂર્વેની જે કડીઓ ઠાઠાંસમાં પૂરેલા વિચારોની આવેલી હોવાથી, આ કડીનો સંબંધ પાછળની કડી ૨૪માંના 'એક કરમાંદિ મૌકિતક દામ' જેડે લેવાનો છે. એક હાથમાં મોતીની માળા, બીજા હાથમાં પોતાનો પુત્ર રાહુલ આંગળીએ વળગેલો—એમ સ્થિતિ હતી.

નિજ—આ શબ્દ અહિં વાક્ય સંબંધ જોતાં કાંઈક બરોબર નથી આવતો લાગતો. 'હેનો' એમ અર્થ ઉદ્દિષ્ટ છે ત્યાં પોતાનો એ અર્થનો શબ્દ જરાક રૂઢિભંગ કરતો લાગે છે; પરંતુ 'નિજકુંજ' એમ કાવ્યસંગ્રહને એક જણે નામ આપ્યું છે તહેના જેટલું કે જેવું તો અનૌચિત્ય અહિં નથી; કેમકે—'નિજકુંજ' એ નામમાં જે જે વાંચે તહેનો કુંજ એમ અનર્થ થાય છે, અને અહિં તો યશોધરાની જેડે પોતાનો (નિજ) સુત, રાહુલ હતો—એમ રૂઢિને ક્ષોભ ના થાય એ રીતે બંધ ખેસાડાય છે.

ચરણ ૩. અહહેતો = નિર્દોષ; અજ્ઞાન; દુનિયાના રંગથી અસ્પૃષ્ટ (અલક્ષ્મી ઉપરથી હશે ?). મૂળમાં આ શબ્દને પ્રતિરૂપ શબ્દ નથી.

નર્મકાશમાં 'હલેતો' શબ્દ આપી 'દુનિયાંદારીની પૂરી બરોબર નહિં હોય તહેવું'—એમ અર્થ આપ્યો છે. પ્રાથમિક અર્થ 'હળવું' (=હલકું) આપ્યો છે તે ઉપરથી લાગે છે કે

અલક્ષત એ વ્યુત્પત્તિની કલ્પના નર્મદ કવિયે ના કરતાં 'હળવું' ના મૂળ જોડે સંબન્ધ કલ્પ્યો હશે.

કડી ૨૮. પગપ્હાનિયે દોડે;

પગનાં આંગળાંવાળો અગ્રભાગ—આંગળાં—તે જ જમીન ઉપર મૂકીને દોડતો હતો, એમ અર્થ અહિં ઉદ્દિષ્ટ છે. ત્હાં પ્હાની શબ્દ વખતે અનુચિત જણાશે; કેમકે 'પ્હાની' એટલે તો પગની એડી—તળિયા પાસેના ભાગ સહિત. પરંતુ આંગળાં ઉપર ચાલવાને પણ પ્હાનીએ ચાલવું કહેવાયછે એમ યાદ છે તેથી તેમ પ્રયોગ કર્યોછે.

કડી ૨૯. 'જે'ને હઈડે નહિ દુઃખભાર'—નિર્દોષ, અજ્ઞાન યાજ્ઞ રાહુલની સોડલાસ હૃદયદશા યશોધરાના ગમ્ભીર દુઃખની જોડે પડછામાં અહિં દર્શાવીછે.

કડી ૩૦-૩૧. એ ખેની હૃદયની સ્થિતિનો વિરોધ અહિં વળી વિશેષ સ્પષ્ટતાથી દર્શાવાયોછે.

કડી ૩૩. અકસ્માત—શુદ્ધ સંસ્કૃતના ખોડા ત ને સ્થાને આખો ત છન્દને માટે કર્યોછે,

કડી ૩૪. નભવાસી—'વાસી' શબ્દશઃ લાગૂ નહિ પડે. 'નભચારી' એમ અર્થ છે.

વલાકા = સારસ. 'અલાકા' પણ રૂપ છે.

કડી ૩૫. પૂર્વાર્ધ.

અહિં પણ રાહુલનો નિર્દોષ આનન્દ અને રાણીનો જીંડો શોક એ ખેની વચ્ચે છાયાભેદ આલેખ્યોછે.

કડી ૩૬. ચરણ ૧. રાજદ્વાર-રાજમહેલ.

ચરણુ ૩. 'આપણા'—આ શબ્દનો વિશેષ્ય શબ્દ
૪ થા ચરણુમાંનો 'પુર' શબ્દ છે. 'આપણા પુરમાંહિ'—એમ.

ચરણુ ૪.—હુસ્તિનપુર—'હુસ્તિનાપુર'નું આમ ના
ને બદલે ન વાળું રૂપાન્તર હન્દને અર્થે કરવાની છૂટ મહે
તો લીધી ધારી હતી, પરંતુ આપ્ટેના સંસ્કૃત અંગ્રીજ
કોશમાં બંને રૂપ આપ્યાં જણાયાં.

કડી ૩૭, ચરણુ ૧.

અશ્વઘોષકૃત "બુદ્ધચરિત" કાવ્યમાં (સર્ગ ૧૫, શ્લોક
૭૬ માં, આ વૃત્તાન્તમાં નહિં પણ અન્ય પ્રસંગમાં) ત્રપુષ
અને ભલિક એમ નામ છે. (એ સર્ગ અશ્વઘોષની કૃતિ
નહિં, પણ અમૃતાનન્દે રચેલા છેલા ચાર સર્ગમાંનો છે).

Light of Asia માં નામ મૂક્યા પ્રમાણે મહે
લીધેલાં કાયમ રાખવાને બહુ બાધ નથી.

કડી ૩૮, ચરણુ ૧. તેગ્નન—તેગ્નના. હન્દને માટે
'ના' નો 'ન' કર્યોછે.

કડી ૪૦ સિદ્ધાર્થના જન્મ વગેરે વિશે કહેવાયલું છે
કે એ બુદ્ધ થશે, જગ ઉદ્ધારશે, ઇત્યાદિ ભવિષ્ય લાંબા
વખત પૂર્વેથી કહેવાયલું હતું; હેતુ અહિં અનુલક્ષણ છે.

કડી ૪૨, પંકિત ૨. પાંપણ્ય—પાંપણ્યોમાં; સપ્તમીનો
પ્રત્યય લુપ્ત. રેલી—રેલાઈ. કર્મણિ અર્થમાં કર્તાર રૂપ.

કડી ૪૩, ઉત્તરાર્ધ.

હિમનગ (= પર્વત)—હિમાલય—માં ગંગા નદીની.

સંરચ-બરફ બની ગયેલી હોય તે હુનાળામાં-પીગળીને
ઊછળે તેમ.

કડી ૪૪. પંક્તિ ૧.

બર ઉત્કંઠે-ઉત્કંઠાબર; ઉત્કંઠાથી બરેલી થઈને; બર
(બરપૂર) ઉત્કંઠાએ.

કડી ૪૪.-ઉદ્દ-ત=વાર્તા; વૃતા-ત; સમાચાર.

તેહ-પાન = તહેનું પાન. 'ઉદ્દ-તના પાન કાબે
શ્રવણ તૃપિત થાયછે.' — આ માટે 'આર્તનો પુકાર'એ
કાવ્યની કડી ૩ ઉપરની ટીકા, 'નૂપુરઝંકાર' આવૃત્તિ
ખીજના પૃષ્ઠ ૧૮૦ મે જીવો. અહિં પૂરવણી તરીકે
ઉમેરું છું કે રસનેન્દ્રિયવિષય સર્વમાં તીવ્ર હોય છે તેમ
આહ્લાદક પણ હોય છે એમ કોઈ માને તો મનાય; અને
'રસ' શબ્દનો મૂળ અર્થ તો રસનેન્દ્રિય—ચાખવાના
ઈન્દ્રિય-નો સંબંધી જ છે; રસ = ચાખવું એ મુખ્ય
અર્થ છે; પછી લાક્ષણિક અર્થ ખીજ રસ માટે થયો.

કડી ૪૬, પંક્તિ ૧.

જવ— 'જઓ' નો 'ઓ' ટૂંકાઈને થયેલું રૂપ.
'નૂપુરઝંકાર' આવૃત્તિ ખીજ (ટીકા પૃષ્ઠ ૧૮૧ મે)
'નૂતન વર્ષ' કાવ્યની કડી ૧ પંક્તિ ૨ ઉપરની ટીકામાં
'ગાઓ' એમ રાખેલું છે- 'ગાવ' એમ ના કરતાં—તે
વિશે તે સ્થળે કહ્યું છે કે 'ગાવ' એ રૂપ બહુ પરિચિત
નથી. તે સાથે આ 'જવ' પ્રયોગનો વિરોધ ગણવાનું
કારણ નથી; અપરિચિત છતાં રૂપ સ્વીકાર્યું એટલું જ;

તેમ વળી ‘બવ’ એ ૩૫ વધારે પરિચિત છે, ‘ગવ’ એ ઝોાધું પરિચિત છે.

બહુપારી—બહુપારીને; ખીછ વિભક્તિનો પ્રત્યય લુપ્ત છે.

કડી ૪૭. પંક્તિ ૨. અનિચ=ગાંસડી, ક્રાથળી.

કડી ૪૮. સોનંયો=સુનાનો શિક્કા; સુનામ્હોર.

પંક્તિ ૨. જો—જો રત્ન.

બુદ્ધનું ગૃહાગમન

ગૃહત્યાગ સિદ્ધાર્થે કર્યો તે વખતે હેની ઉમર ૨૯ વર્ષની હતી. (Rhys Davids, ‘Buddhism,’ P. 29). પાછળ આપણે ‘વિયોગિની યશોધરા’ કાવ્યમાં જોયું તે પ્રમાણે સાત વર્ષ એ વાતને યર્ષ ગયાં હતાં : ત્યાગ વખતે રાહુલ માતાના ઉદરમાં હતો—૪, ૫ માસની ગર્ભાવસ્થામાં; અને ‘(વિ. યશો. ’ વખતે “વર્ષ સાત તણો દિવ્ય આળ,” કડી ૨૮). અર્થાત્ ગૃહાગમન વખતે બુદ્ધની ૨૯+૭=૩૬ વર્ષની ઉમર હતી. હેના ભર જવાનીમાં બુદ્ધત્વ પામેલો પિતાના નગર તરફ આવે છે.

કડી ૧—૨. બુદ્ધત્વનાં ખાસ લક્ષણો અલિં સંક્ષેપમાં સંગૃહીત કર્યાં છે : દયા, દુઃખનિવારણ, જ્ઞાનન્યોત્તિનો પ્રતાપ, દુઃખિત જગત્ને બોધામૃતદાન, તપોબળ,—આ સર્વને પ્રતાપે શિષ્યગણનો સહચાર.

કડી ૧, ચરણ ૩. નવા જ્ઞાનાદિત્યે.—બુદ્ધના પૂર્વના અને સમકાલીન સંપ્રદાયોમાં પ્રાચીન ઉપનિષતકાળના

જ્ઞાનનો લોપ થયો હતો, યજ્ઞયાગાદિકની જડપૂજા પ્રયત્ન હતી, તેથી ધ્રુવને મળેલું જ્ઞાન નવીન હતું.

કડી ૨, ચરણ ૪. પિતાની આજ્ઞાથી.—વસ્તુત : પિતાનું, લગલગ વિનંતીરૂપ નિમંત્રણ હતું.

કડી ૩. ચ. ૧. નગર...આવતું લાગે.—

આપણે કોઈ નગરાદિક તરફ પ્રયાણ કરિયે છિયે, ત્યારે આપણે ત્યાં આવ્યા એમ ના ખોલતાં તે તે નગરાદિક આવ્યું એમ પ્રયોગ કરિયે છિયે. હેમાં વસ્તુસ્થિતિ જોડે વિરોધ આવે છે, પરંતુ હેની અંદર માનસિક દર્શન જુદી રીતનું સમાયલું છે.

ચરણ ૧—૨ માં ‘ લાગે—લાગે ’ એ યમક કાંઈક હીનયમકનું સ્થાન લેછે.

ઉત્તરાર્ધ—ભરતી ચઢે અને કિનારાને રેલી નાંખે તેમ ભાવનો પ્રવાહ ઉદ્દેક પામીને ચિત્તને રેલતો હતો.

કડી ૪. ચરણ ૧. માત. — સિદ્ધાર્થની માતા, — માયા — તો હેને, બાર વાસાની અંદર (સાત વાસનો) મૂકીને મરણ પામી હતી. તો, અહિં, ‘ માત ’ શબ્દ શા માટે ? — હેની માશી (જે હેની ઓરમાન માતા પણ હતી તે), પ્રજાપતિ નામની એ બીજી રાણીએ સિદ્ધાર્થને ઉછર્યો હતો; તેથી હેને તો એ જ માતા હતી.

ચરણ ૨. હૃદય રડતી — ઉચ્ચાર વડે નહિં; વાણીથી નહિ, પણ હૃદયમાં જ હેનું રુદન હતું.

ચરણ ૪. શીઘ્ર—અવ્યય લેવો. શીઘ્ર ઝોડેલો એમ અન્વય. છતાં પ્રથમ દષ્ટિયે પડે ધર તે સાથે સ્મરણુ તરી આવે હેમાં રહેનારાંનું—તાત, માત, અને છેલ્લી પણ ખેલ્લી વહાલી પત્ની, તે સાથે પુત્ર અને મિત્રો—આમ સ્વાભાવિક ક્રમ આ શ્લોકમાં સચવાયો છે. ‘એ—એ’ એમ પુનરુક્તિમાં લાગણીની તીવ્રતા સૂચવાય છે; અથવા તો, દ્વરથી દીકું એટલે ઝોળખતાં ખાતરી ન થઈ, પંચી ‘એ’ હા, ‘એ જ’ એમ ભાવ સૂચવાય છે. સ્મરણુપટ ઉપર આ ચિત્ર પ્રગટ થવાની સાથે જ, વધારે આદ્ર્ભાવથી પીગળાવનારો પ્રસંગ—વહાલીનો સંગ મધ્યરાત્રિયે તબ્યો તે—ઉપસ્થિત થાય છે; જે છેલ્લા ચરણમાં આંક્યો છે.

‘સહુ થકોં દુસ્ત્યજ એક,

“રાણી મધુરી ! તે તબ્બું હવે,

તુજ ભુજવલ્લી વહાલી સુરેખ ”

(મહાભિનિષ્ક્રમણુ, કડી ૨૫)

એ વિષમ પરિત્યાગનું સ્મરણુ વિશેષ બળથી તરી આવે છે.—(ને ઝોડેલો એ ચતુર્થ ચરણમાંનો ‘ને’ શબ્દ અન્વય માટે તૃતીય ચરણના આરંભમાં સમઝવાનો છે; ‘પૂર્વનો એ પ્રસંગ’ હેમાં એક વચન છે અને ‘એ’ પ્રસંગ ક્રિયો ? તે વહાલીનો શીઘ્ર ત્યાગ—એમ વક્તવ્ય છે, તેથી.)

કડી ૫. આ સ્મરણુમાંથી આંખમાં આંસુ, કંઠમાં રંધણુ, એ ભાવ (સાન્નિવક ભાવ) પ્રગટ થાય છે, તે બુદ્ધના વૈરાગ્યજોડે વિરોધમાં આવે હેવા મમતામોહથી

નહિં, પણ પ્રિય જનને દુભાવ્યાં એ સમભાવસ્પુરણથી જ; તે દર્શાવે છે : “ હા ! દુભવ્યાં પ્રણયિજનનાં, ” ઇત્યાદિ વડે.

ચરણ ૪. ચક્રવાકીને તો રજની જતાં પ્રિયસંયોગ થવાની આશા ટકાવી રાખેછે, તેથી

ગહર્ભં વિ વિરહદુઃખં આસાંધો સહાવેદિ ।

એમ શકુન્તલાની સખી કને કવિવર કાલિદાસે કહેવડાવ્યુંછે; યક્ષનો શાપનો આર માસનો અવધિ પૂરો થતાં હેતી પત્નીને પુનઃ સમાગમની આશા સઘઃ પાતિ હૃદય વિયોગમાં રોકી રાખેછે, તેથી એ જ મહાકવિયે—

આશાબન્ધ : કુમ્ભસદશં પ્રાયશો હ્યાહ્નનાનો

સઘઃપાતિ પ્રણયિ હૃદયં વિપ્રયોગે જ્ઞણદ્વિ

એ સત્ય મેઘને સંબોધતા યક્ષના મુખમાં મૂક્યું છે.

પણ યશોધરાને તો—પતિ ત્યાગ કરીને ચાહ્યો, તે ચાહ્યો જ; કર્કાં ગયો ? કર્કારે આવશે ? એ કથું આશ્વા-સનસ્થાન હતું જ નહિં; તેથી કહેછે:

“ શા આલમ્બે યુગસમ વડાં ” ઇત્યાદિ

કડી ૭. આ વિચારોથી ગતિ, વૃત્તિ અને મતિને—રોકી ના રહ્યા પણ—ગૂંચતી રહ્યા, તેથી માર્ગ તો (ચરણ ૪) જ્ઞેતજ્ઞેતામાં પૂરો થઈ ગયો. પૂરો થઈ ગયો જ્ઞેત-જ્ઞેતામાં—એ ખરું પણ

ચરણ ૩. એ અનેરા ધ્યાનમાં—સહજ ક્રમ કરતાં વધારે લાંબો સમય વહી ગયો. તપની સમાધિના ધ્યાનથી

જીવ્હા પ્રકારનું જ આ વિચારનિમગ્નતાનું ધ્યાન હતું, તેથી ‘અનેરું’ એ ધ્યાન.’

કડી ૭. એ ધ્યાનમાં ભંગ કરનાર કોઈ નહોતું; મારની સેના તો હારીને કેટલી મુદત ઉપર તિમિરમાં પેશી ગઈ હતી. આ ધ્યાનનો ભંગ તો પુણ્ય પ્રસંગથી જ થયો; પૂજન વન્દન કરવા આવતા પુરજનોના ગમ્ભીર શોરથી થયો.

કડી ૯. પુણ્ય અને હેના શિષ્યોના સંઘમાં એ પોતે અગ્રગામી હતો; એટલે યશોધરાનું વાસસ્થાન અગ્નણતાં જ નજરે પડ્યું.—તે સાથે હૃદયમાં એ વિરુદ્ધ ભાવનું મિશ્રણ થયું. ‘વિશ્વને ભૂલતો ચાલ્યો’ એમ એ સ્થાનના ગૂઢ, અજ્ઞાત, આકર્ષણનું અળ; અને પત્નીદર્શનથી શું શું હૃદયમાં થશે? શી રીતે હેની ક્ષમા યાચી સકાશે?—ઈત્યાદિ ભયકમ્પ થતાં ‘અંતરે કૈંક કમ્પતો’ એમ આકર્ષણથી વિરોધિ અળ, અથવા તો એ આકર્ષણને સંયમિત કરનારું અળ, પ્રવર્તવું અતાવ્યું છે.

કડી ૧૦. યશોધરા ધરના દ્વારના બહાર ઊભી છે;— ઈ. આ વર્ણન કવિએ જોટલું વાચક માટે મૂક્યું છે તેથી વિશેષ પુણ્યની નજરે પડી એ ઉદ્દેશથી, જાણે, પુણ્યને માટે જ મૂક્યું છે.

ચરણ ૧. ઊભી=ઊભી રહી. ઊભું—એ શબ્દ (સં. ડર્બ, પ્રા. સ્વમં ઉપરથી આવ્યાથી) મુજ. માં પણ વિશેષણ જ છે; સોરઠવાસીઓ ‘લાગ્યું’ હેતું ‘લાગું’ ઈં—રૂપ આપે છે તેથી લાગૂ ઈ. ધાતુના સામ્યથી ઊભું તે

ઊભ્યુંતું માની, ઊભ ધાતુ કદપી ઊભવું ઈ. પ્રયોગ, ભ્રમથી જ, કરેછે. તળ ગુજરાતમાં 'ઊભું' વિશેષણ જ છે; તહેનો એક જ અપવાદ છે: 'એ આવીને ઊભો—જેવા પ્રયોગમાં 'ઊભો રહ્યો' એ અર્થમાં ભૂતકાળનું ક્રિપાપદ હોય એમ પ્રયોગ થાયછે. અહિં એ અપવાદ પ્રયોગ જ છે.

ચરણ ૨. નયનમાં અશ્રુ આવ્યાં,—અચિન્તિત જ આવ્યાં; તે હર્ષનાં, ત્યાગગનિત ગૂઢ ખેદનાં, સાત વર્ષ અસહનું સહન કર્યું એ સંવેદનથી,—ઈત્યાદિ મિશ્રભાવથી નીકળી આવેલાં. પરંતુ એ અશ્રુને આવતાં વાંત રોકેછે,—અશુભચિહ્ન આ પ્રસંગે અનુચિત એમ ગણીને, તેમ જ આત્મસંયમને લીધે, નિર્બલતા રોકવાને પતિને હેની શી અસર થશે તે જ્ઞાનની સંદિગ્ધતાને લીધે.

ઉત્તરાર્ધ:—આ સંદિગ્ધતાથી જ છુદ્ધને માત્ર સાધુગનને ઉચિત સંબોધન શબ્દ વાપરું? કે હૃદયનાથને ઉચિત શબ્દથી? એ તર્કવિતર્ક થાયછે, ને સંબોધન શબ્દ હૃદયમાં સંતાઈ રહેલા શબ્દકાશનાં પાનાં ફેરવીને સોધે છે. 'શોધતી' એ શબ્દનું સુભગ ઔચિત્ય આ પ્રકારે જણાશે.

ધડીક નાથ લણી જીવેછે, તે હૃદયનાથ સંબંધને બળે; ને વળી નેત્રો મીચી દેછે તે મુગ્ધાની લજ્જાથી નહિં પણ, સાધુની તરફ એ ભાવના અનોચિત્યના ભાનથી:—એમ કાંઈકે ધ્વનિ છે.

'રોકતી,' શોધતી,' 'જેતી,' અને 'જતી' એ વર્તમાન કૃદન્તના રૂપો 'રોકેછે' ઈત્યાદિ પૂર્ણ વર્તમાનકાળના ક્રિયાપદના રૂપના અર્થમાં જ છે.

ચરણુ ૪. 'ને' એ સંયોજક અવ્યય 'જેતી નાથ ભણી' પછી લેઈને અનવય કરવો.

કડી ૧૧. હેતી આ સંદેહદોલાયમાન સ્થિતિનો નિકાલ બુદ્ધની સ્વયંકૃતિથી જ આવી ગયો; 'દોડતો આવી પતિ પાસે પડી ગયો.'

પતિ; યતિ નહિ:-કવિ એકેક શબ્દમાં અજબ ઔચિત્ય પૂરેછે. આ સ્નેહીજનના gesture (ભાવપ્રદર્શક કૃત્ય)નો પ્રતિધ્વનિ પણ તહેવો જ આવ્યો: 'હાં હાં, ંહાલા' રોકવાના 'હાં-હાં' શબ્દ સાથે 'બહાલા' સંબોધને બંનેના હૃદયને સ્નેહ-અલુપ્ત સ્નેહ-ની ઝૂંખલામાં બાંધી લીધાં.

કડી ૧૨. ચરણુપાતના ભાવપ્રદર્શક કૃત્યમાં સર્વ ભાવ ભરાયા હતા; વાણીથી તત્કાળ હૃદય કાલવતુ અશક્ય હતું; તે, કૃત્યથી આશ્ચર્યમૂઠ થયેલી યશોધરાને, અન્તે વાણીપ્રવાહમાં ભાવ પ્રગટ થાયછે. પરંતુ તેમ કરતાં પહેલાં ભાવો-દ્રેકને યોગે જીભ ધૂળેછે.

મૂર્છાના-મૂર્છા'ના અર્થમાં આ શબ્દપ્રયોગ કર્યોછે, તે અર્થમાં પણ સંસ્કૃતમાં વપરાયછે.

કડી ૧૩, ચરણુ ૨. વજ્ર જેવું કઠોર શસ્ત્ર, કુસુમ જેવા કામળ પદાર્થ ઉપર પ્રહારાર્થે વાપરવું હેમાં પ્રમાણનું અસમાનપણું ને તેથી જ કૂરતાનો અતિરેક સૂચવાયછે.

ન સ્તલુ ન સ્તલુ વાણ: સંનિપાત્યોડયમસ્મિન્
મૃદુનિ મૃગશરીરે પુષ્પરાશ્વાવિવામિ: ।
શ્વ વત હરિણકાનો જીવિતં ચાતિલોલં
ક્વ ચ નિશિતનિપાતા વજ્રહારા: શરાસ્ત્રે ॥

એ કણવશિષ્યનું દુષ્ય-તને કહેલું વચન યાદ આવશે.

આ ઉરકુસુમ-એટલે તારું ઉર કુસુમ.

‘આ’ નો પ્રયોગ ભોલનાર પુરુષ માટે પણ વપરાય છે તેમ અહિં નથી.

ચરણુ ૩. વહી ગયો—ચાલ્યો ગયો. આ કાઠિયાવાડી પ્રયોગ છે, તળ ગુજરાતમાં તો ‘વહી ગયો’ એટલે દુરાચારી થઈ ગયો, એમ અર્થ થાય. કાઠિયાવાડીમાં પણ ‘વહ્યો ગયો’ એમ પ્રયોગ વસ્તુતઃ છે.

કડી ૧૪ તથા કડી ૧૫ મીના પૂર્વાર્ધમાં યશોધરાના તપની યુક્તિના તપ કરતાં ઉત્કૃષ્ટતા બતાવી છે.

કડી ૧૫, ઉત્તરાર્ધ. યુક્ત અત્યારે યોગી મટી યશોધરાનો પ્રેમી થયો હોય હેવાં વચન કહે છે; આ શું? આટઆટલાં કષ્ટોથી સંચિત કરેલું તપ, ‘વહાલી’ કહીને, વહાલીપદમાં પત્નીને સ્થાપીને, યુક્ત ભગવાન, ખોઈનાં ખેંચે કે શું? ના;—પોતે જ ખુલાસો આપે છે:

“વહાલું વિશ્વ સમગ્ર આ હૃદયને,” ઇત્યાદિ.—

કડી ૧૬ મીનાં વચનથી; જેમાં એમ પણ સૂચવાય છે કે આ સ્નેહનાં મૂળ શરીરથી પર રહેલાં, ઉચ્ચસ્થાનમાં, સર્વમૂલ અશ્વત્થના જેવાં છે.

કડી ૧૫, ચરણુ ૪. ‘સંગ ચકનાં ઊભી સખીયે રહી’ એ વાક્યનો અર્થ કાંઈક સુગમ નથી જણાતો. ‘હરાણે અર્થ ખેસાડાશે ખરો.

કડી ૧૬ મીમાં જે અસાધારણ ન્યાયકોટિ યોજી છે તે સ્નેહના રંગથી રંગાયા છતાં તર્કદોષવાળી નથી.

ચરણ ૩. એ ન્યાયકોટિથી પ્રતિજ્ઞાનિગમ કર્યું તે ઉપરાંત 'વહાલી' પદ માટે વિશેષ સમજણ દલીલ 'સાહુત્વથી શોભતી'—એ વચનમાં આવી ગય છે.

ચરણ ૪. વહાલી એ સંબોધન માટે ઉપર તર્ક પ્રમાણ આપ્યાં; પરંતુ તે સર્વને આદ્રતા અર્પનાર અંશ 'સ્નેહથી' શબ્દમાં છે.

ઉર ચહે. બુદ્ધિનો પક્ષ અવલંબીને 'વહાલી' વિશેષણનું સમર્થન તો કર્યું જ; તે ઉપરાંત, બુદ્ધિના કરતાં પણ ઉચ્ચ દર્શન કરનારી હૃદયમતિનો પક્ષ આ જે શબ્દોમાં પ્રગટ થાય છે; પ્રમાણમન્તઃકરણપ્રવૃત્તયઃ એ કવિ કાલિદાસે સ્થાપેલો સિદ્ધાંત અહિં પ્રવર્તે છે.

કડી ૧૭. અમોલી ભેટ લાવ્યો હું—એ ભેટ તે કેઈ? કવિ તરત નથી કહેતા. ડાવ્યના અન્તિમ શ્લોકોમાં (ખાસ ૨૯ મામાં) એ ભેટનો ઇશારો છે. પોતાને બુદ્ધત્વ પ્રાપ્ત થતાં જે જગતની સેવા, સહાનુભૂતિ, દયા, ઇત્યાદિ લક્ષણો તે પોતાની 'વહાલી'ને અર્પણે ભેટરૂપ અર્પણ કરવાનો ઇશારો છે; પોતે તપથી પ્રાપ્ત કરેલા ધનમાં ભાગની ભેટ અર્પવાની છે તે.

ક્ષમાની ભાવની ભિક્ષા—ક્ષમા એ બુદ્ધત્વનું એક લક્ષણ જ છે; તે પત્ની કને માગવામાં ભાવતા ભોજનની જ ભિક્ષા ગણાય.

कडी १८. ध्यान-चिन्तन, समाधि, जेवां साधनथी, जे विषम मार्ग सेवीने प्राप्त पोते करेलां ते द्यानां सूत्रो यशोधराने हृदयगुण वडे ज सडज उपलब्ध थयेलां 'सुद्ध ज्युवेछे. आ पुशामदनां वचन नथी, क्षमायाचना सङ्ग थाय जे हेतुथी पटावचानां वचन नथी. यशोधरा पतिने वधाववाने पुष्पमाणा लभने जेबी, आर्द्र हृदयनां व्यश्रु वगेरे प्रगट थतां जलुयां—जे वर्तनमां ज क्षमा अने द्याने साक्षात्कार थयो. जे सुद्धिपरायण साधनेथी असाध्यवत् ते हृदयवृत्तिथी लावस्रोतथी, सडज साध्य छे. पूर्वोक्त मार्ग विषम अने अंदिग्ध, उत्तरोक्त मार्ग सरल, द्रंका अने निश्चित.

कडी १९. सुद्धनां लक्षणामां देवण शुष्क ज्ञाननुं प्राप्त्य नथी. प्रेमभावने तो परम भ्रोडुं स्थान छे;— अने तेथी ज हेना ज्ञानपक्षमां पणु आर्द्र अंश ओतप्रोत छे; ते दर्शाववाने, तेम ज, 'जेयो प्रणयपथ' छष्टि लक्ष्य छतुं ते दृष्टिथी 'वडावी' संशोधनमां रडेवी वृत्तिनुं शुद्धत्व स्थापवाने, प्रेममीमांसा आ श्लोकमां शर करेछे. जे प्रणयपथ जेयो छे जे जूलवानुं नथी; अने तेथी ज, जे जूले, उच्चप्रणयपथी यणे, तो—घटित नहिं सुद्धत्व मुजने.

इभडे—

दयाथी पूरेनुं हृदय प्रणयडीन रडे ज नहिं. दया अने प्रेमने अटण संबन्ध अताववाने

कडी २०-२१ मां सभण संक्षिप्त वचने भूहयांछे.

समभावजनित हृदयनी आर्द्रता ते दयानुं लक्षणु छे;

અને સમભાવ તે પ્રેમની જ એક પ્રવૃત્તિ(function)છે; તેથી દયાનું બીજું પ્રેમમાં છે, માટે જ,

“ દયા ને પ્રેમનો વહાલી ! ના વિશ્લેષ બની શકે.”
ખોટાદકરનાં અર્થભાર ભરેલાં સંક્ષેપસૂત્રોમાંનું આ એક સખળ સૂત્ર છે. એટલું જ નહિં, પણ—

પ્રેમરહિત દયા એ વસ્તુ જ અશક્ય છે.

કડી ૨૦ નું ઉત્તરાર્ધ તે પૂર્વાર્ધની પુનરુક્તિ નથી, તે ફલિતસિક્ષાન્ત (corollary) પણ નથી; પણ પૂરક સત્ય છે.

કડી ૨૧ ના ઉત્તરાર્ધમાં તે ૨૦ મીના ઉત્તરાર્ધની શબ્દાન્તરદ્વારા પુનરુક્તિ છે ખરી.

કડી ૨૨. બુદ્ધની ત્યાગભાવના જોડે પ્રેમભાવનાને વિરોધ આવતો નથી, તે બતાવવાને આ કડીમાંનું વચન છે. ત્યાગ તે સ્વાર્થી મમતાનો ત્યાગ, સકલ વિશ્વને બંધુ-ભાવના પ્રેમવિસ્તારમાં સંધરી લેનાર બુદ્ધે એ બંધુત્વનો ત્યાગ કદી કર્યો જ નહોતો.

સુગત—Who walks well, happy, blest. The Blest or Auspicious one is a common epithet of a Buddha. (Childer's Pali Dictionary).
શુભ રીતે આવનાર; સુખી, કલ્યાણમય. કોઈ પણ બુદ્ધનું સુગતો એ નામ ગણાય છે; અને ગૌતમ બુદ્ધનું વિશેષતઃ.

બુદ્ધે વિશ્વબંધુત્વ કદી પણ તજ્યું નથી; માટે જ હેનો વિશેષ અધિકાર બતાવવાને કહે છે:—

કડી ૨૩. “સદા સંસારનો.” ઇત્યાદિ.

“સંસાર’નો પ્રથમ ઉપસ્થિત થનારો અર્થ’ તો વહી જતો જગતનો વ્યવહાર. પણ અહિં માત્ર ‘વિશ્વ’, ‘જગત’ એ અર્થ લેવાનોછે.

એ વિશ્વનાં સંકટો કાપવાનો અધિકારી યુદ્ધ બનેછે;
ક્રમકે

વિશ્વનો સદા સ્નેહી છે, અને દુઃખમાં દુઃખી થાયછે. યોગસૂત્રમાં મૈત્રી, ક્રુષ્ણા, મુદિતા અને ઉપેક્ષા એમ ચાર ભાવનાઓ મનાઈછે; યૌદ્ધ મતમાં પાંચમી ભાવના બહુમ એ ગણાયછે. અહિં મુખ્ય ભાવનાત્રય લક્ષ્યું: મૈત્રી, મુદિતા અને ક્રુષ્ણા. વિશ્વબન્ધુત્વ—સર્વ’ માનવ (અને પ્રાણી) તરફ સ્નેહ, પ્રેમ—તે મૈત્રી; એ બીજરૂપ ભાવનામાંથી બે ભાવનાઓ પ્રગટે: મુદિતા અન્યના સુખમાં સુખી થવું તે, અને ક્રુષ્ણા—અન્યના દુઃખે દુઃખી થવું, એ દુઃખમાં સહ-ભોગ તે. આ કડીના પૂર્વાર્ધમાં—સદા સંસારનો સ્નેહી એ વિભાગમાં (મૈત્રીનો સંગ્રહ શક્ય છે, છતાં વિશેષ રૂપે) મુદિતાની ભાવના નિર્દિષ્ટ થઈ ગણીશું; અને ‘દુઃખી દુઃખ વિશે થતો’ એ વિભાગમાં ક્રુષ્ણાની ભાવના સ્પષ્ટ જણાશે.

[યોગસૂત્રમાં મૈત્રીનો વિષય—સુખ, ક્રુષ્ણાનો વિષય—દુઃખ, મુદિતાનો વિષય—પુણ્ય, અને ઉપેક્ષાનો વિષય અપુણ્ય;—એમ વ્યવસ્થાછે. મ્હેં ઉપર ભાવનાત્રયના આંકેલા સ્વરૂપ અને સંબંધનો યૌદ્ધ મતના દર્શનમાં કાંઈકે આધાર મળે એમ છે.]

કડી ૨૪. બુદ્ધને તપથી સિદ્ધિ મળી તહેનું અપૂર્વ નિદાન આ શ્લોકમાં બતાવ્યું છે: પોતાના પ્રયાસનું એ કળ નહોતું; હેના એ પ્રયાસને યશોધરા તરફથી અનુકત, ગૂઢ, માત્ર હૃદયનાં આન્દોલનો (thought-waves કરતાં ચઢે હેવાં heart-waves) ચિદાધારા, (spiritual wireless) આધ્યાત્મિક અનાલમ્બસંચારની પ્રવૃત્તિથી મળ્યાં તેથી જ એ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ. હેના તપનો નિષેધ ના કર્યો એટલું જ નહિં, પણ પતિને સિદ્ધિ મળે એમ ઉરથી ઈચ્છા કરી; પોતાનાથી પણ અજ્ઞાત રીતે જ. આ પ્રેમ-બળના પ્રવાહની કરૂપના કવિત્વદષ્ટિથી જ રચાઈ છે.

ચરણ ૧ તપ-આ શબ્દ કવિયે નરન્નતિમાં શા માટે પ્રયોજ્યો હશે? સમજાતું નથી. કચ્છી ખોડીમાં નાન્યતર ન્નતિનું રૂપ નથી, નરન્નતિનું જ વપરાય છે,—તે ખુલાસો નહિ સંભવે. એ કવિ કચ્છી નહોતા.

કડી ૨૫. પૂર્વાધમાં જે કૃતિ બુદ્ધને વિશે વર્ણવી છે, તે વસ્તુતઃ તેા હજી હવે ભાવિ પ્રચારકજીવનમાં થવાની હતી; છતાં એ કહી ચૂક્યા જેવું વર્ણન કેમ હશે?—સમ્મા-સંબુદ્ધ થવાની અને ગૃહાગમનની વચગાળાના વખતમાં પણ હેણે જ્ઞાનબોધક તરીકે પ્રવૃત્તિ કરી હતી,—એ બચાવ સંભવે,—પણ તે અંશતઃ

કડી ૨૬. યશોધરા જેવી વિશુદ્ધ દેવીને બોધ આપનારો પોતે કોણ? એમ પોતાનો ઊતરતો અધિકાર અર્થિ સ્થાપીને યશોધરાને ઉચ્ચસ્થાન કવિ બુદ્ધ કને અપાવે છે.

ચરણ ૫—બુદ્ધનો સુપથ—એમ અન્વય છે.

કડી ૨૭-૨૮. ત્યાગથી આ અલૌકિક યુગલમાં પર-સ્પર એકતાનો લોપ જ નથી થયો; એ સ્થાપવા ઉપરાંત સર્વ વિશ્વ સાથે પણ એ યુગલનો જનકજનનીયુગ્મ જેવો સંબંધ સ્થાપે છે. આ અપૂર્વ અધિકારદ્વારા આભાસપરિ-ત્યાગનું સહન કરેલી પ્રિયતમાનો, પુનઃ સ્વીકાર નહિં પણ, સ્થિર સ્વીકાર પ્રગટ કરે છે, અને લવિષ્યમાં પણ યુક્તી ધર્મપ્રવૃત્તિમાં સહભાગિની રહેવાની વાગ-છા, પ્રાર્થના, આશિષ પણ જોડેજોડે ભેગવે છે.

કડી ૨૯-પૂર્વાર્ધ. યશોધરાના પતિ તરફના પ્રેમના પ્રવાહને વિશ્વરૂપી પાત્રમાં વાળીને એ પ્રેમને ઉદારભાવથી અહિં રંગે છે.

ઉત્તરાર્ધ-કડી ૧૭માં સૂચિત કરેલી ‘અમોલી ભેટ’ ને આ પંક્તિઓમાં યુક્ત કરે છે? પોતાના તપોઅજો પ્રાપ્ત થયેલા જ્ઞાનરૂપી દિવ્ય ધનનો ભાગ (અર્ધભાગ?) યશોધરાને અર્પણ કરે છે.

કડી ૩૦. એ દિવ્ય દ્રવ્ય કૃપણ જનની પેટે માત્ર પોતાના ગૂઢ ભંડારમાં દાટી ના રાખતાં, ઉદાર ભાવે વિશ્વજનને હેનું દાન કરવાનો મનોરથ પ્રગટ કરે છે. ‘દયા ને સ્નેહનાં સૂત્રો સૃષ્ટિને સમઝાવશું.’

કડી ૩૧. આલહવો-વિશ્વના હવ તે બધા પોતાના આલક, માટે ‘આલ હવો.’

અન્ધનો-સંયોજનો; હવનની તૃણાથી ઉત્પન્ન થતી વાસના એટલે હવનને વળગી રહેવાની વાસના; એ

અન્ધન. એ વાસનારૂપ ઉપાદાન ને સાધનરૂપ કરીને કર્મ પુનર્જન્મનું કારણ બનેછે.

મહારોગ—જીવન અને હેમાં રાગદ્વેષજનિત દુઃખ તે મહારોગ.

કડી ૩૨. ઉપર કૃપણતાવિરોધી વર્તન કડી ૩૦માં ઉપદેશ્યું તે જ—અહિં—‘ સાંકડી વૃત્ત ’નો ત્યાગ અને ‘ ઉદાર ભાવ ’નો સ્વીકાર કરવાની પ્રેરણામાં પ્રગટ કરેછે.

ઉત્તરાર્ધ—એ ઉદારતાને પરિણામે ઉચ્ચ કક્ષામાં ઊડવાનું સામર્થ્ય મેળવવાનું કહેછે.

કડી ૩૪. દિવ્યં દદામિ તે ચક્ષુઃ એ ભગવદ્ગીતાનું વચન સરખાવો. અહિં ચર્મચક્ષુ મીચી દેવાનું કહ્યુંછે; અર્જુનને તો ભગવાને

ન તુ માં શક્યસે દ્રષ્ટુમનેનૈવ સ્વચક્ષુષા ।

એમ ચર્મચક્ષુની શક્તિહીનતા કહીને કહ્યું:

દિવ્યં દદામિ તે ચક્ષુઃ પર્ય મે યોગમૈશ્વરમ્ ॥

શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને પોતાના વિરાટ (ઐશ્વર દેહ)નું દર્શન કરાવવાને દિવ્ય ચક્ષુ આપ્યું; અહિં યુદ્ધ દિવ્ય—દષ્ટિ આપેછે તે જગત્ના વિશાલ નિવાસમાંનાં સર્વજનોને

* ‘ યુદ્ધનું પ્રલોભન ’ કાવ્યમાં દસ પાપ કહ્યાંછે તેજ દસ સંયોજનો છે; હેમાં પ્રથમ આત્મવાદ છે; ત્હેનું નામ સંયોજનોની બહુનામાં સકાય દિટ્ટી (સ્વકાયદષ્ટિ) કહીને મૂક્યુંછે.

સગાંને સ્નેહી સંબન્ધી સ્વરૂપે જોવા માટે દિવ્યદષ્ટિ આપેલે.
વિરાટ—સર્વગ્રાહી વિરાટ—નું આ સ્વરૂપ રૂપાન્તર.

નરસિંહ મહેતાએ પણ (આતુરીપોડરી, પદ ૯મામાં
પોતે રાસલીલા પ્રત્યક્ષ (વત) દીકી તે ચમત્કારદર્શન માટે
સાધન એ જ કહ્યુંલે:

અનાથ હું ને સનાથ કીધો, પાર્વતીને નાથ;
દિવ્યચક્ષુ આપ્યાં મુજને, મસ્તક મેલ્યો હાથ.

તદ્ગુણ

આ કાવ્યનું પૂર્ણ હાર્દ પ્રગટ થવા માટે અરહંત,
નિર્વાણ, ઈત્યાદિનાં ઔદ્ધમતે શાં શાં સ્વરૂપ છે ત્હેના
વિવેચનની કાંઈક અપેક્ષા રહેલે. માટે એ મતના તત્ત્વજ્ઞાનમાં
થોડુંક ઊતરવું પડશે.

ઔદ્ધમતે મનુષ્યનું વ્યક્તિત્વ પાંચ સ્કન્ધ (સ્તંભા)
વડે બંધાયલુંલે:—

- (૧) રૂપ:—ભૌતિક શરીર, આકાર;
- (૨) વેદના:—એટલે sensation;
- (૩) સંગ્રા (સંજ્ઞા):—એટલે Perception;
- (૪) સંસ્કાર (સંભારો):—Discrimination;

અને (૫) વિજ્ઞાન (વિજ્ઞાણ):—Consciousness.

રૂપ તે શરીરના ભૌતિક અંશ તથા ગુણનો સમુચ્ચય
છે; અને વેદના, સંગ્રા, સંસ્કાર અને વિજ્ઞાન તે ચાર માનસિક

સ્કન્ધો ગણે છે અને તહેને 'નામ' એ સંજ્ઞા છે; અને મળી 'નામરૂપ' એમ સંજ્ઞાથી મનુષ્યનું વ્યક્તિરૂપ દર્શાવાય છે.

આ પાંચ સ્કન્ધ શિવાય મનુષ્યમાં બીજું કશું સ્વરૂપસાધક તત્ત્વ નથી એમ મનાય છે. હવે મનુષ્યને પુનર્જન્મ હોવાનો સિદ્ધાન્ત તો બૌદ્ધમતે સ્વીકાર્યો છે; તો માત્ર આ સ્કન્ધમય મનુષ્યનું વ્યક્તિત્વ મરણ પછી પાછું શી રીતે ઉત્પન્ન થાય એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. મરણની સાથે પાંચે સ્કન્ધનો વિનાશ જ થાય છે, તો નવું નામરૂપ શી રીતે બંધાય છે? આ માટે બૌદ્ધમતમાં કર્મનું તત્ત્વ સ્વીકારાયું છે. કર્મમાં* સારાં, નહારાં, તેમજ અનેમાંથી એક નહિં હેવાં નાન્યતર રૂપનાં કર્મનો સંગ્રહ થાય છે. મનુષ્યના જન્મ-મરણની પરંપરા તે કાર્યકારણની શૃંખલા છે—એ અવસ્થા-ભાવિતાવાળી શૃંખલામાં એક અંગ્રોડો ઉપાદાન છે. ઉપાદાન એટલે જીવનને વળગી રહેવાની વાસના; તજ્ઞા તજ્ઞા) જીવનની તૃપ્તિ=થી ઉપાદાન ઉત્પન્ન થાય છે અને ઉપાદાનથી જન્મપરંપરા (મત્ર) બંધાય છે. આ ઉપાદાનને સાધનરૂપ લઈને કર્મ માનવના પુનર્જન્મનું સ્થાયી કારણ બને છે; અર્થાત્ મરણ વખતે સ્કન્ધ બધા વિનાશ પામે છે, પરંતુ

* સુક્કં સુક્કવિપાકં (શુક્લં શુક્લવિપાકં)—સારાં કર્મ, સારાં રૂળ આપનારાં; ક્કહં ક્કહવિપાકં (ક્રુણં ક્રુણવિપાકં) નહારાં કર્મ, નહારાં રૂળ આપનારાં; અને અક્કહં અસુક્કં અક્કહસુક્કવિપાકં (અક્કુણં અશુક્લં અક્કુણશુક્કવિપાકં) નહારાં નહિં તેમ સારાં પણ નહિં, અને કશાં રૂળ (નહારાં કે સારાં રૂળ) ન આપનારાં કર્મ; એમ ત્રણ વિભાગ બતાવ્યા છે.

मनुष्यना कर्मना प्रलावर्था तत्काले न नवा स्कन्ध अंघायच्छे
 अने नवुं छवन यालेछे; नवा अंघायला स्कन्ध अने पूर्वा-
 न्मना स्कन्ध जुदा जुदा होवा छतां अन्नेने सांकणानारा
 कर्मवडे मनुष्यनुं व्यक्तित्व अेनुं जे न छे जेम अेकता
 सयवायछे.

आम स्थिति छे. तो अे कर्मनो न नाश थाय, तो
 पछी पुनर्जन्मनो संभव न तूटे. आ कर्मनाश अने ते
 द्वारा निर्वाणसिद्धि अे आह्वमते परम लक्ष्य छे. आ सिद्धि
 माटे मार्गी (मगो) यार कर्मनो (अथवा पैटा-विनाश
 लेतां आठ कर्मनो) छेछोछे.

- (१) सोतापत्तिमगो—(स्रोतसु+आपत्ति=प्रवाहमां पडवुं); अे
 मार्गीमां पडेलेो ते सोतापन्न अेटलेो स्रोतमां पडेलेो;
 विशुद्धिना प्रथम कर्ममां पडेलेो;
- (२) सकृदागामिमगो (सकृत्=अेक वार, आगामिन्=आवनार);
 आ मार्गीमां पडेलेो मालुस मर्त्यलोकमां अेक वार न
 पुनर्जन्म लेछे, तेथी सकृदागामी;
- (३) अनागामिमगो (अनागामिमार्ग);—आ मार्गीमां पडेलेो
 मालुस इरीथी मर्त्यलोकमां न्म लेवानो नहिं, मात्र
 अेकवार अल्ललोकमां न्म लेवानो अने त्हांथी
 निर्वाणु मेणववानो;
- (४) अरहत्तमगो (अर्हत्त्वमार्गः)—अर्हत्पणुं मेणववानो
 मार्गी; अरहा—अरहन्तो अेटलेो योग्यतावाणो, निर्वा-
 णुनी योग्यतावाणो.

આ પ્રત્યેક માર્ગના અબ્ધે ક્રમવિભાગ છે—(૧) મગ્ગો-માર્ગ, અને (૨) ફલ-ફળ-સિદ્ધિ. પ્રથમના માર્ગમાં પ્રવેશની સ્થિતિ, પીઠમાં તે માર્ગના ફળની સ્થિતિ-એમ બેદ છે. આ માર્ગોમાં પ્રવેશ જ ના કરેલા માણસોને પુથુજ્જન (પૃથગ્જન=સામાન્ય જન, અજ્ઞાન જન) કહેછે.

માણસને જીવનતૃષ્ણાથી જીવન સાથે જોડનારી વાસનાઓનું નામ સંયોજન (=અન્ધન) છે. એ સંયોજનોનો ત્યાગ થવા માટે માર્ગના ચાર ક્રમમાં ચર્ચને આખરે નિર્વાણસિદ્ધિ મેળવાયછે. સક્રદાગમી માણસે ભક્તવાદો (=આત્મવાદ:) અહંતા, વિચિકિચ્છા (વિચિકિત્સા) સંશય, અને સીલચ્ચતપરામાસો (શીલચ્ચતપરામર્શ:) કર્મકાણ્ડનો દમ્ભ-એ ત્રણનો ત્યાગ કરેલો હોયછે, અને રાગ, દેષ, મોહ (રાગ, દ્વેષ, મોહ) એ ત્રણ વિકારોને પોતાનામાંથી બહુધા લુપ્ત કર્યા હોયછે.

એ રીતે ક્રમે ક્રમે દરેક માર્ગમાં વિશુદ્ધિનો ઉત્કર્ષ થાયછે; અને અતે અરહત્ત માર્ગમાં પેકા પછી પૂર્ણ વિશુદ્ધિ મળેછે; અરહત્ત-માર્ગસ્થનામાં આરમ્ભ થાયછે અને અરહત્ત ફલસ્થનામાંથી સર્વ વિકારો લુપ્ત થાયછે (વીતરાગ એ અનેછે). એ નિર્વાણ પામેલો ગણાયછે. એ સ્થિતિ ઉપાદિસેસ નિચ્ચાન (ઉપાદિ=પાંચ સ્કન્ધ) સર્વ સ્કન્ધ હજી રહ્યાછે એ નિર્વાણની સ્થિતિ; અને એ મરણ પામે ત્યારે હેનું અસ્તિત્વ લુપ્ત થાયછે; કર્મનો નાશ થયાથી ફરી જન્મ થતો નથી; તૃષ્ણા અને જીવનને ઉત્પન્ન કરનારા સર્વ વિકારો સાથે જોડાયેલું કર્મ જ લુપ્ત થાયછે એટલે પુનર્જન્મ નહિ,

અને માનવ એટલે સ્કન્ધનો જ સમુચ્ચય એટલે સ્કન્ધ લુપ્ત થયા એટલે ફરી જન્મ નહિ, એટલું જ નહિ પણ અસ્તિત્વ જ નહિ; આ શ્ન્યરૂપ નિર્વાણનું નામ-સ્કન્ધપરિનિબ્બાન (સ્કન્ધપરિનિર્વાણ) અથવા અનુપાદિષેસનિબ્બાન (અનુપાદિશેષ-નિર્વાણ), સ્કન્ધ અવશિષ્ટ ન રહેનારું નિર્વાણ.

નિર્વાણની ભાવના વિશે બ્રોહ્મ સિદ્ધાન્તમાં આમ બે ક્રમ છે; તેથી એ શબ્દના અર્થ વિશે અને ભાવના વિશે યુરોપીય પંડિતોમાં (બ્રોહ્મતના અભ્યાસી પંડિતોમાં) મતભેદ થયેલો ચાલ્યો આવ્યો છે. એક મત નિર્વાણ એટલે શ્ન્યમાં વિલીનતા, અસ્તિત્વનો નિતાન્ત નાશ-એ અર્થ લે છે; બીજો મત નિર્વાણ એટલે સર્વ વિકાર, તૃષ્ણા ઇત્યાદિનો નાશ થઈ ફવળ શાન્ત, સમાહિત, અવસ્થા-એ અર્થ લે છે; ઉપરના વિવેકથી બંને અર્થની સ્થાન-વ્યવસ્થા સમગ્રાય એમ છે. Rhys Davids આ બંને અર્થ સ્વીકારે છે, પણ એકને નિર્વાણ કહે છે તે બીજને પરિનિર્વાણ કહે છે; Childersનો મત ઉપરના ભેદ તરફ દબ જણાય છે, અને Max Mullerના મતમાં ઊનતા શી હતી તે એઓ બતાવે છે. (Max Muller-નિર્વાણનો શ્ન્ય-કારનો અર્થ છે જ નહિ. છે તે પાછળના ગ્રન્થોમાં જ છે-એમ માને છે). પરંતુ આ મતયુક્ત સાથે આપણે સંબંધ નથી. આ કાવ્યમાં તે નિર્વાણનો અર્થ મરણની પૂર્વે જ મેળવેલી વિકારનાશ તથા અલૌકિક શાન્તિની સ્થિતિનો જ લીધો છે.

આ નિર્વાણશાસ્ત્રનું અલૌકિક શાન્તિનું સ્વરૂપ આલેખ-

વાનો હેતુ આ તદ્દગુણ કાવ્યનો છે. ખૌદ્ધ સિદ્ધાન્તમાં ધ્યાન (જ્ઞાન) અને સમાધિ એ શબ્દોનો અર્થ વિશેષ રૂપના છે. સમાધિ અને ધ્યાન એ બે એક જ છે એમ ક્રેટલીક વાર ભ્રમ થાય છે. પરંતુ સમાધિ એ અલૌકિક શાન્તિ છે, અને અરહન્તનું વિશેષ લક્ષણ છે; ધ્યાન કરતાં વધારે અર્થ સમાધિનો છે, ધ્યાન સાધવા માટે સમાધિની શાન્તિ એ આવશ્યક પ્રાર્થામક સ્થિતિ છે; તેમ જ ધ્યાનની સાથે પણ એ સ્થિતિ ચાલુ રહી, અરહન્તનો સ્થાયી ગુણ સમાધિ છે. ધ્યાનની ઉચ્ચ કક્ષામાં આ શાન્તિ તે નિર્વિકલ્પ સમાધિનું રૂપ લઈ બાહ્યભાનરહિત અવસ્થાનું રૂપ લે છે, અથવા તો, અરહન્તને વિશે અને છે તેમ, પૃથગ્જનને અસર કરનારા રાગદ્વેષાદિક વિકારો ઉપર પ્રભુત્વ અને સર્વ વિકારોના ઉચ્છેદનું રૂપ લે છે.

આ નિર્વાણની સમાધિદશાની શાન્તિમાં કદી પણ ભંગ થાય ખરો ? એ દશાના વિરોધી નહિં તો એ દશાથી ભિન્ન જણાતા વિક્ષેપકારી બનાવોથી અરહન્તની નિર્વાણ-શાન્તિમાં વિકૃતિ સંભવે ખરી ? આ શંકા અને હેનું સમાધાન આ કાવ્યમાં છે. યશોધરા બુદ્ધની પ્રથમમાં પ્રથમ શિષ્યા-પરિત્રાજિકા (મિચ્છુની)-યઈ હતી; તેને કને આ શંકા આ કાવ્યમાં પૂછાવી છે; અરહન્તની પૂર્વાવસ્થાના કોઈ પણ વૃત્તાન્ત હેના મનમાં છાયા પાડી હેના નિર્વાણમાં ક્ષતિ પમાડી સકે કે કેમ ? એ છાયાથી નિર્વાણને બિનતાનું, સ્વરૂપભંગનું, લાગ્છન વળગે ખરું ? એમ એ પ્રશ્નનું રૂમ મૂકાવ્યું છે.

બુદ્ધ મહાત્મા, parables (રૂપકાદિદ્વારા દષ્ટાન્ત)થી સમાધાન કરવાની હેતુ પદ્ધતિનો આશ્રય લઈ, આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતો અહિં દર્શાવ્યો છે. (યશોધરાની શંકા, બુદ્ધનો આ દષ્ટાન્તદ્વારા ઉત્તર-એ સર્વ કવિકલ્પના જ છે. બુદ્ધ-ચરિતમાં કોઈ સ્થળે વર્ણન કરેલું નથી) ક્ષિતિજમાં લટકતા ચન્દ્રનો ચાંદનીનો લાંબો વિશાળ પટો, સમુદ્ર ઉપર પડેલો, યશોધરાને બુદ્ધ અતાવે છે; અને તે ક્ષણે એ પટાની ખ્હારથી ચન્દ્રબિન્મ અને સમુદ્રની વચ્ચે-એક આબૂથી આડે આવેલા વાદળાનો પડછાયો, કાળો, જ્યોત્સ્નાપ્રદેશની ખે આબૂએ રહેલો ત્હાંથી, આવીને કૌમુદીમાં પ્રવેશ કરતી, એક નાકા-સફેદ શદવાળી નૌકા-તરફ હેતી નજર ખેચે છે. આ નૌકાથી ચન્દ્રની કૌમુદીરૂપ શાન્તિમાં ભંગ નથી થતો, ઉલટી એ નૌકા કૌમુદીની સાથે એકરૂપ બની જાય છે.* તે જ રીતે અરહન્તની નિર્વાણશાન્તિમાં ગમે તે વિક્ષેપનો ભાસ આણુનારા વૃત્તાન્ત આવે તો તે પોતાનો શાન્તિ-વિરોધી ગુણ તજી નિર્વાણદશાની જોડે એકરૂપ થઈ વિલીન થઈ જાય છે; નિર્વાણને કશો વિકાસ અર્પતા નથી. ચાર માર્ગમાંના એકમાં પ્રવેશ થયો તો પછી તો માણસને પાછા ફરવાનું કદી થતું નથી, હેતુ મોક્ષ નિશ્ચિત જ છે, અન્તે એ નિર્વાણને પામવાનો જ; -એમ ઐાદ્ધમત છે; તો પછી નિર્વાણ સધાયા પછી તો કદી પણ હેમાં ભંગ પડે જ નહિ. આમ તાત્પર્ય છે. નિર્વાણના અતિ ઉજ્જવલ

* આ પ્રકારનું સુંદર દશ્ય મ્હેં વાંદરાને દરિયાકિનારે પાછલી રાત્રે જોયેલું તે સંસ્કાર ઉપરથી આ ચિત્ર આલેખ્યું છે.

ગુણનું સ્વરૂપ ખીળ સર્વ બનાવે, પોતાનો ગુણ તજને પ્રાપ્ત કરેછે એ સિદ્ધાન્ત× આ કાવ્યમાં ઉપખ્યાયે, માટે કાવ્યનું નામ તદ્ગુણ પાડયુંછે:—અતઃ [તે નહિ, અન્ય વસ્તુ] તે તત્ [તે, પ્રધાન વસ્તુ] નો ગુણ સ્વીકારે માટે તદ્ગુણ. કાવ્યશાસ્ત્રમાં તદ્ગુણ નામનો અલકાર છે તે ઉપરથી આ નામ લીધુંછે. તદ્ગુણ અલકારનું લક્ષણ

સ્વમુત્સૃજ્ય ગુમં યોગદત્યુઝ્ઙવલ-ગુણસ્ય યત્

વસ્તુ તદ્ગુણતામેતિ મળ્યતે સ તુ તદ્ગુણઃ ॥ *

એમ મમ્મટે આપ્યું છે. ઉદાહરણ આ આપ્યુંછે:—

વિભિન્નવર્ણાં રહુહાપ્રજેન સૂર્યસ્ય રથ્યાઃ પરિતઃ સ્ફુરન્ત્યા ।
રત્નૈઃ પુનર્યત્ર રૂચા રૂઙં સ્વામાનિન્નિપરે વંશકરીરનીલઃ ॥

[(દ્રુતવિક્ષમિત.)

પ્રકૃતિનીલતુરંગ રવિતણા
અરુણસંગર્થો લાલ બન્યા ધણા,
રુચિર નીલમણિતણી કાન્તિથી
જહિં ધરે નિજ વર્ણુ ફરી થકી.]

* નિર્વાણના સ્વરૂપ ઉપરથી અને ખીળ ઔદ્ધ સિદ્ધાન્તોના સ્વરૂપ ઉપરથી આ સિદ્ધાન્ત મહેં કલ્પનાથી ઉપખની કાઢ્યોછે, ઔદ્ધ ધર્મગ્રન્થમાંથી મહેં લીધો નથી.

* અર્થ—અતિ ઉગ્ગવલ ગુણવાળી વસ્તુની જોડે યોગમાં આવવાથી પોતાનો ગુણ તજને કોઈ વસ્તુ તજેનો (અતિ ઉગ્ગ-લાવગુણવાળી અન્ય વસ્તુનો) ગુણ લેછે—તે તદ્ગુણ અલકાર.

भेरु पर्वतनुं आ वर्णुन छे. सूर्यना अश्व नील रंगना होयछे, ते सूर्यना सारथि अरुणना सयोगमां आवतां लाल अन्या,—आ ओक तद्गुणु; अने भेरु पर्वत उपरना नीलमणिनी लीली कान्ति जेके सयोगमां आवतां ओ लाल रंग अद्वैत इरी नील रंग अन्या, ओ जीवने तद्गुणु.

आ तद्गुण कव्यमां आ अलङ्कारनुं उद्गादरुणु अताव्युं नथी, परंतु ओ अलङ्कारनुं तत्त्व विशिष्ट इपे वपरायुंछे, निर्वाणुनी शान्तिमां अन्य अनुभवो आवतां पोतानुं स्वइप तछ निर्वाणुइप अनेके ओ सत्व उद्वेग इपे अतावायुंछे. माटे तद्गुण नामो उपयोग इपेके. शान्तिविरोधी अनुभव आवतां त्हेनेो त्याग करे ओ ज्ञाननेो दशामां कांछेक श्रमनें अने कांछेक ज्ञानमां क्षणिक विकारनें प्रवेश भयेके; निर्वाणुमां तेम ना थतां अन्य अनुभवने पोताना रंगयी रंगी हेवानु विलक्षणु कार्य थवाथी ओ दशानी आत उच्ये कक्षा अतावायने.

कौमुदीपटमां तद्गुणुता पामती नौकाना दृष्टान्तने आधारे लुक् भगवान् पोतानी निर्वाणुशान्ति विशेषेओ ओक ओक जति—अनुभव वर्णुवेके: पोते जेडां मथनेो करी ओषिवृक्ष तणे अते निर्वाणुसुअ भेणव्युं, ते स्थिति काय-मनी थर्भ; छतां ओक वार ध्यानमां पोते निमग्न हता,

ने ते क्षणु मधुर भूर्ति यशोधरानी

ओ ध्यानमां स्फुरती जे ! प्रगटी ज छानी;

परंतु ओ भूर्ति पूर्वावस्थाना मानव प्रेमसंस्कार

ગુણનું સ્વરૂપ ખીજ સર્વ ખનાવે, પોતાનો ગુણ તજને પ્રાપ્ત કરેછે એ સિદ્ધાન્ત* આ કાવ્યમાં ઉપજાવ્યોછે, માટે કાવ્યનું નામ તદ્દગુણ પાડ્યુંછે:—અતઃ [તે નહિં, અન્ય વસ્તુ] તે તત્ [તે, પ્રધાન વસ્તુ] નો ગુણ સ્વીકારે માટે તદ્દગુણ. કાવ્યશાસ્ત્રમાં તદ્દગુણ નામનો અલક્ષકાર છે તે ઉપરથી આ નામ લીધુંછે. તદ્દગુણ અલક્ષકારનું લક્ષણ

સ્વમુત્સૃજ્ય ગુણં યોગદત્યુઝ્ઞવલ-ગુણસ્ય યત્

વસ્તુ તદ્દગુણતામેતિ મળ્યતે સ તુ તદ્દગુણઃ ॥ *

એમ મન્મટે આપ્યું છે. ઉદાહરણ આ આપ્યુંછે:—

વિમિન્નવર્ણા ગરુડામ્રજેન સૂર્યસ્ય રથ્યાઃ પરિતઃ સ્ફુરન્ત્યા ।
રત્નૈઃ પુનર્યત્ર રુચા રુચં સ્વામાનિન્ધિરે વંશકરીરનીલઃ ॥

[(ક્રુતવિલખિત.)

પ્રકૃતિનીલતુરંગ રવિતણ્ણા
અરુણસંગર્થી લાલ અન્યા ધણ્ણા,
રુચિર નીલમણ્ણિતણ્ણી કાન્તિથી
જહિં ધરે નિજ વર્ણુ ફરી થકી.]

* નિર્વાણના સ્વરૂપ ઉપરથી અને ખીજ ખૌદ સિદ્ધાન્તોના સ્વરૂપ ઉપરથી આ સિદ્ધાન્ત મહેં કલ્પનાથી ઉપજાવી કાઢ્યોછે, ખૌદ ધર્મગ્રન્થમાંથી મહેં લીધો નથી.

* અર્થ—અતિ ઉજ્જવલ ગુણવાળી વસ્તુની જોડે યોગમાં આવવાથી પોતાનો ગુણ તજને કોઈ વસ્તુ ત્હેનો (અતિ ઉજ્જ-લાવગુણવાળી અન્ય વસ્તુનો) ગુણ લેછે—તે તદ્દગુણ અલક્ષકાર.

મેરુ પર્વતનું આ વર્ણન છે. સૂર્યના અથ્થ નીલ રંગના હોય છે, તે સૂર્યના સારથિ અરુણના સંયોગમાં આવતાં લાલ બન્યા,—આ એક તદ્દગુણ; અને મેરુ પર્વત ઉપરના નીલમણિની લીલી કાન્તિ જોડે સંયોગમાં આવતાં એ લાલ રંગ બદલાઈ ફરી નીલ રંગ બન્યો, એ બીજો તદ્દગુણ.

આ તદ્દગુણ કાવ્યમાં આ અલકૃદ્ધારનું ઉદાહરણ બતાવ્યું નથી, પરંતુ એ અલકૃદ્ધારનું તત્ત્વ વિશિષ્ટ રૂપે વપરાયું છે, નિર્વાણની શાન્તિમાં અન્ય અનુભવો આવતાં પોતાનું સ્વરૂપ તથા નિર્વાણરૂપ અને છે એ સત્ય ઉત્કટ રૂપે બતાવાયું છે, માટે તદ્દગુણનામનો ઉપયોગ કર્યો છે. શાન્તિવિરોધી અનુભવ આવતાં તહેનો ત્યાગ કરે એ જ્ઞાનની દશામાં કાંઈક શ્રમને અને કાંઈક જ્ઞાનમાં ક્ષણિક વિકારને પ્રવેશ મળે છે; નિર્વાણમાં તેમ ના થતાં અન્ય અનુભવને પોતાના રંગથી રંગી દેવાનું વિલક્ષણ કાર્ય થવાથી એ દશાની આંત ઉચ્ચ કક્ષા બતાવાય છે.

કૌમુદીપટમાં તદ્દગુણતા પામતી નૌકાના દષ્ટાન્તને આધારે યુક્ત ભગવાન્ પોતાની નિર્વાણશાન્તિ વિશેનો એક એક જાતિ—અનુભવ વર્ણવે છે: પોતે જાંડાં મથતો કરી ઐધિવૃક્ષ તળે આંતે નિર્વાણસુખ મેળવ્યું, તે સ્થિતિ કાયમની થઈ; છતાં એક વાર ધ્યાનમાં પોતે નિમગ્ન હતા,

ને તે ક્ષણે મધુર મૂર્તિ યશોધરાની

એ ધ્યાનમાં સ્ફુરતી જો ! પ્રગટી જ છાની;

પરંતુ એ મૂર્તિ પૂર્વાવસ્થાના માનવ પ્રેમસંસ્કાર

જગાડી સકી નહિં; રાણીને જાને હેવાં આમૂષણો અને વસ્ત્રો ધારેલાં હતાં તે લુપ્ત થઈ એ મૂર્તિ ખીજાં સાદાં પણુ દિવ્ય વસ્ત્રામૂષણો વડે આચ્છાદિત થઈ, અને

નિર્વાણમાં નવ થયો કંઈ તેથી ભંગ,
નિર્વાણ કરું બની એ રહ્યો દિવ્ય અંગ.

આમ મહાન્ પ્રેમની મૂર્તિ—પ્રેમને ખાતર પ્રેમપાત્ર પત્નીને ત્યાગ કરનાર અલૌકિક પ્રેમી—આખરે નિર્વાણ અનુભવતો હતો તે જ શાન્ત સમાહિત દશામાં પૂર્વાશ્રમની પ્રેમમૂર્તિ યશોધરાની જ્યાં નિર્વાણકૌમુદીમાં પ્રગટ થતાં સમાધિનો ભંગ ના થયો, પરંતુ નિર્વાણશાન્તિયે એ પ્રેમ-મૂર્તિને પોતાનામાં પચાવી લીધી—એકરૂપ કરી લીધી. આ અલૌકિક પ્રેમીનો ઐહિક પ્રેમ લુપ્ત થયા પછીનો અલૌકિક પ્રેમાનુભવ પોતાને જ મુખે ગવડાવ્યો છે; મહાન્ પ્રેમીનું નિર્વાણમાં પ્રગટેલું પ્રેમસ્વપ્નદર્શન પ્રગટ કરાવ્યું છે; અને એ સ્વપ્નદર્શનને નિર્વાણના દિવ્ય રંગમાં ખેલ્યું છે.

બુદ્ધનું સમાધિની અંદર રહીને પણુ, યશોધરાની મધુર મૂર્તિનું દર્શન ઇત્યાદિ વર્ણનમાં એક પ્રકારનું ભાવિદર્શન સૂચયાય છે. યશોધરા બુદ્ધની શિષ્યા બની હતી, ભિક્ષુનીવેશધારિણી થઈ. એ જીવનપ્રસંગ હજી ખોધિવૃક્ષનીચે સાધેલી સમાધિદશામાં તો હજી ભાવિના ઉદરમાં નિગૂઢ હતો. તે આ હેના સ્વપ્નદર્શન (vision) માં આશામિ સૂચક વ્યાપારનો વિષય બને છે. રાણીજેગાં આત્મ-રણો તથા વસ્ત્રો સરી પડ્યાં અને સાધ્વીને યોગ્ય વસ્ત્રો ધારણ કરતી હેની મૂર્તિ પ્રવિષ્ટ થઈ, અને એ નિર્વાણનું

અંગ જ બની જઈ એકરૂપ થઈ. આ પ્રકારેમાં એ ભાવિ-
સૂચન છે. સ્વપ્ન તે અણૂપૂર્યા મનોરથોનો સાક્ષાત્કાર
(Presentation, materialization of unfulfilled
desires) છે એમ કૃટલાક ચિન્તકોનું માનવું છે, તે
આ સ્વપ્નદર્શનના ભાવિસૂચનમાં પ્રમાણ મેળવે છે.

શ્લોક ૪, ચરણ ૨. ઉદ્ધિચ્યોમ—ઉદ્ધિ (સાગર)
અને ય્યોમ (આકાશ); દન્દ્ સમાસ. જ્યાં યુગ્મતાં
ઉદ્ધિચ્યોમ—અર્થાત્, ક્ષિતિજમાં.

ચરણ ૪. જલૌધે—જલ+ઓષ્ (=સમૂહ, પ્રવાહ),
જળના સમૂહમાં, પ્રવાહમાં.

શ્લોક ૫, ચરણ ૨. તિમિરોદરેથી—તિમિર + ઉદર=
પેટ; અન્ધકારનું ઊંડાણ.

ચાંદનીના પટાની બંને બાજુ કાળા વાદળાને લીધે
પડેલી કાળા અંધારાની ઝાયા તહેમાંથી એકબાજુથી આવીને
ચાંદનીમાં પ્રવેશ કરતી નૌકા વર્ણવી છે; તે માટે 'તિમિરોદરેથી.'

ચરણ ૪. શુભ્રવેશ—ધોળો વેશ; શઢ ધોળો તેથી.
શ્લોક ૮, ચરણ ૪.

શાન્તિના જળમાં લહરી થાય (મોજા ઉત્પન્ન થઈ
ચાલતા જેવો ભાસ થાય) તહેને અજ્ઞાન જનો શાન્તિની
સ્થિતિમાં ભંગ થયો માને છે. પરંતુ, વસ્તુતઃ

શ્લોક ૯ પૂર્વાર્ધ—

નિર્વાણના સિન્ધુના જળમાં કદી પણ શાન્તિમાં

વિકાર થતો નથી; વિકારનો આભાસ થાય કહી, તો તે જુદી જ વસ્તુ છે (અન્ય જ પ્રકાર);

આ અન્ય પ્રકારનું સ્વરૂપ સમજાવવા માટે—

ઉત્તરાર્ધમાં યુદ્ધ મહાત્મા પોતાની જ નિર્વાણ-દશામાં અનેલા અનુભવોમાંથી એક કહી બતાવવાનો આરંભ કરે છે.

શ્લોક ૧૦, પંક્તિ ૧ યોધિવૃક્ષ-યુદ્ધ અનેક થઈ ગયા કહેવાય છે; તે દરેક યુદ્ધને યુદ્ધત્વની પ્રાપ્તિ અમુક વૃક્ષની તળે ચિન્તાન, તપ. કર્યાથી મળે છે; તે પછી તે વૃક્ષનું નામ યોધિવૃક્ષ કહેવાય છે. (યુદ્ધત્વનું જાડ); એ જાડ વ્યાજ્ઞોમાં પૂજ્ય ગણાય છે. શાક્યમુનિનું યોધિવૃક્ષ અશ્વત્થ હતું; હેની પૂર્વના યુદ્ધ કસ્યપનું ન્યગ્રોધ વૃક્ષ હતું.

પંક્તિ. ૨.

યોધિવૃક્ષ તળે તપ કરતી વખતે અનેક વિદ્વેનો, લાલચો, વગેરે પ્રગટ થાય છે; માર (પાપનું મૂર્ત ૩૫) પ્રલોભક રૂપે આતી યુદ્ધ યનારને કસોટીએ ચઢાવે છે, મારનું સંન્ય પ્રલોભનાદિકનું માયારૂપો ધારીને ચલિત કરવા મથે છે; અન્તે હેના ઉપર વિજય મેળવીને સમ્માસંબુદ્ધા (સમ્યક્સંબુદ્ધ:) સારી રીતે પ્રકાશ પામેલો બને છે, નિર્વાણ ભોગવનારો યુદ્ધ બને છે, બહત્ત (અરહન્ત) થાય છે.

શ્લોક ૧૧-૧૨.

આ યુદ્ધત્વના નિર્વાણની સિદ્ધિને છેવટનો ક્રમ અર્થે આલેખ્યો છે.

શ્લોક ૧૧, પંકિત ૨. સંવેદન-અનુભૂતિ; આન્તર અનુભવ; જોડા હૃદયમાં અનુભવ.

શ્લોક ૧૨, પંકિત ૧. અપ્રમેય=તર્કના પ્રમાણથી સાબીત કરાય નહિ હેવી (અપ્રમેય દશા); કેવળ માનસ પ્રત્યક્ષથી જ અનુભવાય, ખીજી રીતે પ્રમાણથી સિદ્ધ કરી શકાવાય નહિ, માટે અપ્રમેય.

શ્લોક ૧૩, ચરણ ૩, બિન્નભાસી-નિર્વાણથી બિન્ન ભાસતા; નિર્વાણના સ્વરૂપના વિરોધી જેવા જણાતા.

શ્લોક ૧૪, ચરણ ૪, પ્રગટી જ છાની. આ વિરોધાભાસનો ખુલાસો એ છે કે-છાની એટલે બુદ્ધને પ્રથમ ખબર પડ્યા વિના જ; શ્લોક ૫ માં માં લોકોને જેમ અક્ષય ચાલતી કહિયે તેમ બુદ્ધની સ્વકીય ઇચ્છાના નિયામક વ્યાપાર વિના જ એ મૂર્તિ પ્રગટ થઈ.

શ્લોક ૧૫, ચરણ ૧. દુકૃત=રેશમી ઝીણાં લૂગડાં.

શ્લોક ૧૬. ચાંદનીમાં પ્રવેશ કરીને સરતી નૌકા તરફ નિર્દેશ કરીને બુદ્ધ કહેછે-એ નૌકાના સરખી ત્હારી મધુર મૂર્તિની સ્થિતિ હતી; જેમ શ્લોક ૬માં નૌકા વિશે કહ્યું છે કે એ ચન્દ્રની સમાધિનો ભંગ કરતી નથી, પણ ઉઘટી પોતે જ ચન્દ્રની શાન્તિથી રંગાયછે, પોતાનું નૌકારૂપ ક્ષણવાર લુપ્ત થઈ જઈને ચાંદની જેડે એકરૂપ થઈ વિલીન થતી જણાયછે; તેમ ત્હારી મૂર્તિ મ્હારા નિર્વાણમાં પ્રવેશ કરતાં દિવ્યતા પામી એકરૂપ થઈ ગઈ. આ એકરૂપતા, નિર્વાણનો ગુણ પ્રાપ્ત કરી તદ્ગુણતા પામવાની સ્થિતિ, નીચે સ્પષ્ટ કરે છે:—

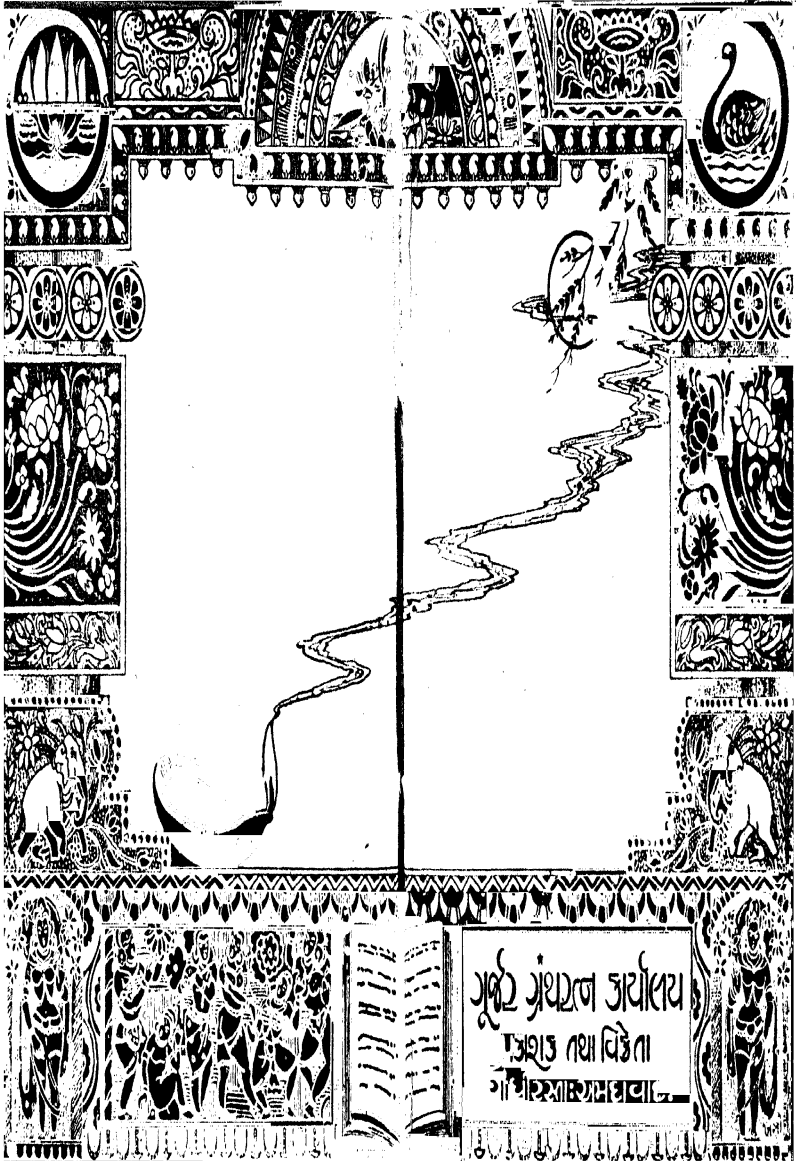
શ્લોક ૧૭. નિર્વાણરૂપી ચાંદનીના સિન્ધુજળમાં ત્હારી મૂર્તિ સરતી જણાઈ તેથી નિર્વાણમાં ભંગ ના થતાં, તું જ નિર્વાણનું દિવ્ય અંગ બની રહી. નિર્વાણને ચાંદનીનું રૂપક આપી, ત્હેને જળનું રૂપક વળી આપ્યું છે, ચાંદની અને સિન્ધુ જે પ્રત્યક્ષ હતાં ત્હેના મિશ્રરૂપનું કાંઈકે અનુલક્ષણ કરે છે.

શ્લોક ૧૮, ૧૯.

પૃથગૂજન—અજ્ઞાન, પામર જન. ઉપર વિવેચનમાં પુણ્યજન કહ્યા તે. અરહન્તથી ઊતરતા દરજ્જાના માર્ગ-રથોને પણ આ પ્રકારના દિવ્ય અનુભવ ના જ થાય તો પછી માર્ગમાં પ્રવેશ જ ના કરેલા પામર જનની તો ગતિ જ શી ?

પોતાને અનુભવમ્ય નહિં તેથી પૃથગૂજનો હેવા બાલ્ય—બહારથી જણાતા—નિર્વાણના ભંગની નિન્દા કરે. નિર્વાણમાં ભંગ થયો કરીને નિન્દે, એ સ્વાભાવિક છે; પર્વતના શિખર પ્હોંચવાની શક્તિ તળેટીમાં કાયમના કળણમાં ચ્હોટેલા માણસોમાં હોય જ નહિં; એટલે શિખર ઉપરથી જણાતા સૌન્દર્યની કદપના હેમને થાય જ નહિ.

ટીકા સમાપ્ત

पूर्व ग्रंथालय
अशुभ तथा विडेता
गणेशाय नमः

